

8PT
Паус

К. Паустовський
**ПРИВОРОТНЕ
ЗІЛЛЯ**

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1970

К. Паустовський

ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ

ОПОВІДАННЯ ТА ПОВІСТІ

Р2
П21

Переклала з російської
Надія ОРЛОВА

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. М. В. ФРУНЗЕ

7-3-2
104-70М

У СВІТІ ПРЕКРАСНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Про Паустовського писати важко. Чи не тому письменник до більшості своїх книжок писав передмови сам.

Мистецтво Костянтина Паустовського має яскраво виражений ліричний характер, його твори майже неможливо пояснити, а тим більш переповісти. Їх треба читати і читати так, як сам Паустовський радив читати Пришвіна: «...відкриваючи нові скарби у кожному рядкові, ідучи в його книги, як ми йдемо ледь помітними стежками у праліс з його дзюркотанням джерел і пахощами трав,— поринаючи у розмаїті думки й почуття, притаманні цій чистій розумом і серцем людині». Костянтин Паустовський, як і Михайло Пришвін,— поет. Поет у прозі. Його книжки мало розуміти, їх ще треба побачити «внутрішнім зором», відчуті і схопити їхній особливий, сердечний, трохи навіть інтимний лад — з глибоким емоційним підтекстом, з музичним звучанням теми, з ліричною атмосферою недоговореного.

Лише тоді відкриється нам неповторний поетичний світ письменника, що зветься «країною Паустовського». Як влучно сказав про неї В. Солоухін, країна ця — «категорія не географічна, а естетична або, коли хочете, духовна». Знайомство з нею завжди виявляється не лише надзвичайно цікавим, а й корисним для кожного.

У цій країні Паустовського ми чуємо поклик до відкриття й пізнання прекрасного у навколишньому житті, у людині. Костянтин Паустовський, художник романтичного світосприймання, завжди бачить і показує життя в його поетичному впроміненні, в його «прекрасній суті».

Його твори сповнені глибокої віри в те, що соціалістична епоха сприяє всебічному розквітові особистості, формуванню гармонійно розвиненої людини. І всі творчі зусилля письменника спрямовані на виховання такої людини.

«У кожному серці є струна,— каже митець,— вона обов'язково забринить навіть від найслабшого доторку прекрасного».

І він намагається доторкнутися до цієї струни, збудити в людині все «найкраще, що їй дано,— прагнення довершеності», високі почуття.

Паустовський — письменник величезного життєлюбства. Його твори завжди оптимістичні. І це не випадково. Паустовський говорив, що життя завжди здавалось йому «на диво цікавим в усіх своїх аспектах». Для нього не було нецікавих куточків на землі. Він умів знаходити у звичайному, буденному поезію, запалювати читача непогамовним жаданням пізнання світу.

Ось чому «поклик синіючої даліни», що так владно звучить у творах Паустовського, не лишає байдужим нікого. Ось чому тисячі людей тягнуться слідом за письменником «у глибину Росії», у відкриту ним Мещору, на уславлений ним Іллінський вир, щоб ще раз пережити ту зустріч з прекрасним, про яку він розповів з ліричним «щемом серця».

Майстерність Паустовського-митця загальновизнана. Його ім'я добре знайоме не лише радянському, а й зарубіжному читачеві. Його повісті «Кара-Бугаз», «Колхіда», «Чорне море», «Повість про ліси», «Повість про життя», збіжка про письменницький труд «Золота троянда», численні збірки оповідань перевидавались багато разів і багатьма мовами.

На своєму майже піввіковому шляху в літературі Паустовський працював невтомно і плідно. А шлях цей був і не простий, і не легкий.

Костянтин Паустовський пізно став професіональним письменником, не одразу знайшов себе як митець. Про свій шлях у літературу, про свої шукання і сумніви, про своє становлення як людини і письменника він з граничною щирістю розповів у «Повісті про життя».

Костянтин Георгійович Паустовський народився 1892 року в Москві в родині залізничного статистика. Але дитячі та юнацькі роки його минули на Україні, у дідовій садибі на річці Рось, у польських лісах, у знаменитих садах і парках Києва, у стінах Першої київської гімназії. Любов до України, до «дивовижного південного краю» письменник проніс через усе своє життя.

Ще в дитинстві від діда, колишнього чумака, від лірників чув Паустовський козацькі думи, українські пісні, поетичні народні легенди.

Згодом в одній з кращих своїх новел — «Корчма на Брагінці» з повісті «Далекі роки» — письменник створить блискучі образи народних співців, могильовських дідів, у плачах яких оживало горе народу, його мрії про щастя.

Великому Кобзареві України присвячена й одна з перших художніх біографій — повість «Тарас Шевченко». Паустовський змалював у ній трагічну постать поета, борця проти самодержавства, поета, чий вірші були «невіддільні від страждань і дум народних». У цьому нерозривному глибокому зв'язку з своєю країною, з своїм народом і бачить він передусім велич Шевченка-митця.

Назавжди полонила серце Паустовського і українська природа. Чарівних пейзажів України багато в творах письменника. Паустовський не раз потім приїздив на Україну, бував він тут і в повоєнні роки. З багатьма українськими письменниками зв'язувала його особиста дружба. У своїх творах («Сімферопольський швидкий», «Героїчний південний схід» та ін.) він намагався показати, як змінюється обличчя України соціалістичної, як втілюються в життя народні мрії. *

Можна сміливо сказати, що українська тема — одна з найпоетичніших у творчості Паустовського.

Молодість Паустовського припала на тяжкі роки реакції після революції 1905 року. Зростав він у середовищі ліберально-демократичної інтелігенції, дістав, за його словами, «ідеалістичне виховання» і в ті роки був далекий від грізних подій, що насувалися на Росію. Паустовський мріяв стати письменником, заради цього він на довгі роки пішов «у життя», мандрував по всій країні, змінював професії.

У революції він, як і багато інтелігентів його покоління, пройшов шлях «від сумнівів до визнання», тримаючись певний час позиції «глибоко зацікавленого спостерігача». Письменникові довелося багато чого переоцінити, перш ніж він почав дихати «повітрям часу», перш ніж навчився бачити й розуміти велич епохи соціалізму. Справжнє народження Паустовського-митця відбулося в 30-і роки, коли він створив повісті про людей перших п'ятирічок — «Кара-Бугаз» і «Колхіда».

А починав він із зовсім іншого.

У творах письменника 20-х років (ліричні повісті «Романтики», оповіданнях «Білі хмарини», «Етикетки для колоніальних товарів», «Судова змова» тощо) важко впізнати майбутнього автора «Мещорської сторони» або «Дощового світанку». У Паустовського не було ще власного голосу. Він сам визнавав, що в ті роки робив свої твори з «відходів» книжок улюблених письменників.

Багато з них створювалось на матеріалі дореволюційної дійсності. Критика духовно збанкрутілого буржуазного суспільства не мала в цих творах чіткої соціальної адреси і розуміння перебігу історичного процесу.

У творах 20-х років Паустовський широко використовував характерну для західноєвропейського оповідання жанрову форму з драматично-напруженою фабулою, гострим динамічним сюжетом, психологічно чітко окресленими характерами героїв. Та й сам стиль цих оповідань, вишукано красивий і водночас вагавито орнаментальний, дуже одрізняється від тієї класично простої

і ясної прози, що характерна для творів письменника пізніших років.

Наприкінці 20-х — початку 30-х років Паустовський активно працює як кореспондент у журналах «30 днів», «Наши достижения». Він побував у Березняках на Камі, у Колхиді, на Каспії, у Карелії. Ці поїздки допомогли йому краще зрозуміти свою епоху, знайти свого нового героя — творця, перетворювача природи, сміливого мрійника.

Повісті «Кара-Бугаз» і «Колхіда», написані під враженням цих поїздок, одразу ж набули широкої популярності серед читачів. Новаторські своїм жанром, вони розкривали нові поетичні грані творчої праці радянських людей, добре передавали сміливу, сповнену оптимізму романтику героїчного часу перших п'ятирічок. Пізніше, вже в 40—50-х роках, письменник повернеться до теми перетворення природи, і в «Повісті про ліси», у циклі нарисів «Героїчний південний схід» виявиться багато спільного з його визначними творами 30-х років.

У ті роки Паустовський взагалі багато і плідно працював у жанрі повісті. Одна за одною з'являються лірико-нарисова повість «Чорне море», повісті на історичну тему — «Доля Шарля Лонсевіля» та «Північна повість», цикл художніх біографій Шевченка, Левітана, Кіпренського.

Більш традиційними — і змістом, і формою — лишилися оповідання Паустовського на початку 30-х років. Як новеліст Паустовський знайшов себе трохи пізніше, після того як «відкрив» Мещорський край, що став для нього «другою батьківщиною». Це відкриття відіграло величезну роль в житті Паустовського, людини і митця. Почався один з найщасливіших, найплідніших періодів його творчої біографії. Він пише нарисову повість «Мещорська сторона» і знаменитий мещорський цикл оповідань: «Літні дні», «Льонька з Малого озера», «Жовте світло», «Австралієць зі станції Пілево», «Старий човен». Уже після війни він буде доповнений оповіданнями «Скарб», «Кордон-«273»», «У глибині Росії» та ін. Оповідання мещорського циклу стали першими розділами великої ліричної поеми про Вітчизну, що її Паустовський творив усе своє життя. В ній найповніше розкрився його талант митця.

Знайомство з Мещорою виявилось плідним ще в одному відношенні. Паустовський говорив, що після Мещори він почав писати «по-іншому — простіше, стриманіше». Змінилася й сама оповідь письменника. На ній сильніше позначаються традиції російської новелістики, і передусім традиції Тургенєва, Чехова, Буніна. Письменник тягить тепер до жанрів нарисового оповідання, лірико-психологічного етюда, новели настрою. У них від-

сутня чітка фабульна лінія наскрізного сюжету, їм притаманна лірична розкутість авторського повіствування, дивовижний сплав документальності і «вільної уяви». Паустовський стає визнаним художником-новелістом.

Новела залишається провідним жанром у творчості письменника і в роки війни. Військовий кореспондент Паустовський був на різних фронтах, на власні очі бачив, як героїчно боролися радянські люди з ворогом. Проте в його оповіданнях воєнних часів дуже мало безпосередніх описів подвигів бійців, епізодів битв. Письменник і тут прагне передусім розповісти про почуття, настрої своїх героїв, про найзаповітніше, чим жило людське серце, опалене вогнем війни.

Паустовський у ці роки багато писав про кохання, вірне і самовіддане, про кохання, що приходить, як нагорода до людини, яка мужньо захищає свою Батьківщину, свою кохану від ненависного ворога («Пізня весна»); він говорив про тугу фронтовиків за домівкою, за рідними («Сніг», «Дошовий світанок»); про те, як загострилося почуття Батьківщини у радянської людини в ці грізні роки («Бакенщик»), і про те, який теплий прояв справжньої людяності на війні («Фенине щастя»).

Кращі оповідання Паустовського воєнних років сповнені високої гуманності, в них ми знаходимо великі й щирі почуття. Але разом з тим в оповіданнях цього періоду яскраво виявилися й найслабші риси творчої манери Паустовського: схильність до затушовування деяких суперечливих явищ дійсності, до штучно полегшеного розв'язання драматичних конфліктів. У таких випадках долі героїв починають вирішувати випадкові і навіть фатальні зустрічі, у творах з'являються нотки сентиментальності, мелодраматизму, псевдоромантичні штампи. Все це не раз давало привід критикам закидати письменникові естетський підхід до зображення життя.

Паустовський дійсно іноді надавав красі, мистецтву, піднесеності людських почуттів надміру самодостатнього значення. Його схиляння перед усім цим оберталось часом гонитвою за красивістю, а це, в свою чергу, вело до зниження художності творів. Паустовський усе життя прагнув позбавитися цих недоліків своєї стильової манери, і в кращих творах це йому вдавалось.

Після війни Паустовський багато років працював над «Повістю про життя». Цю автобіографічну повість, як і книгу про письменницький труд — «Золота троянда», — завершити йому не вдалося (за життя його вийшло шість книжок «Повісті про життя» і перша книжка «Золотої троянди»).

Одночасно Паустовський багато і плідно працює в малих жанрах.

На схилі віку «муза мандрів» привела Паустовського в нові місця — в маленьке містечко на Оці — Тарусу. Тут письменник провів останні 14 років свого життя. Таруська земля, як свого часу Мещорський край, стала для Паустовського «батьківщиною його серця». Спогадами про цю землю пройняті всі дорожні нариси і оповідання, написані в 50—60-х роках: «Іллінський вир», «Скороминущий Париж», «Солов'їне царство», «Третє побачення», «Юрба на набережній», «На самоті з осінню».

Ці твори посідають особливе місце у новелістичній спадщині Паустовського. І не тільки тому, що майстерність художника досягла тут особливо різючої сили, а й тому, що в них немовби сконцентрувався пафос усієї його творчості — «почуття значущості нашого існування і глибокого очарування життя», захоплення творчою працею радянської людини, «світлою поезією» російської природи, тверда віра у торжество краси, добра і людяності на землі.

У ліричного таланту Паустовського свої заповітні теми, свої об'єкти зображення, своя «сфера дії». Письменник постає в оповіданнях передусім як співець Росії, Радянської Батьківщини. Він по праву вважається одним з кращих пейзажистів у нашій літературі.

Паустовський об'їздив майже всю країну. Він розповів про «сором'язливе північне небо» і про ясні ночі Заонежжя, про східний Крим і Чорне море, про середньоазіатські пустелі, про джунглі Колхіди і безкрайні ліси Приуралля.

Але найхвилюючіші, найзворушливіші слова сказав він про природу Середньої Росії. Йй він завдячує кращими хвилинами свого натхнення, вона допомогла йому усвідомити свою любов до Вітчизни, збагнути поезію повсякденного життя народу.

Багато років провів він «віч-на-віч з туманами, ночами, сузір'ями, вітрами...». Гідні подиву зіркість митця, його тонка спостережливість.

Пейзажі Паустовського реалістичні, конкретні, зримі. Це живий світ, що дихає, рухається, звідки йдуть до нас хвилі різноманітних пахоців, лунають майже не вловимі для звичайного вуха звуки. Матеріальність цього світу природи передається з надзвичайною художньою переконливістю. Письменник відчуває «запах прибитої дощом кропиви», «запах нафти і снігу, яким тягне від весняної річкової води», він чує «переливи пташиного крику над опустілою по осені землею» і шурхіт опалого листя, схожий на дитячий шепіт.

Але Паустовський не обмежується описами, так би мовити, «зовнішньої», «видимої» краси природи. Сприйняття природи завжди сповнене в нього глибокого почуття, думки. Він прагне показати російську природу як «світ витонченої світлої поезії», показати її ліричний «підтекст», її «душу». В його «задумливих» пейзажах «тиха краса» російської природи зображена в усій безмежній розмаїтості.

У Паустовського пейзажі завжди ліричні, прозорі, трепетні. Вони написані чіткими своєю чистотою і ясністю фарбами. У нього взагалі дуже розвинене почуття кольору, освітлення. Бачити навколишній світ він учився в художників. Він може помітити, що на півночі блідість фарб набуває якогось величного характеру, може побачити відтінки у похмурому і м'якому забарвленні дощового повітря, може сказати, що осінні листя випромінює дивне, не подібне до сонячного світло — «неяскраве і непорушене».

Здатність письменника до живописного бачення світу яскраво помітна в оповіданні «Жовте світло», цій маленькій поемі в прозі, поемі про «прощальну красу землі».

Вірний своїй думці, що різні види мистецтва взаємно збагачують одне одного, Паустовський широко використовує у пейзажних описах окремі прийоми живопису — в них є й сповнена повітря перспектива, і світлові ефекти, і зміна планів, і чітко виражений колорит.

Ось як, наприклад, говорить письменник про ті величні далі, що відкрилися йому з Іллінського виру:

«А там, за хлібами, лежали, припавши до землі, сотні сіл. Вони були розкидані до самого нашого західного кордону... Над останнім планом висів сизуватий серпанок. Він простягся до обрїю над самісінькою землею. В ньому щось ледь спалахувало, немов загорялися й гасли дрібні скалки слюди. Од цих скалок серпанок мерехтів і ворухився. А над ним у небі, зблідлому від спеки, світилися, пропливаючи, лебедині, урочисті хмарки».

Рідна земля постає у Паустовського як безмежний світ невичерпної поезії. Він пише про такі куточки на землі, де своєрідність російської природи виявлена найяскравіше, вони допомагають людині відчутти і усвідомити свою любов до рідної землі, пережити «внутрішню зустріч з Вітчизною».

Багато творів Паустовського написано саме про такі «внутрішні зустрічі»: «У глибині Росії», «Шипшина», «Солов'їне царство», «Кордон-«273»», «Іллінський вир», «Мещорська сторона», «Старий човен».

Природа постає в них, як поетичне втілення Батьківщини, складу душі її народу. Вона не лише світ реальної земної краси,

а також і особливий поетичний світ, вічне джерело прекрасного, що відіграє величезну роль у соціальному, етичному й естетичному вихованні народного характеру.

Почуття благоговіння перед красою своєї землі у Паустовського не споглядалне. Його пейзажам притаманний глибокий ідейний і емоційний підтекст. У ньому звучить ніколи не згасаюче в письменникові «почуття схиляння перед красою своєї землі». В ньому втілені його заповітні думки про збереження і збагачення цієї краси, про нове естетичне сприйняття природи радянською людиною, сприйняття, нерозривне з усім його світосприйманням, з усією його творчою діяльністю.

Особливо сильно звучить у цьому підтексті тема Батьківщини. Роздумами письменника про роль природи у «вихованні серця» людини, у пробудженні «почуття своєї країни», а через нього і почуття радянського патріотизму, сповнені більшість оповідань Паустовського. Ці роздуми є ліричною кульмінацією оповідань. Іноді вони подані у формі «відкритої» лірико-публіцистичної «декларації» («Солов'їне царство», «Іллінський вир», «Скороминущий Париж», «Скарб»), іноді — немовби розчинені у ліричній стихії оповідання і утворюють його другий, глибинний план, і тоді сприйняти їх важче («На самоті з осінню», «Старий човен», «Кордон-«273»»).

Саме почуття любові до Батьківщини набирає у Паустовського високого громадянсько-патріотичного і разом з тим ліричного звучання, оскільки поняття Радянської Вітчизни, це глибоке і складне почуття, завжди нерозривно пов'язане у нього з поняттям «заповітного краю», того улюбленого і добре знайомого куточка на землі, якому навіки віддане серце людини.

Це ліричне розкриття головної поетичної ідеї, характерне для оповідань Паустовського про природу, притаманне і одному з найбільш відомих оповідань — «Іллінський вир».

Як і інші твори письменника останніх років, оповідання це побудоване за законами «вільної прози». Самому Паустовському важко було визначити жанр таких творів. «Це, — писав він, — не оповідання в точному значенні слова, не нариси і не статті. Це не вірші у прозі». Він був схильний визначити їх, як «записи роздумів», як «звичайну розмову з друзями», «як освідчення в коханні нашій природі і всій Росії», підкреслюючи тим самим не тільки вільний виклад матеріалу в цих творах, але й важливість, значущість внутрішньої ліричної теми. А втім, вільний виклад матеріалу — поняття тут досить умовне. За всією зовнішньою, здавалося б, невимушеністю оповіді ховається глибоко продуманий відбір окремих картин природи, різних епізодів, зустрічей —

усі вони, завдяки складним асоціативним зв'язкам, злиті в єдине, викінчене художнє ціле.

У цьому оповіданні добре видно, що світ прекрасного у Паустовського складається з речей цілком реальних і для байдужого погляду, можливо, навіть і незначних. Проте, побачені зірким оком художника, вони раптом починають випромінювати поезію, а їхнє сприйняття підкоряється тій ідеї-почуттю, яка виражена в ліричному лейтмотиві оповідання. І тоді не такими вже «звичайними» здадуться нам «маленький вогкуватий видолинок на Іллінському вирі, де пахло болюголом і стояв самотній будяк», «вузлуватий берест на межі» і «захід сонця над туманною російською рівниною» — все те, що письменник з таким душевним хвилюванням згадував на чужині. Незбагненне «чаклунське» очарування, яким овіяне одне з непоказних, невідомих, але «надзвичайних» місць Росії, передане в цьому оповіданні з виключною художньою силою.

Тема Батьківщини прозвучала і в циклі оповідань та дорожніх нотаток письменника про поїздки за кордон — «Скороминуций Париж», «Італійські записи», «Трете побачення». Лише художник, безмежно залюблений у рідну землю, міг помітити, що російський туман — «синіючий серпанок» — не зовсім такий, як «різкі тумани Заходу», лише він міг сказати, що від «почуття своєї країни не можна відокремити навіть любов до жінки, бо ця любов розквітає для нас під небом саме нашої Батьківщини». Воістину для Паустовського «поняття Батьківщини вміщає все, що може вмістити наше життя».

Проте було б помилкою уявити собі Паустовського лише співцем первозданної незайманої природи. Він гостро відчував творчий характер соціалістичного суспільства, у нього образ нової, перетвореної працею радянської людини землі гармонійно вписується у знайомі класичні пейзажі.

«Печать епохи» лежить на всіх оповіданнях письменника. Паустовський найчастіше пише про «глибинні» місця країни. Герої його живуть у маленьких, «периферійних» містах, у звичайних, нічим не примітних селах, на лісових кордонах, залізничних роз'їздах. Тут, звичайно, не так яскраво видно, як різьоче змінилося за післяреволюційні роки обличчя країни. Проте ця «глибинка» завжди пройнята у письменника світлом сучасності.

Сучасна дійсність постає в оповіданнях Паустовського і в узагальнено-ліричному плані, і в окремих, але дуже характерних деталях, що добре передають «плин часу», швидкий ритм нашої

епохи, її пафос, її гуманістичну суть. Через одну якусь деталь, через нову «ознаку» в знайомому пейзажі письменник уміє показати, як оживають, розквітають колись занедбані дикі місця, вміє створити поетичний образ оновленого краю. Особливо добре це видно в оповіданнях «Скарб» і «Сімферопольський швидкий».

Але сучасність входить у твори письменника не лише через ці «зовнішні» прикмети нового. Сучасна, актуальна передусім морально-естетична проблематика оповідань Паустовського, його підхід до розв'язання однієї з вічних філософських проблем — людина і природа, — до зображення радянських людей — творців нового світу, який вони будують, кажучи словами Маркса, «за законами краси».

Герої оповідань Паустовського не працюють на гігантських будовах, у великих колективах, не розв'язують серйозних виробничих питань. Ми майже не бачимо їх безпосередньо в дії.

Для Паустовського, лірика й романтика, важливо показати інше — ставлення людини до своєї праці, її здатність відчувати поезію праці, вміння співвідносити своє життя з життям усієї країни, бачити далекі перспективи своєї діяльності. І тому герої проявляють себе не так у вчинках, як у роздумах, мріях, стремліннях.

Герої Паустовського — прості звичайні трударі. Але незалежно від своєї професії — це завжди люди цільні, незвичайні. Їм притаманна висока душевна настроєність, почуття обов'язку, здатність відчувати себе господарями країни, мислити по-державному. Особливо полюбляє Паустовський писати про перетворювачів природи.

Герої Паустовського не тільки мріють жити «серед краси», але й роблять усе, щоб збагатити життя красою. У своїй праці-творчості вони знаходять справжнє щастя. І байдуже, хто він, герой письменника: великий художник чи нікому не відомий композитор, голова райради чи збирач утилю — його цінність, його значимість як людини обумовлюється тим, що він зумів правильно намітити для себе «ту найвищу міру прекрасного», яку він може передати людям. Тому герой Паустовського щедро дарує їм нову красу землі («Шипшина», «Секвойя», «Старий чоловік»); він прилучає їх до поезії життя і до мистецтва («Плин часу», «Корзина з ялиновими шишками», «Синява»); він приносить людям щастя і зігріває їхні душі своєю добротою («Фенине щастя», «Дошовий світанок», «Сніг», «Старий кухар»).

Героїв Паустовського завжди оточує якась особлива атмосфера чистоти, доброзичливості, простоти, людяності і разом з тим ясно відчутної романтичності.

В образах героїв письменника неважко помітити, звичайно, деякі риси ідеального характеру. Вони є і в лісничого Петра Матвійовича в «Старому човні», і в невідомого композитора у «Короткочасних зустрічах», і в льотчика Єгорова в «Шипшині», і в письменника Горленка в «Синяві», і в багатьох інших. Таке зображення їх пов'язане зі свідомим прагненням Паустовського-романтика в кожній людині «передусім шукати хороше». Тому він найчастіше створює образ героя на основі однієї якоїсь домінуючої риси його характеру, з якою тісно пов'язані найсвітліші сторони духовного світу цього героя. Своїм ставленням до життя вони близькі самому письменникові і в значній мірі є виразниками його ідей, думок і почуттів.

У Паустовського взагалі особливий інтерес до людей з «хорошими серцями», палких патріотів своєї Батьківщини і народу, що вміють сприймати життя гостро і сильно, ставитись до нього творчо, до людей, у яких тонко розвинене почуття прекрасного і нестримне бажання пізнати світ. І навпаки, люди нудні, нецікаві, «з глухою душею», всі ті, хто «мертвий від власної тверезості і скептицизму», викликають у нього активний протест. Про них він говорить з неприхованою іронією і гнівом.

У Паустовського в ідеалі гармонійно розвиненої прекрасної людини відбилися духовна і моральна атмосфера життя нашого суспільства, основні закономірності його історичного розвитку. В образах його героїв загальнолюдські риси характеру, почуття (любов, доброта, співчуття, людяність, вірність) нероздільні з новими рисами соціалістичної гуманності, притаманними радянській людині.

В цьому розумінні вищим ідеалом людини нового світу для Паустовського був Володимир Ілліч Ленін. Леніну присвячене оповідання-бувальщина «Старий у потертій шинелі». Паустовський зумів тут через одну «надзвичайну подію» в житті колишнього царського полковника, що виявився після революції свого роду зайвою людиною у суспільстві, по-своєму показати добре відому ленінську чуйність і увагу до людей. Це не просто любов і співчуття до них. Доброта Леніна принципова, вона ґрунтується на переконанні, що навіть у найсуворіші роки класової боротьби соціалістична гуманність вимагає враховувати індивідуальні долі людей, віддавати належне тим, хто чесно і сумлінно служив своїй Батьківщині в минулому. Така доброта повертає людину до життя, допомагає їй вийти з «душевної тюрми». Саме за це передусім, а не тільки за те, що йому дали пенсію, буде до кінця свого життя вдячний Ленінові самотній дідок, солдатський син і відставний полковник царської армії.

Гуманізм Паустовського спрямований на виховання в людях «великої людяності у широкому розумінні цього слова». Тому в багатьох своїх оповіданнях, і передусім у своїх лірико-психологічних новелах, письменник прагне до того, щоб «піднести емоційне життя» людини, показати її найвищі душевні порухи. Причому для зображення він обирає особливі моменти у житті людини.

В основі його новел завжди лежить якась одна «лірична подія». Паустовський пише про чарівність короткочасних, але вражаючих душу зустрічей («Дощовий світанок», «Сніг»), про «неясні, але плідні стани людини» («По той бік райдуги», «Піщинка»), про почуття «раптового щастя», що охоплює людину, коли вона стикається з прекрасним («Плин часу», «Солов'їне царство», «На самоті з осінню»), про передчуття очікуваного кохання («Шипшина», «Струмки, де хлопощеться форель»). Він пише про людську доброту («Фенине щастя»), про гіркоту несправної втрати («Телеграма»). Так виникає лірична новела Паустовського, новела настрою. У ній ми поринаємо в атмосферу найтрепетніших і найпіднесеніших людських почуттів, у світ чистих і ясних помислів.

А чи не занадто це мало — писати про миттєві настрої людини, про її душевний стан? Чи не видаватиметься такий твір далеким від сучасності?

Народний художник СРСР, лауреат Державної премії Ю. Пименов, котрий також тяжіє, як він сам визнає, до «жанру настрою», відповідав на це запитання так: «Ні, не мало. Настрій — це вже психологія. А психологія і епоха завжди нероздільні». Він вважав, що в пристрасті деяких художників до ліричних сюжетів життя виявляється притаманне їм «особливе відчуття реальності». У лірико-романтичних новелах Паустовського воно виявляється дуже яскраво. Так би мовити, «зовнішня» дія не відіграє в них суттєвої ролі. Головне в цих новелах — глибинний ліричний план, особлива лірична атмосфера, що допомагає розкрити складну гаму почуттів, настроїв людей. Все в них — сюжет, композиція, пейзажні образи, деталі, інтонація — підпорядковане одній меті: створенню ліричного емоційного струменя, зверненого до серця читача і здатного настроїти його на сприйняття прекрасного.

У ліричних новелах Паустовського немає гострих драматичних колізій, розгорнутих психологічних мотивувань вчинків героїв, дослідження діалектики їхньої душі. Його герої найчастіше психологічно однопланові, почуття їхні прояснені, очищені від усього буденного, випадкового, пов'язані з хвилинами особливого

душевного піднесення. Це добре видно в оповіданнях письменника про кохання.

Чи пише Паустовський про гіркоту нерозділеного кохання («Роза вітрів»), чи про раптове осяяння людини сильним і прекрасним почуттям («Струмки, де хлюпочеться форель»), про душевну близькість, провісницю народження почуттів, що виникає при випадковій зустрічі двох незнайомих людей («Сніг»), або передчуття кохання юним серцем («Шипшина») — в зображенні письменника кохання завжди постає як почуття прекрасне, що облагороджує душу людини. Воно приходить до його героїв знезацька, а разом з ним приходить той зліт, той вибух усіх почуттів, про який так любить писати митець.

З проблемою формування особистості в соціалістичну епоху у Паустовського тісно пов'язана й тема естетичного виховання народу за умов нової історичної дійсності.

«Краса не живе в світі без користі», — стверджує Паустовський. Він вбачає в ній велику соціальну силу, яка збагачує духовний світ людини, пробуджує в ній творця. У своїх оповіданнях письменник розкриває той глибокий внутрішній зв'язок, який існує між здатністю людини бачити прекрасне у навколишньому житті й зародженням в її душі натхненного ставлення до цього життя, виникнення у неї плідного творчого стану, який обов'язково знайде виявлення у роботі. Тому й працю Паустовський зображує передусім з естетичного боку, як створення нової краси в світі. Показове в цьому плані оповідання «Неспокій».

Здавалося б, у ньому мовиться про окремий незначний випадок — старий колгоспний тесля в хвилини духовної кризи абияк змайстрував місток через річку, за що був посоромлений комсомольською молоддю. Але через цей окремий випадок письменник показує ту потребу в прекрасному, яка живе у свідомості сучасного колгоспника і про яку так багато писали останнім часом В. Солоухін, Ю. Дорощ, С. Крутилін та інші письменники.

Своїми оповіданнями Паустовський допомагає побачити, як розширилася сфера прекрасного в нашому житті. Про що б не писав митець, він передусім пише про «світ поезії, яким щоденно живе проста російська людина», про талановитість, красу душі народу. Він постає в зображенні письменника як естетично високо обдарований народ, з тонко розвиненим почуттям прекрасного, з ліричною душею, як охоронець і найвищий цінувальник краси в житті, природі, мистецтві. І ця талановитість народу

в Паустовського завжди співзвучна нашому часові. Вона виявляється у різних сферах життя і діяльності радянської людини.

Особливо велику роль у вихованні почуття прекрасного в людині Паустовський надає мистецтву. Тема «світлої могутності мистецтва», влади краси, що осягає життя, — наскрізна тема всієї творчості письменника. Оповідання Паустовського про мистецтво різні своїм характером. Вони можуть бути спрямовані на створення портрета художника, розкриття його творчого обличчя; можуть будуватися на зображенні якогось одного епізоду з його життя, в якому розкривається зміст і характер його роботи, на змалюванні самого творчого процесу.

Але найчастіше Паустовський показує благотворний вплив мистецтва на життя людини, ту силу уяви, фантазії, якою володіє митець і яка дозволяє йому допомогти людям побачити поетичні сторони життя. Оповідання про мистецтво — своєрідна естетична декларація Паустовського-митця. Він говорить в них про призначення мистецтва, про покликання митця і його обов'язок перед своїм народом і своєю країною, про суворі і важкі закони мистецтва.

Дуже тонко розкриває письменник внутрішнє духовне життя людей мистецтва, дає відчуття подих часу, в який вони жили й працювали, відтворює світ їхньої поетичної уяви, допомагає відчуття гуманістичний пафос їхньої творчості.

Паустовський веде нас в улюблені місця художника, щоб там, «зіткнувшись віч-на-віч з усім, що було його поезією», ми змогли краще зрозуміти його творчість. Так виникають картини осінніх лісів біля Бергена, де не раз пережив прекрасні хвилини натхнення норвезький композитор Едвард Гріг; або чудесні описи пронизаного сонцем соснового пралісу в середній Росії — тонкий ліричний подих її природи хвилював Чайковського; або оповідь про Михайловські гаї, якими блукав Пушкін; або згадка про «чеховський смуток», що назавжди лишився «в глибині вологих алей» Богимовської садиби.

Письменник примушує нас краще, яскравіше побачити полотна живописців, по-новому відчуття красу знайомих мелодій, вловити ліричний подих віршованих рядків, — ще раз пережити «здивування і радість» від зустрічі з відомими творами мистецтва.

Пафос усіх оповідань письменника про мистецтво полягає передусім у думці про те, що мистецтво повинно розбурхати уяву людини, розтривожити людське серце «закликом до досконалості», сповнити його відчуттям щастя, допомогти людині відшукати свій шлях у житті.

Про це добре сказано в оповіданні Паустовського «Корзина з ялиновими шишками». Оповідання це дуже характерне для письменника. В основу його покладено справжній епізод з життя Гріга, але, як і інші «оповідання уяви», воно лише однією якоюсь гранню торкається дійсності. В ньому нема наскрізного сюжету, а всі можливі психологічні переживання замінені одним ліричним лейтмотивом — трепетним очікуванням юного серця зустрічі з красою. Це знайомий грінівський мотив про юну мрію, що справджується, мотив «Червоних вітрил». Його можна знайти в багатьох оповіданнях Паустовського («Старий човен», «Шипшина», «Секвойя», «Як народилось оповідання», «Піщинка»). Музика Гріга допомогла юній Дагні пережити незабутню зустріч з прекрасним. Великий композитор і добрий чарівник навчив її дивитися на життя «широко розкритими очима», відкрив їй те прекрасне, чим повинна жити людина. Дагні йде з концерту Гріга глибоко схвильована. Фінал оповідання — лише в одному реченні: дядечко Нільс; дивлячись на Дагні, каже, що тепер «її життя не пройде марно».

Як і інші ліричні твори Паустовського, це оповідання розраховане на активне сприйняття читача. Художник, звертаючись до «пам'яті серця», до почуття прекрасного, що живе в душі людини, залучає її в атмосферу співпереживання того ліричного почуття, яким захоплені герої оповідання, примушуючи переживати глибоке душевне потрясіння.

«Шлях до простоти важкий», — признався колись Паустовський. В міру того, як приходила до Паустовського творча зрілість, він ставав «мовчазнішим у своїй прозі», а сама вона — «стислішою», вивіреною до останнього слова, до найменшого образу, а тому й «дійовішою».

Новелістична спадщина письменника — яскраве й самобутнє явище в радянській літературі. Разом з близькими йому за манерою художниками — М. Пришвіним, А. Платоновим, О. Малишкіним, Ю. Нагібіним, С. Антоновим та іншими — Паустовський багато зробив у ній для розвитку жанру ліричного оповідання.

Його оповідання можна пізнати одразу. В них свій світ поезії, свій неповторний ліричний подих, своя «внутрішня мелодія». «Джерельне» слово Паустовського, його прекрасна, прозора і колоритна російська мова викликає захоплення не лише в читачів, але і в його товаришів по перу.

Паустовський часто писав про те, що митець мусить бути «проводирем по прекрасному». Таким проводирем по прекрасному в нашому житті постає в своїх оповіданнях Костянтин Георгійович Паустовський, добра, щедра людина і великий художник.

Книжки його вчать любити свою Батьківщину, бачити красу її землі, вірити в силу добра і в торжество людської мрії. Вони допомагають людям жити й працювати, бо Паустовський, як влучно сказав один з його читачів, завжди веде «бій за все високе у світі».

Тим і дорога нам творчість Костянтина Паустовського.

СВІТЛАНА ЩОЛОКОВА

ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ

МУЗИКА ВЕРДІ

Є щось напрочуд прекрасне у взаєминах сміливих людей у час небезпеки та нещастя.

На броньованій палубі крейсера театр, що прибув із Москви, ставив просто неба «Травіату».

Сивовусі веслярі, згуртувавшись на старих човнах коло дощаної пристані, хрипко та вимогливо гукали:

— Кому до крейсера, кому на музику? Будемо стояти край самого борту, поки не скінчиться вистава. Хвилі нема — вірте совісті! Яка ж це хвиля, товариші!

Човни безладно стукались бортами і хапливо кивали й кланялись берегові, — гойдала їх легка хвиля. Так без упину хитають головами старі візницькі шкапи.

Панував над бухтами німотний штиль, оповитий вечірнім димом. Сигнальні ліхтарі розмірено погойдувались на воді коло надбережних скель. Осіння ніч заходила дуже звільна. Вона зупинялась на кожному кроці й ніяк не могла випхати з глибоких бухт останні полиски призахідного сонця.

Коли ж на крейсері спалахнули вогні, зразу впала гомінка темрява. Вона була сповнена звуками потривоженої води — дзюрчанням, бульканням та плюскотом.

Стало чути морське сум'яття порту, квапливі вдари весел, стукіт моторів, далекі покрики стернових, зловтішне завивання сирен і сплески хвиль, що брижать за току в усіх напрямках.

Усі ці звуки линули од берегів і пристаней до крейсера, де несподівано проспівав у оркестрі фагот. Катери мчали туди ж, полощучи у воді парадні кормові прапори.

Тетяна Солнцева мала грати Віолетту.

Вона гримувалась у каюті командира, куди електрики-червонофлотці провели стосвічкові лампи.

Вона пришпилила до корсажа червону камелію й напудрила змарніле обличчя. Грати їй було трудно. В Москві вона залишила хворого брата, майже хлопчика. Він лежав у лікарні й чекав на важку операцію.

Солнцева тривожилась і тому нічого не помічала: ні міста, гомінливого від сухого листя й вітрів, ні безлічі вогнів, що сновигали по рейду з дзижчанням, мов

золоті бджоли, ні чудового повітря, що сповнювало вулиці пахощами вологих скель та гіркої трави.

Операцію призначили на сьогодні на ранок, але й досі не було з Москви телеграми.

Солнцева вийшла на палубу, запнену з боків брезентом. Грифи віолончелей попрутулялись до сірих гарматних башт.

Мелодія Верді стрепенулася в тиші сталюого корабля. Сотні молодих моряків слухали, затамувавши подих, печальний голос Віолетти. Струїний грім оркестру було чути навіть по берегах довкола.

Човни гоїдались біля борту. Люди дивилися з них угору, позадиравши голови, на палубу крейсера. Перевізники старались не торохтіти веслами, і, стукаючись човнами, замість звичайної сварки мовчки показували один одному кулаки.

Помічник режисера стояв за бронебаштою, як за кулісами, і хвилювався. В кишені в нього лежала телеграма на ім'я Солнцевої. Він не знав, що зробити: чи розпечатати йому самому, чи передати після вистави Солнцевій, не читаючи. Він пошепки радився з адміністратором театру.

Адміністратор вихопив йому з рук телеграму й розпечатав.

— Нічого особливого, — сказав він, пережовуючи мундштук цигарки. — Операція відкладається через тяжкий стан хворого. В антракті можете сказати їй про це.

Помічник режисера скривився й кивнув головою.

Кочегар Вася Чухов, котрий мав, як і всі кочегари, прізвисько «підземний дух», був приставлений до завіси, зшитой з сигнальних прапорів.

Вася — невеличкий, кремезний і червоний од старання — не зводив очей з помічника режисера. Цей верткий, нервовий чоловік мав просемафорити Васі рукою, коли закривати завісу.

Вася чув усю розмову біля бронебашти. Широка усмішка поволі сповзла з його обличчя.

В другому акті Солнцева вийшла на сцену аж надто квапливо. В антракті вона прочитала телеграму. В голові їй паморочилось.

Коли Альфред упав їй до ніг на коліна, вона схилилась і поцілувала його в юнацьку скроню. Тонка блакитна вена проступала на скроні, зовсім як у брата.

Солнцева ковтнула повітря й заплакала. Сльози котились їй з очей, а вона співала. Голос її тремтів. Вона бачила мутні, вологі цятки й не могла збагнути, чи це вогні рампи, чи зорі у воді, чи бліді обличчя моряків.

Тоді Вася Чухов закрив завісу, незважаючи на сердиті вигуки з-за бронебашти. Чухов уже не слухався. Обличчя його скам'яніло. На обурений шепіт помічника режисера він одмовив зловісно й коротко:

— Розмовлятимете з командиром корабля. Я йому доповім про все.

Палуба гриміла від оплесків. Простодушні глядачі вважали перерву в спектаклі цілком законною після такої напруженої, болісної сцени, як сльози Віолетти. Ніхто з них не відав, що сцену перепинив «підземний дух» при самому початку.

Чухов підійшов до командира корабля, що сидів у першому ряду, і тихо доповів про те, що сталося.

Командир підвівся. То був мовчазний сивий чоловік. Він бачив у своєму житті багато смертей у революційних боях, багато штормів, загибель багатьох товаришів. Він знав нещадність боротьби й невблаганність бойових наказів. Він був самотній. Усе, що існувало до революції, розпливалося в похмурому тумані, — і донецьке шахтарське селище, і сільська брудна школа, і люди тих часів, що лишили враження стомленої й розгубленої юрби. Революція перекреслила минуле твердою рукою і внесла в свідомість простоту і ясність. Їй був він відданий як боєць, як колишній шахтар і як людина точного та світлого розуму.

Командир підвівся й пройшов на сцену. Палуба все ще гриміла від гупання матроських підборів та оплесків.

За сценою командира зустрів блідий від обурення адміністратор.

— Не турбуйтеся, — сказав він квапливо. — Зараз усе налагодимо. Дрібниці! Звичайні жіночі нерви. Вона буде співати.

— Вона співати не буде, — спокійно сказав командир і подивився в очі адміністраторові. — Припиніть виставу!

Адміністратор здвигнув плечима й криво всміхнувся:

— Неможливо. Наш театр працює по-ударному. Ми не можемо через настрої акторів зривати спектаклі.

І, нарешті, про що говорити? Вона заспокоїлась і вже може співати.

Командир обернувся до Солнцевої. Вона, не дивлячись йому в обличчя, кивнула головою.

— Ви бачите, вона згодна,— сказав адміністратор і жбурнув на палубу недокурок.

Ця історія починала його дратувати. Ставало незручно й соромно.

Командир побіжно глянув на недокурок, і Вася Чухов умить непомітно скинув його за борт.

— Ви — на палубі корабля нашого Червоного Флоту,— сказав командир. Його шока зі шрамом од кулі ледь помітно сіпалась.— Ви мені пробачте, але тут моя влада і тому я дозволю собі втрутитись у ваші розпорядження. Про ударну роботу ви маєте, видно, зовсім хибне уявлення. Згода актриси нічого не важить. Я припинаю спектакль. Усе. Розмова кінець.

Командир підняв руку, і Вася Чухов розсунув завісу. Глядачі притихли.

— Червонофлотці,— сказав командир спокійно,— у артистки Солнцевої сталось нещастя в родині. Їй важко грати...

По юрбі моряків прокотився стриманий гомін. Усі встали. Командир не встиг сказати, що спектакль відкладається до кращих часів. Це було ясно для кожного червонофлотця і без пояснень командира.

— Подати до трапу катер! — стиха наказав командир.

— Єсть, подати до трапу катер! Єсть, подати катер! — почала перегукуватись команда, поки не стихла на нижніх палубах корабля.

Через кілька хвилин командир зійшов із Солнцевою в катер. Червонофлотці допомагали Солнцевій, коли вона спускалась по трапу. Високий присадкуватий старшина обережно поклав на сидіння поруч із Солнцевою букет квітів, почервонів і вигукнув неголосно:

— Вперед до повного!

Катер вибив з-під корми водоспади вогнів та піни й помчав до пристані. В катері командир сказав:

— Я зв'язався з командуючим флотом. В швидкому поїзді на Москву вам залишили місце. Ми встигнемо. В нас є ще сорок хвилин.

Солнцева схилила голову й перебирала квіти рукою, — вона не могла говорити.

— В газетах пишуть, товаришу командир, — сказав високий старшина тихо, але так, щоб чула Солнцева, — що один московський професор робить операції серця, як горіхи лущить. Ото б до нього...

— Помовчіть, Кузьменко, — сказав командир.

За годину швидкий поїзд, ревучи й розкидаючи хмарами пару, вирвався з останнього тунелю. Вогні міста й рейду zostались за виступами стрімких скель.

Солнцева сиділа в купе, не роздягаючись, не скидаючи пальта й хустки. Вона невиразно згадала вогні вокзалу, сніг на дахах товарних вагонів, Москву, затоплену полярною ніччю, пошарпане таксі й матове світло в коридорах лікарні.

Так само невиразно вона пам'ятала братове обличчя, що всміхнувся їй з ліжка в лікарні.

— Все минулось добре, — сказав Солнцевій професор з сердитою гострою борідкою. — Все минулось як найкраще.

Солнцева обережно поцілувала брата у вологу юнацьку скроню. На ній ледь помітно проступала тонка блакитна вена.

А через кілька годин знову була ніч, вокзал, рябий носильник, котрий насилу роздобув квитка, гуркіт залізних мостів, сніги, похмурий захід сонця в степах за Харковом і, нарешті, синій дим глибоких бухт, високе сонце і лагідне повітря приморської осені.

Солнцева кинулась до вікна, — так, крейсер синів на рейді, нікуди він не пішов! Солнцева заходилась хапливо смикати віконний ремінь. Вона хотіла висунутись і простягти до крейсера руки, махати йому до нестями білою хустиною. Але вікно не одчинялось, і Солнцева згадала, що вже зима, що сонце світить тут, на краю південних прекрасних широт, як остання згадка про літо.

«Аби тільки наші не поїхали, аби тільки їх застати!» — думала Солнцева.

Своїх вона ще застала в приморському місті.

Через день на крейсері знов показали недограний спектакль. Коли «підземний дух» розсунув завісу і на сцену вийшла Солнцева, моряки підвелись, і грім нечу-

ваних на рейді оплесків струсонув довколишні береги. Прості польові квіти падали до ніг Солнцевої й лягали на старовинний шовк і синій оксамит венеційських строїв. Командир стояв у першому ряду й по-дружньому всміхався.

Солнцева схилила голову. Вона відчула, як важкі сльози знов заступили світ, але це були сльози вдячності й дружби.

Вона здолала їх, підняла голову й розсміялась. І в ту ж мить зітхнув оркестр, і щемка мелодія Верді заглушила хлюпання хвиль. Солнцева зняла камелію з корсажа й кинула її на палубу. Замість камелії вона пришпилила суху, припорошену лілову квітку. Це була квітка міських околиць, котру кинув їй Вася Чухов.

Вона співала божественно. Її голос дзвенів і тужив понад бухтами. Старі рибалки сиділи на березі коло води, слухали й дивувалися з сили людської молодості.

Командир слухав і думав, що не дає ніщо такого розквіту таланту, як дружба й звичайна товариська увага.

Здавалось, Віолетта співала в своїй рідній Венеції. Зірчастий дим клубочився над береговими скелями. Блиск вогнів сягав до самого дна бухти, аж така прозора була морська вода. Повітря струміло невидимими гарячими течіями. Обрій над морем, хоч була й ніч, світився на десятки миль, мовби починало смеркати.

Після вистави червонофлотці обступили Солнцеву, але раптом хутко й шанобливо розступились. До Солнцевої простував високий моряк з широкими золотими шевронами на рукавах — командуючий флотом.

— Я хочу подякувати вам од імені всього флоту, — сказав він. — Ви принесли нам високу радість. Ну, як там брат, видужує?

Солнцева хотіла відповісти, що не вона, а оці ось молоді, засмаглі моряки — то смішливі, то серйозні, але завжди спокійні й доброзичливі, — змусили її відчутти справжнє щастя. Вона подумала, що таким слухачам могли б позаздрити і Моцарт, і Бетховен, але нічого не відповіла, — вона тільки міцно, до болю, потисла руку командуючому.

Свіжий вітер дихав з моря, де в темряві та в гуркотинні бурунів блискали далекі маяки.

МИХАЙЛОВСЬКІ ГАЇ

Не пригадую, хто з поетів сказав: «Поезія в усьому, навіть у траві. Треба тільки нагнутися, щоб підняти її».

Заходив ранній ранок. Накрапав дощ. Підвода в'їхала в прастарий сосновий ліс. У траві, на узбіччі дороги, щось біліло.

Я зіскочив з воза, нагнувся й побачив дощечку, сповиту березкою. На дощечці був напис чорною фарбою. Я розвів мокрі пасма березки й прочитав сливе забуті слова: «В різні роки під ваш покров, Михайловські гаї, приходив я».

— Що це? — спитав я у візника.

— Михайловське, — всміхнувся він. — Звідси починається земля Олександра Сергійовича. Тут повсюди такі знаки поставлено.

Потім я натрапляв на такі дощечки в найнесподіваніших місцях: у нескошених лугах над Сороттю, на піщаних косогорах по дорозі з Михайловського в Тригорське, на берегах озер Маленця й Петровського — скрізь бриніли з трави, з вересу, з висхлих кущиків суніці прості пушкінські строфи. Їх слухало тільки листя, птахи та небо — бліде й сором'язливе псковське небо. «Прощай, Тригорське, де відрада мене стрічала раз у раз». «Я бачу двох озер блакитне вод роздолля».

Заблукав я колись у ліщинових заростях, Лець по-мітна стежечка губилась між кущами. Мабуть, цією стежечкою раз на тиждень пробігало босе дівча з кошиком чорниці. Але й тут, у цих заростях, я вздрів білу дощечку. На ній був уривок з листа Пушкіна до Осипової: «Чи не можна мені придбати Савкіно? Я поставив би тут хатину, порозкладав би свої книги й приїздив би, щоб побути кілька місяців серед своїх давніх і добрих друзів».

Чому цей напис опинився тут, я не міг збагнути. Але небавом стежечка привела мене до села Савкіна. Там попід самі стріхи піднімались хвилі спілого вівса. В селі не видно було ні душі, лише чорний сіроокий пес гавкав на мене з-за тину й тихо шуміли довкола на пагорбах кряжисті сосни.

Я об'їздив майже всю країну, бачив багато куточків, чудових та бентежних, але жоден з них не таїв у собі такої несподіваної ліричної сили, як Михайловське. Там

було безлюдно й тихо. Високо в небі пливли хмари. Під ними, по зелених пагорбах, по озерах, по стежинах столітнього парку, тріпотіли тіні. Лише гудіння бджіл порушувало німотну тишу.

Бджоли збирали мед у високій липовій алеї, де Пушкін стрічався з Анною Керн. Липи вже доцвітали. На лаві під липами часто сиділа з книжкою в руках невеличка весела бабуся. Старовинна бірюзова брошка голубіла на комірі її блузки. Бабуся читала. «Міста і роки» Федіна. Це була онука Анни Керн — Аглая Пижевська, колишня провінційна драматична актриса.

Вона пам'ятала свою бабуся й охоче розповідала про неї. Бабусі вона не любила. Та й як їй було любити цю столітню стару жінку, яка, несповна розуму, сварилася з власними своїми онуками в час обіду за кращий шматок. Онуки були дужчі за бабуся, вони завжди однімали в неї кращі шматки, і Анна Керн плакала, скривджена бридкими дівчатками.

Вперше я зустрів онуку Анни Керн на сипучому косогорі, де росли колись три знамениті сосни. Їх тепер уже немає. Ще до революції дві сосни спалила блискавка, а третю спіяляв уночі мельник-злодюга з невеличкого села Зимарів.

Працівники Пушкінського заповідника поклали собі посадити на місці старих три нові, молоді сосни. Знайти місце старих сосен було нелегко: від них не зосталося навіть пеньків. Тоді скликали старих колгоспників, щоб точно встановити, де ж росли ті сосни.

Старі сперечались цілий день. Вирішення мало бути однастайне, але троє дідів з Дериглазова йшли супроти всіх. Коли дериглазовських, нарешті, вгвтали, старі заходились міряти кроками косогір, розмірковувати і тільки надвечір сказали:

— Тут! Оце саме місце! Можете саджати.

Коли я зустрів онуку Анни Керн коло трьох недавно посаджених молоденьких сосен, вона поправляла горожу, звалену короною.

Старенька розповіла мені, з себе кепкуючи, що от прижилася в цьому пушкінському краю, мов кішка, і ніяк не може виїхати до Ленінграда. А їхати давно пора. В Ленінграді вона завідувала невеличкою бібліотекою на Кам'яному острові. Жила вона сама, ні дітей, ані рідних не мала.

— Ні, ні,— казала вона,— не розрайте. Неодмінно приїду сюди вмирати. Так ці краї мене зачарували, що я жити більше ніде не хочу. Щодня придумую собі якесь діло, щоб відкласти від'їзд. Тепер оце ходжу по селах, записую все, що старі люди розповідають про Пушкіна. Тільки брешуть старі,— додала сумовито.— Вчора один розповідав, як Пушкіна викликали на збори можновладних держав і спитали: чи воювати з Наполеоном, чи не слід. А Пушкін їм і каже: «Де вже вам устрявати у війну, шановні можновладні держави, коли селяни у вас усе своє життя в одних і тих самих штанях ходять. Не здолаєте!»

Онука Анни Керн не знала втоми. Я зустрів її то в Михайловському, то в Тригорському, то в погості Вороничах, на околиці Тригорського, де я жив у порожній, холодній хатині. Всюди стара ходила пішки — в дощ і в спеку, на світанні й смерком.

Вона розповідала про своє минуле життя, про відомих провінційних режисерів і про п'яниць трагіків (ці розповіді лишали враження, що в давнину були талановиті самі лише трагіки) і, нарешті, про свої романи.

— Ви не дивіться, що я бабуся метушлива,— казала вона. — Я була жінка весела, незалежна й гарна. Я могла б лишити цікаві мемуари, та все ніяк не зберусь написати. Скінчу записувати оповідання стариків, готуватимусь до літнього свята.

Літнє свято буває в Михайловському щороку в день народження Пушкіна. Сотні колгоспних возів, завітчатих стрічками й валдайськими бубонцями, з'їжджаються на луки за Сороттю, навпроти пушкінського парку.

На луках палять багаття, водять хороводи. Співають старих пісень і нові частівки:

Наші сосни і озера —
Просто любо глянути!
Ми Михайловським дібровам
Не даємо в'янути!

Всі тутешні колгоспники пишаються своїм земляком Пушкіним і доглядають заповідник не згірше, як свої поля й городи.

Я жив у Вороничах у сторожа Тригорського парку Миколи. Господиня цілий день швиргала посуд і лаяла чоловіка: на біса їй потрібен такий мужик, котрий удень

і вночі, мов прип'ятий до того парку, додому заглядає на годину-дві, та й то посилає тим часом стерегти в парк старого тестя або хлоп'ят.

Якось Микола зайшов додому напиться чаю. Не встиг він скинути шапку, як з двору вскочила розпатлана господиня.

— Іди в парк, навіжений! — залементувала вона. — Я на річці білизну прала, дивлюсь — якийсь шпаньонок лєнінградський прямо до парку лізе. Не накоїв би лиха!

— Що він може зробити? — спитав я.

Микола вискочив за поріг.

— Мало що, — відповів він на ходу. — Боронь боже, ще гілку яку зламає.

Та все скінчилося добре. «Шпаньонок» виявився відомим художником Натаном Альтманом, і Микола вгамувався.

В пушкінському заповіднику три величезні парки: Михайловський, Тригорський і Петровський. Всі вони не схожі між собою так само, як не схожі їхні власники.

Тригорський парк повен сонця. Таке враження лишається від нього чомусь навіть у похмурі дні. Світло лежить золотими галявинами на веселій траві, на вітах лип, на кручах над Сороттю і на лаві Євгенія Онегіна. Від цих сонячних плям глибина парку, оповита літнім серпанком, видається таємничою й нереальною. Цей парк начебто створений для родинних свят, дружніх розмов, для танців при свічках під чорними шатрами листя, для дівочого сміху та жартівливих освідчень. Він повен Пушкіна і Язикова.

Михайловський парк — захисток для пустельника. Це парк, де трудно веселитись. Він створений для самотності й роздумів. Він трохи похмурий із своїми віковими ялинами, високий, мовчазний і непомітно переходить у такі ж величні, як він сам, прадавні й безлюдні ліси. Тільки на околицях парку крізь морок, що завжди панує під склепінням старих дерев, нараз відкриється галявина, цяткована блискучим жовтцем, і ставок із тихою водою. В нього десятками сиплються невеличкі жаби.

Головний чар Михайловського парку — в кручі над Сороттю і в будиночку няні Орини Родіонівни — єдиному будиночку, що лишився від часів Пушкіна. Будиночок такий маленький і зворушливий, що навіть страш-

но ступити на його ветхий ганок. А з кручі над Сороттю видніють два сині озера, порослий лісом горб і наше небо, скромне, віковичне, з принишклими на ньому хмарами.

У Петровському парку стояв будинок діда Пушкіна — непокірливого й похмурого Ганнібала. Петровський парк добре видно з Михайловського за озером Кучаним (воно ж Петровське). Він чорний, вологий, заріс лопухами, в нього вступаєш, як у погріб. У лопухах пасуться спугані коні. Кропива глушить квіти, а вечорами парк стогне від гомону жаб. На верховітті темних дерев гніздяться хрипкоголосі галки.

Якось, повертаючись з Петровського в Михайловське, я заблукав серед лісу в ярах. Жебоніли попід корінням струмки, на дні яру яскріли маленькі озера. Сонце сідало. Недвижне повітря було червонястим і гарячим.

На одній з лісових галявин я побачив високу багатобарвну грозу. Вона вставала над Михайловським, росла на вечірньому небі, як величезне середньовічне місто, оточене білими вежами. Глухий гарматний трім линув од неї, і вітер раптом прошумів на галявині й принишк у чагарях.

Трудно було уявити собі, що цими звичайними дорогами, де сліди личаків, по мурашниках, по вузлувату корінню ступав верховий кінь Пушкіна й легко ніс мовчазного свого вершника.

Я пригадую ліси, озера, парки й небо. Це майже єдине, що вціліло тут від пушкінських часів. Тутешня природа не займана ніким. Її пильно оберігають. Коли треба було провести в заповідник електрику, то дроти вирішили прокладати під землею, щоб не ставити стовпів. Стовпи зразу ж порушили б пушкінське очарування цієї пустельної сторони.

В погості Вороничах, де я жив, стояла ветха дерев'яна церква. Всі звали її церковкою. Інакше й не можна було назвати цю настовбурчену, до самого даху вкриту жовтими лишаями церкву, ледве помітну в заростях бузини. В тій церкві Пушкін служив панахиду по Георгу Байрону.

Паперть церкви була засипана смолистими сосновими стружками. Коло церкви будували школу.

Один лише раз, доки я жив у Вороничах, пришкандибав до церкви горбатий священик у драному брилі.

Він обережно приставив до липи ліщинові вудки й одімкнув важкий замок на церковних дверях. Того дня у Вороничах помер столітній дід, і його принесли на відправу. Після похорону священник знову взяв свої вудки й поплентав на Сороть — ловити голівнів і плотву.

Теслярі, що будували школу, подивились йому вслід, і один з них сказав:

— Занепає духовний стан! За Олександра Сергійовича у Вороничах був не піп, а справжнісінький бригадний генерал. Вреднющий був ієрей. Недарма Олександр Сергійович і прізвисько йому придумав Шкода. А на цього поглянеш — зовсім Кузька, самий тільки бриль над травою колишеться.

— Де тільки їхня сила поділась? — пробурчав другий тесляр. — Де тепера їхні шовки-оксамити?

Теслярі витерли впрілі лоби, зацюкали сокирами, і на землю полетіли дощем свіжі, пахучі стружки.

В Тригорському парку я кілька разів стрічав довготелесого чоловіка. Він никав по дальніх стежинах, спинявся між кущами й довго розглядав листя. Часом зривав стеблину трави й вивчав її крізь маленьке побільшувальне скло.

Колись коло ставка, недалеко від руїн будинку Осипових, застав мене рясний дощ. Він несподівано й весело зашумів з неба. Я сховався під липою, і туди ж не кваплячись прийшов довготелесий чоловік. Ми розбалакались. Чоловік цей виявився вчителем географії з Череповця.

— Ви, мабуть, не тільки географ, а ще й ботанік? — сказав я йому. — Бачив я, як ви розглядали рослини.

Довготелесий усміхнувся:

— Ні, я просто люблю шукати в світі щось нове. Я тут уже третє літо, але не знаю й крихти того, що можна взнати про ці краї.

Він говорив тихо, неохоче. Розмова урвалась.

Вдруге ми зустрілись на березі озера Маленця, коло підніжжя порослого лісом пагорба. Наче вві сні шуміли сосни. Під їх кронами гойдалась од вітру лісова сутінь. Довготелесий лежав у траві й розглядав крізь побільшувальне скло голубе перо сойки. Я сів поруч з ним, і він, усміхаючись і часто спиняючись, розповідав мені, чому він так припав душею до Михайловського.

— Мій батько був у Вологді бухгалтером, лікарні, — почав він. — Загалом, стариган жалюгідний — п'яниця й хвастун. Навіть у часи найбільших злиднів він ходив у запряній крохмальній маніжці, хизувався своїм походженням. Він був обрусілий литвин з роду якихось Ягеллонів. Під п'яну руч він мене шмагав немилосердно. Нас було шестеро дітей. Жили ми всі в одній кімнаті, в грязюці та розгардіяші, в щоденних чварах та образах. Дитинство було препаскудне. Коли батько впивався, він починав читати вірші Пушкіна й ридати. Сльози капали на його крохмальну маніжку, він бгав її, рвав на собі й кричав, що Пушкін — це єдиний промінь сонця в житті таких проклятих жебраків, як ми. Він не пам'ятав жодного пушкінського вірша до кінця. Він тільки починав читати, а ні разу не кінчав. Це мене лютило, хоча мені було тоді лише вісім років і я ледве вмів розбирати друковані літери. Я поклав собі прочитати пушкінські вірші від початку до кінця й пішов до міської бібліотеки. Я довго стояв під дверима, поки бібліотекарка не гукнула мене й не спитала, чого мені треба.

— Пушкіна, — сказав я грубо.

— Ти хочеш казки? — спитала вона.

— Ні, не казки, а Пушкіна, — повторив я вперто.

Вона дала мені товстий том. Я сів у куточку біля вікна, розгорнув книгу й заплакав. Я заплакав, бо тільки зараз, розгорнувши книгу, я зрозумів, що не можу прочитати її, що я зовсім ще не вмю читати і що в цих рядках таїться знадливий світ, за яким ридав п'яний батько. З батькових слів я знав тоді напам'ять лише два пушкінські рядки: «Я бачу надбережжя дальнє, землі південної просторї чарівні», — але цього для мене було досить, щоб думати про інше, ніж у нас, життя. Уявіть собі людину, котра десятки літ сиділа в опрічній камері. Нарешті їй влаштували втечу, роздобули ключі од тюремних воріт, і ось вона, підійшовши до воріт, за якими воля, і люди, й ліси, і річки, раптом розуміє, що не знає, як цим ключем одімкнути замок. Величезний світ вирує за якийсь сантиметр, за залізною обшивкою дверей, але треба знати незначний секрет, щоб одімкнути замок, а цього секрету втікач не знає. Він чує тривогу за своєю спиною, знає, що зараз його схоплять і що до самої смерті знов буде все те саме, що було: брудне вікно під стелею камери, сморід од пацюків і розпач. Либонь,

те ж саме пережив я над томом Пушкіна. Бібліотекарка зауважила, що я плачу, підійшла до мене, взяла книгу й сказала:

— Що тобі, хлопчику? Чого ти плачеш? Ти ж і книжку тримаєш догори ногами!

Вона засміялась, а я пішов звідти. Відтоді полюбив я Пушкіна. Ось уже третій рік приїжджаю в Михайлівське.

Довготелесий чоловік замовк. Ми довго ще лежали на траві. За луковинами Сороті, на лугах, ледве чутно співала пастухова дудка.

За кілька кілометрів од Михайлівського, на високому пагорбі, стоїть Святогорський монастир. Під стіною монастиря поховано Пушкіна. Довкола монастиря селище — Пушкінські Горі.

Селище завалено сіном. По величезних буличниках день і ніч дляво торохкотять вози: звозять до Пушкінських Гір сухе сіно. Від лабазів і крамниць тхне рогожею, копченою рибою та дешевим ситцем. Ситець пахне, як столярний клей.

Єдиний трактир дзвенить ледве чутним, але безугавним брязкотом склянок і чайників. Там попід саму стелю здійсмається пара, і в цій парі повагом п'ють чай з окрайцями сірого хліба впрілі колгоспники та чорні діди часів Івана Грозного. Звідки беруться тут ці діди — пергаментні, з гострими очима, з глухим, крякливим голосом, схожі на юродивих, — ніхто не знає. Але їх багато. Мабуть, було їх ще більше за Пушкіна, коли той писав тут «Бориса Годунова».

До могили Пушкіна треба йти через безлюдні монастирські дворища й підніматися по вивітрених кам'яних сходах. Сходи приводять на вершину пагорба, до ветхих стін собору.

Під цими стінами, над кручею, в затінку лип, на землі, вкритій пожовклим цвітом, біліє могила Пушкіна.

Короткий напис «Олександр Сергійович Пушкін», безлюддя, торохкотіння возів унизу під косогором і хмари, замріяні в невисокому небі, — це все. Тут кінець величного, бентежного та геніального життя. Тут могила, відома всьому людству, тут ота «мила межа», про яку Пушкін казав ще за життя. Пахне бур'яном, корою, розповнем літа.

І тут, на цій простій могилі, звідки чути хрипке кукурікання півнів, можна осягнути ще ясніше, що Пушкін був у нас першим народним поетом.

Його поховано в грубій піщаній землі, де ростуть льон і кропива, в глухій народній стороні. З його могили видно темні ліси Михайловського й далекі грози, що ходять хороводом над прозорою Сороттю, над Савкіним, над Тригорським, над скромними й неозорими полями, що несуть його оновленій милій землі багатство й спокій.

Пізньої осені 1836 року в гирлі Неви проти Галерного острова кинув якір брудний італійський корабель. Він прибув з Ліворно.

Падав перший сніг. Він звалювався пластами з цупких вітрил, але тонким сріблом лягав на реї. Корабель, заметений снігом і осяяний світлом ліхтарів, здавався в приимерку навіть своїм матросам ошатним і легким.

Корабель привіз незвичайний вантаж — нові картини російських художників, що жили тоді в Римі. Полотна Брюллова і Бруні, портрети Кіпренського та гравюри Йордана, дбайливо вгорнені, лежали в порожній каюті.

Приходу корабля довго ждали петербурзькі любителі живопису. Перший приїхав на пристань письменник Нестор Кукольник. Він струсив вологий сніг з плаща, з циліндра й пройшов до каюти капітана.

Свічка мерехтіла на чорному столі. Вона освітлювала в нечистій скляній вазі кілька помаранчів.

Капітан їв помаранчі. Духмяний сік стікав з його зазмаглих пальців. Кукольник, усміхнувшись, сказав, що нарешті відчуває він і тут, у Петербурзі, повітря Італії.

Капітан буркнув щось невиразне і, дожовуючи помаранчу, висунув шухляду столу. Там серед пошарпаних географічних та гральних карт лежав лист. Капітан простяг його Кукольнику. Кукольник розірвав конверт і став читати.

«Наприкінці вересня, — читав Кукольник, — Орест Кіпренський занедужав на люту гарячку, від якої старанням лікаря почав був очунювати й став уже виходити, як застудився знову, і гарячка відновилась. Художник не підводився більше. Він преставився тут, у Римі, третього минулого жовтня».

Кукольник підвівся.

— Ви привезли тяжку вість! — звернувся він до капітана. — В Римі помер один із найбільших художників нашого століття, мій співвітчизник Орест Кіпренський.

Капітан не відповів. Він перебирав помаранчі. Вгорі, на палубі, перегукувались матроси. Італійська мова гучала особливо дзвінко в густому снігу, котрий замітав безлюдні проспекти й палаци Петербурга.

Капітан вибрав найбільшу помаранчу й підкинув її на долоні.

— Ось — візьміть! — сказав він і всміхнувся. Полицькі зубів разом осяяв його похмуре обличчя. — В Італії ніколи не перестануть зріти помаранчі й народжуватись художники.

Кукольник попрощався й вийшов. Він сховав помаранчу в кишеню плаща і всю дорогу відчував її вагу і запах.

Кукольник поволі йшов, затуляючи рукою рот од вітру, і думав, що не тільки в Італії, а й у Петербурзі ніколи не перестануть народжуватись художники. Помер милий чарівник Орест, але живі Брюллов, Іванов і Уткін.

Петербурзькі будинки, пофарбовані в зеленкуватий, цитриновий та сірий кольори, здавались фарфоровими. Світло ліхтарів тремтіло на класичних фронтонах будинків.

— Великий Рим серед боліт і північних лісів! — сказав Кукольник, думаючи про Петербург. Він любив висловлювати свої думки трохи високомовно. — Великий Рим у снігах і темряві ночі. Доля його буде прекрасна. Ця думка втішила його.

Жодна газета, жоден журнал не відгукнулись на смерть Кіпренського. Кукольник нічого не розумів. Трудно було збагнути причини мовчання, яке огорнуло смерть цього майстра.

Майже через місяць по смерті Кіпренського Кукольник надрукував у «Художественной газете» кілька печальних рядків:

«Смерть Ореста Кіпренського, — писав він, — котра так несподівано позбавила Росію одного з найблисучіших художників, промайнула в часописах, як тінь від перебіжної хмари, яку жене дужий вітер. Правда, деякі подробиці останніх днів Кіпренського дійшли до північної столиці, — але чому не пролунали навіть звичайні газетні елегії над гробом знаменитим? Чому не складено останньої шани художникові? Чому? Вирішити не можемо, але причини з'ясуються».

Причина була проста. Кіпренський не був потрібен тодішній миколаївській Росії, як не були їй потрібні Федотов і Пушкін, Рилєєв і Лермонтов, Гоголь і Іванов.

Кіпренський прожив коротке життя. Воно розпочалось блискуче, та скінчилось по-дурному й печально. Росія скрутила йому в'язи і поволі пригинала до землі, поки не поставила навколішки перед знаттю, перед царем і Бенкендорфом. І Кіпренський-художник збився з пуття й помер набагато раніше, ніж спився й помер Кіпренський-людина.

Італійська помаранча довго лежала в Кукольника на письмовому столі. Вона надавала особливої м'якості повітрю, насиченому духом старих книг і слабким чадом свічок.

Кукольник беріг її й не раз намагався згадати почуте давно, літ із п'ять тому, оповідання Кіпренського про помаранчу. Потім він таки пригадав його й записав, але, як завжди, загубив той запис серед безлічі нотаток про живопис та незакінчених поезій.

Йому згадалося, як говорив Кіпренський про своє дитинство. Згадував про нього неохоче. Воно пройшло на мизі недалеко від Оранієнбаума. «Оранієнбаум» означає по-німецькому «оранжеве, або помаранчеве дерево».

Старі люди, хто ще пам'ятав добу Єлизавети, розповідали, що цю назву дали не дарма. За часів Меншикова, засновника Оранієнбаума, в теплицях тамтешнього палацу визрівали помаранчі. Навіть на гербі Оранієнбаума було зображення срібного поля з помаранчевим деревом, з рясними спілими плодами.

Старі люди, хто ще пам'ятав добу Єлизавети, були матроси з морської богадільні в Оранієнбаумі — перші наставники й учителі хлопчика Кіпренського. Їх звали «байбаками». Все дозвілля гайнували вони в неквапливих розмовах та в сні.

Найчастіше вони розповідали про морські бурі, що налітали на лінійні кораблі, про гуркіт хвиль і тріщання снастей. Після їхніх розповідей здавалося, буцім уся земля сповнена холодними ураганами, важким димом хмар, вітрами, дощами й грозами. Старі матроси хвастали бурями, начебто самі їх викликали.

Похмурість їхніх оповідань пасувала до навколишньої природи, білясте небо підносилося над багnistими берегами Фінської затоки, і минали тоскно тьмяні осені та зими.

Нетерплячий хлопчик — а Кіпренський усе життя був нетерплячий і запальний — дожидав літа, коли сонце перетопить, нарешті, на біде золото простір затоки й заворушиться ясним промінням у листі садів круг палацу.

Влітку матроси вилазили на осоння. Їхні беззубі роти всміхались шарудінню дерев і полохливому свистові птахів. Інакшали й матроські оповідання. В них серед невпинної негоди наставало коротке безвітря. Матроси пригадували Італію, плутали назви південних морів. Їхня пам'ять з натугою пробивалась крізь олив'яні тумани та каламутну воду старечої сліпоти і зненацька осявлялась блиском південних країн, що потопають у оливкових гаях та бамканні дзвонів.

Певна віра моряків у те, що за пеленою дощів та бур на них чекають тихі гавані, виявлялась у цих літніх оповіданнях з особливою силою.

Хлопчик Кіпренський — нешлюбний син бригадира Дьяконова, син, якого батько віддав на виховання своєму кріпакові Адамові Швальбе, — робив змалку, що йому заманеться. Він міг годинами слухати байки матросів або втікати з дому в оранієнбаумські сади й ховався там від сторожів та садівничих.

Ці сади славились каналами. Повесні в них відбивались зарості розквітлого бузку. Мармурові статуї дивились у зеленкувату воду холодних ставків, де плавали форелі.

Оранієнбаум страшив хлопчика своїм безлюддям.

Театр і палац, збудовані Растреллі, давно стояли пустою. На Катальній гірці за багато літ жодного разу не було чути гуркоту колясок для забави. Сади, здавалось, навіки завмерли в пишнім запустінні. В палацах свічада нікого вже не віддзеркалювали, а холодні зали багато літ не чули шуму кроків та військової музики часів імператора Павла.

Хлопчик міг населяти ці зали вигаданими героями й прекрасними жінками. Він робив це з пристрастю й повною вірою в їх існування.

Так з дитинства Кіпренський звик мріяти. А через багато років ця героїчна мрійність надавала особливого чару його творам. Це було в ті роки, коли Кіпренський з хлопчика-кріпака став художником і про його «магічний пензель» уже заговорила Європа.

В Оранієнбаумі Кіпренському зрідка щастило пробиратись повз смугасту будку гренадера аж до самого палацу. Хлопчик сторожко скрадався на терасу і, припавши лобом до холодної шибки дверей, довго, аж судомило скроні, роздивлявся на старовинні портрети, що висіли в залах.

Королі та імператори повагом скакали на цих портретах у жовтому пороховому димі. Багряні спалахи мортир осявали бундючні та круті обличчя. Блищали кіраси. Знамена майоріли в синіх грозових хмарах, урізаних важкою позолоченою рамою.

Вдома Кіпренський малював з пам'яті ці портрети, а добродушний Адам Швальбе потай від нього показував їх своєму панові Дьяконову. Малюнки були гарні, і Дьяконов вирішив віддати ще зовсім маленького хлопчика в Академію художеств.

Хоч Кіпренський був сином Дьяконова, в батькових казенних паперах його записали під прізвиськом Швальбе. Зразу ж після народження хлопчика Дьяконов наказав Швальбе всиновити його й дати йому, коли хреститимуть, прізвисько Копорський — за місцем народження сина в містечку Копор'є, поблизу Оранієнбаума. Під цим прізвиськом Кіпренський жив аж до вступу в академію.

В академії йому змінили прізвисько на Кіпренський. В ті часи «незаконним» дітям можна було вигадувати й змінювати прізвиська скільки завгодно. Так було тоді заведено.

В Академії художеств поминуло дитинство й уся юність Кіпренського.

Оповідання байбаків про бурі, сади круг палацу й темні портрети zostалися в пам'яті Кіпренського на все життя.

Можливо, саме старим матросам він завдячував тим, що любов до бурі, до грози та негоди виявлялась у нього найгостріше.

То був час Французької революції, коли вітер романтики шумів над Європою.

Бліді поети — в зірницях, у громах та бурях — співали натхненних пісень про дружбу, благородні поривання, волю та мужність. Наполеонівські солдати розносили по найглухіших містечках славу перемог, революційні декрети, шарудіння пошарпаних знамен. Тривога очищала уми від ситості й жеманства вісімнадцятого століття.

В пору навчання в академії Кіпренського скорила романтика. Він шукав її всюди. Після втомливого сидіння в класах, де він перемальовував гіпсових Зевсів та Афродіт, Кіпренський ішов до набережної Неви, блукав по ній і співливо читав вірші невідомого поета:

Ніч опустилась на сади старі,
Холодний вітер свище, наклика бурани,
І серце лагідне, все в розпашілих ранах,
Тремтить з опівночі до ранньої зорі.
На жаль, братове муз, вже випав жереб мій!
Воєнний ріг полохає стоокість ночі.
Бурхають небеса. І мов так доля хоче,
Хтось замахнувся мечем над юністю надій.

Ці вірші викликали в Кіпренського сльози. В них було все, що він любив іще з дитинства, — старі сади, студений вітер, нічні хмари й ніжне серце. Потім ця любов до бурхливої природи й неспокоїного людського серця зміцніла під впливом часу.

«Мені часто ввижається, — писав Кіпренський потім, — чорна хитка алея дерев. Земля, здається, скам'яніла, і досі зберігає вона вираз жаху».

Недарма на всіх портретах, що їх писав Кіпренський у юнацьку пору, за спинами схвильованих людей, поетів, воїнів і сумовитих жінок завжди стоїть непроникливе грозове небо. Мимоволі здається, що дальній грім і подих злив кладуть нервову білість на їхні обличчя.

Юрма цих дивовижних і привабливих людей немовби тільки-но зійшла на береги Неви з корабля, котрий прибув з країни, де мудрі розмови, відвага й палкі пристрасті надають незвичної приваби існуванню.

Вчителі Кіпренського в академії Угрюмов і Дойєн ставились до живопису пристрасно й суворо. Вони вимагали від учнів уміння малювати з заплющеними очима.

Дойєн примушував вихованців академії так накладати фарби на полотно, щоб навіть під лупою нелегко було помітити сліди пензля. Поверхня картини мала бути гладенькою, як полірована кістка. Тільки цього домогшись, Дойєн дозволяв молодим художникам працювати широкими і вільними мазками.

Увесь час минав у малюванні. Кіпренський навчився орудувати олівцем з такою точністю, як хірург працює скальпелем. На читання не лишалося часу.

Над умами художників панував тоді Левицький — хитрий і лагідний українець, що створив геніальні портрети кавалерів і дам катерининської епохи.

Всі поривались наслідувати золотавий теплий тон його картин. Цей тон молоді художники ловили й вивчали всюди — в припалих пилом класах академії, коли вечірнє сонце кидало косе проміння на паркет, у відблиску на куполах та в сяйві бронзових шандалів, у зіницях красуні, позолочених полум'ям свічок.

На останніх картинах Левицького золотавий тон кудись подівся. Його змінили фіалковий та малиновий — холодний старечий тон.

Це дало привід Дойєнові виголосити перед учнями промову про різне відчуття барв у юності, зрілому віці й старості.

— Юності притаманна яскравість кольорів, зрілості — тонка міра у вживанні теплих і глибоких тонів, а старості — синюваті й холодні фарби, такі схожі на колір старечих жил на руках, — казав Дойєн і захоплювався власною спостережливістю. — Не тільки кожен вік людини має свої улюблені барви, а й кожна країна і кожне століття протягом усього існування роду людського. Вивчайте обличчя людей і кольори свого століття, якщо хочете стати його живописцями!

Кіпренський додержувався порад Дойєна. Він вивчав обличчя людей і кольори свого століття з властивим йому запалом.

Як і Пушкін, щойно випущений з ліцею, Кіпренський жив на той час життям петербурзького гульвіси.

Та й у вирі легкого життя, серед балів, безсонних

ночей та безнастанних захоплень красунями, в Кіпренського бували хвилини зосередженості й роздуму.

Вони спадали зненацька. Вони заставляли художника то серед вулиці, то на візнику, коли повертався з товариської гулянки, то в розпалі розмови з друзями.

Наче від могутнього внутрішнього поштовху довколишній світ мінявся. Куди не глянеш, всюди лежали чисті барви, то густі, то зовсім прозорі, породжені світлом північного сонця, снігом, вогниками ліхтарів.

Звична земля виглядала в такі хвилини творінням геніальних художників чи архітекторів. Небо й хмари були начебто написані венеціанцями, а прохолодні обрії провів несхибний синій олівець Растреллі.

Колись на зимовім світанні Кіпренський повертався з гостей. Він ішов мостом через Неву, похиливши голову, та й ні про що не думав, — хотілось тільки спати. Припізніла трійка промчала мимо. Колючий морозний пил сипонув у обличчя.

Кіпренський отямився, підвів голову й спинився. Те, що він побачив довкола, скидалось більше на врочистий сон, ніж на петербурзький ранок.

Ніч не хотіла відступати від столиці. Вона лежала пластами важкого сизого повітря біля підніжжя будівель і в глибині садів.

Зійшло сонце. Багряне світло вже займалося в шибках палацу й спадало вниз, у темінь, вириваючи з неї то смугасту будку вартового, то бронзовий пам'ятник полководцеві, сивий од снігового пилу, то капітель колони, оздоблену мерзлим листям аканту.

Небо Італії вставало в zenіті, чисте й прекрасне, з пасмом легких ледь рожевих хмарин. Падав густий повідний сніг. При ясному небі це виглядало неймовірним. Ввижалося, буцім сніг зароджується в чистому повітрі поміж землею та склепінням небес.

Кіпренський довго дивився, як урочисто падає сніг серед німотності й безлюддя петербурзьких майданів. Сніг обачно лягав на чавунні бильця мостів, на хутрянний комір шинелі й на спину сонним візникам.

Столиця вкривалась білим блиском. Дальні куранти продзвонили сьому. Довкола струміли пахощі лісів, що підступали до Петербурга з півночі та сходу.

«Який я щасливий, що народився в Росії», — подумав Кіпренський.

У себе в кімнаті Кіпренський скинув мокру шинель і сів до гарячої груби.

— Де, — сказав він тужливо, — де я візьму фарб, щоб відбити це зимове безгоміння, і цей блиск, і палаци, що втратили вагу та об'єм. І нарешті хвилювання свого серця? Яким божественним пензлем я зможу віддати надпорив цього ранку?

А назавтра після цих думок молодий художник — знову фронт і гульвіса — забував про все, відкладав пензлі й квапився на вахтпарад. Там полки завмирили, стоячи на одній нозі й повитягавши носки під водявим скаженим поглядом імператора Павла. Там дожидала його знайома дівчина, котра полюбляла військові навчання.

Блискотіння шабель, знятих до неба, грім барабанів та розмірене гупання полків, що маршували довкола кирпатого імператора, — все це викликало її захоплення.

— Я могла б віддати серце тільки військовому, — сказала вона колись Кіпренському.

На першому ж вахтпараді Кіпренський прорвався крізь ряди солдатів, кинувся до Павла й крикнув:

— Ваша величність! Я художник, але я хочу проміняти пензля на шаблю. Благаю: прийміть мене в армію.

Павло, скривившись, поглянув на молодого франта й придержав коня.

— Заберіть його, — сказав він крізь зуби. — Військовий парад є таїнство. Нікому не вільно порушувати його нерозважливим криком.

Кіпренський дістав догану від начальства. Догану прочитали при всіх учнях академії.

Товариші прикро знизували плечима. Трудно було збагнути, як молодик, що має неабиякий талант, так легковажно хотів був проміняти його на прихильність жінки.

Кіпренський потерпав од пекучого сорому, та незабаром забув про випадок на вахтпараді. Він був легковажний не тільки замолоду, а й потім, у зрілі роки. Дитяча хисткість і гонитва за поверховим блиском зрештою його й занастили.

Ще в академії Кіпренський написав пейзаж «Ставок» — один із найпрекрасніших пейзажів російського живопису. Він був повен тиші й зваби.

Ставок недвижний. Вода в ньому гладенька й димна— такою вона буває раннього ранку чи о заході сонця.

Стіни високих дерев, темні хащі непорушно стоять на берегах ставка. В небі висять сірі, набряклі рососою хмари. Мармурова статуя жінки на березі печально дивиться в світлу воду.

Своєю простотою й м'якістю ця картина Кіпренського дорівнює пушкінським елегіям. Поезію смеркання виражено в ньому з найтоншою майстерністю.

Друзі Кіпренського казали, що він, мов нічний птах, починав жити тільки в присмерку.

Мимоволі здається, що Кіпренського стосуються два забуті пушкінські рядки, початок незакінченого вірша:

Признайся, ноче, морок твій чому
Люблю я так...

Останній рядок обірвано, але зміст його ясний. Морок ночі радісніший від денного світла, яке все викриває. Романтиків завжди приваблював присмерк, коли не тільки природа, а й людські обличчя здаються таємничими й натхненними.

Майже в ту пору Кіпренський написав портрет свого батька.

Через багато років виставив цей портрет у Неаполі. Неаполітанські художники дуже схвилювались. Кіпренського викликали до президента Неаполітанської академії художеств Ніколіні.

Старий і жовчний італієць зустрів Кіпренського з підозрою й сказав, що найвидатніші знавці живопису ретельно вивчили портрет і встановили, що його не міг написати художник дев'ятнадцятого століття. Портрет визнали за роботу Рубенса, яку Кіпренський видає за свою. Правда, голоси знавців розділились. Дехто вважав, що цей портрет — робота Ван-Дейка, інші — Рембрандта.

Кіпренський зареготав в обличчя президентів. Ніколіні закричав, що неаполітанські академіки не дозволять якомусь іноземцеві себе дурити в такий зухвалий спосіб.

Кіпренський без труднощів довів, що портрет належить його пензлеві, і довго потім глузував з неаполітанців.

Року 1803-го Кіпренський блискуче скінчив академію. Почались найкращі роки його життя.

Недарма Кіпренський дотримувався поради Дойєна й вивчав обличчя людей свого століття. Він створив галерею портретів, де кожне обличчя було характерне й відбивало довершений внутрішній образ. Він розкривав у своїх роботах тонкі риси характеру.

Вивчаючи портрети Кіпренського, зазнаєш такого ж хвилювання, як від довгої розмови з багатьма полководцями, письменниками, поетами й жінками початку дев'ятнадцятого століття.

Кіпренський писав яскрено, широко й довершено.

На його портретах існують не тільки лиця, а немовби все життя написаних ним людей — їхні страждання, пориви, мужність і любов. Все це залишило слід на їхньому обличчі й перенесено на полотно.

Один із сучасників Кіпренського казав, що, лишаючись на самоті з його портретами, він чує голоси людей.

У цьому була частка правди. Сила враження така велика, що, дивлячись на портрет Пушкіна, чуєш мовби давно знайомий голос поета, звернений до нас, його далеких нащадків.

Галерея портретів Кіпренського різноманітна. Це чудові автопортрети, портрети дітей і його сучасників — поетів, письменників, державних мужів, полководців, любителів живопису, купців, акторів, селян, моряків, декабристів, художників, масонів, скульпторів, колекціонерів, освічених жінок і архітекторів.

Досить перелічити кілька імен, щоб зрозуміти, що Кіпренський був справжнім живописцем свого часу: Пушкін, Крилов, Батюшков, сліпий поет Козлов, Ростопчин, графиня Кочубей, знавець мистецтв Оленін, Голенищев-Кутузов, масони Комаровський і Голіцин, адмірал Кушелєв, Брюллов, актор Мочалов, перекладач «Іліади» Гнедич, легендарний кавалерист Денис Давидов — «боєць чорнявочубий з білим пасмом на чолі», партизан Фігнер, будівник одеського порту де Волдан, декабрист Муравйов, поети Вяземський та Жуковський, архітектор Гваренгі.

Цей список юнацьких робіт Кіпренського, далєбі, не повен. Кіпренський залишив ще кілька автопортретів.

Він писав себе то підмайстром живопису, то мрійливим хлопчиком, що читає вірші, то витонченим і жвавим

світським юнакам, що поєднував у собі образи Моцарта й Євгенія Онегіна.

На всіх цих портретах він однаковий — нервовий, легковажний, тонкий, з косим розгоном брів. Товариші називали його «ніжним франтом», а один із них лишив про Кіпренського скупий, але промовистий запис:

«Був він середній на зріст, досить стрункий та голий, але ще більше любив робити себе гарним».

Незадовго до війни 1812 року Кіпренського послали в Москву в помічники скульпторові Мартосу. Мартос працював тоді над пам'ятником Мініну та Пожарському.

В Москві Кіпренський писав і далі з тим же запалом і майстерністю.

Він мріяв про поїздку до Італії, про Рим — другу батьківщину художників, але кордони були закриті.

Армія Наполеона йшла по Європі в гromі баталій і перемог. Музеї стрясалися від канонади. Ядра скакали по бульварах Відня. Художники покинули поля, звільнивши місце лафетам, курній гвардії й санітарним возам.

Кіпренський упокорився й ретельно допомагав Мартосові — розумному скульпторові, уже вславленому пам'ятником герцогу Рішельє в Одесі.

В цю пору талант Кіпренського досяг повного вираження. Легковажність начебто покинула Кіпренського. Художник почував себе глибоко й сильно і сміливо й тактовно відтворював усе, що відчував.

Робота йому давалась легко. Він був справжнім «улюбленцем долі».

З Москви Кіпренський переїхав до Твері, де жила на той час дочка Павла Першого, принцеса Катерина Павлівна. Вона запросила Кіпренського до себе й оточила піклуванням.

Палац Катерини Павлівни перетворився на літературний клуб. Всі видатні люди Москви бували тут за просто.

Вікна палацу щовечора сяяли сотнями свічок. У вітальнях курили, сперечалися, читали вірші й змагалися у дотехах московські поети й письменники, меценати й художники.

Наближалась війна. Подих бойових днів, пересування армії, тривога, що охопила країну, — все це пробуджувало напружену, схвильовану думку.

Інкони опівночі хутко вступав новий нежданий гість. Від його плаща віяло духом вітру й поля. Він навально мчав з Москви до Твері, щоб донести останні вісті про баталії й послухати читання високомовних віршів та галас пристрасної суперечки.

Тьмянний ліхтар біля тверського шлагбаума й лінивий сторож-інвалід надивились у той час на багатьох приїжджих, пам'ятних усій Росії.

Кіпренський жив разом з усіма піднесеним та безсонним життям.

Та якось увечері ніхто не приїхав. На міський майдан увійшов клусом полк похмурих уланів і став біваком. Палали вогнища, освітлюючи чорні краплі дощу. Гучно жвакали коні. Запах диму, кізків, кінського поту й хліба був невіддільним від хрипкої лайки й деренчливого квиління сурми. Москву зайняв Наполеон.

У Твері стало тихо. Ніхто не приїздив. Кіпренському не було кого малювати. Тоді він заходився писати портрети селян і краєвиди на околицях Твері та берегах Волги.

Олівця змінив пензель. Кіпренський тільки підфарбовував свої малюнки напрóдиво тонко.

Слава молодого Кіпренського росла стрімливо.

Він повернувся з Твері в Петербург майже визнаним генієм. Чутка про нього долетіла й до Західної Європи. Вся столиця говорила про «чарівний олівець» художника. Легкість, із якою він створював свої портрети, здавалась дивом.

Кіпренського запросили до царського двору писати портрети великих князів. Усі імениті люди столиці домогались честі, щоб їх увічнив Кіпренський.

Законне визнання художника знавцями живопису перетворилося в петербурзькому вищому світі на пусту тріскучу моду. Кіпренський став модним, як на той час було модним коралове намисто серед жіноцтва й дзвінкі брелоки — «шаріварі» — серед чоловіків.

Кіпренський став писати ще краще. Майстерність його портретів, особливо портрета Хвостових сягає на-

чебто межі людських можливостей. Петербург підхоплює кимось зронене крилате слово, що, мовляв, барви Кіпренського діють на людей, як шампанське. Вони породжують різні переходи від усміху до нез'ясовного смутку, від захоплення до задуми.

Кіпренський, володіючи величезним даром імпровізації, але не маючи багатьох насущних знань, поринав у блиск слави.

Він не беріг себе. Натхнення — невтямний стан, вершина мрій художників і поетів — тривало дні, тижні, місяці.

Натхнення змушувало його сміятись від радості при кожному вдалому ударі пензля, потерпати від безсоння, тинятись по Петербургу в зелені й блиску білих ночей, вдивлятися в сонні барвисті води, щоб потім перенести ці барви на полотно.

Віра в можливість і світлий дар своїх рук, очей, свого відчуження світу тримала художника в безнастанному внутрішньому тремтінні.

З майстерні, що пахтіла лаком, він іде в імператорські палаци, де повітря здається йому благородним від безлічі картин, меблів та бронзи, зроблених руками славетних майстрів. Вийшовши з палацу, він зустрічає друзів, котрі його вітають молодю й радісно. Він зустрічає жінок, котрі відкрито всміхаються йому, його славі, його щасливій юності, — жінок прекрасних, котрі чекають такого ж прекрасного кохання.

Голова йде обертом. Дні пролітають у страшенній напрузі. Десь у глибині мозку вже народилась, як мишка, втома й починає гризти поки ще обачно, викликаючи напади головного болю. Втому й головний біль Кіпренський тамував вином.

Кіпренський не знав, та й не міг знати, що слава для таких людей, як він, — страшніша від смерті.

Він милувався славою, пишався нею. Він широко вірив лестошам і тріскучим тирадам журналістів. Він думав, що світ уже лежить йому біля ніг, упокорений його майстерністю.

Він не знав, що талант, не віділлятий у строгі форми культури, після раптового спалаху полишає пороховий чад. Він забув, що живопис існує не для слави. Він

знехтував слова Пушкіна про те, що «служіння муз не терпить суєти, прекрасне мусить бути величаве».

За це він розплатився десь потім тяжко й жорстоко.

Хтозна, чим скінчились би ці напружені дні, коли б не настав перепочинок. Кіпренському дозволили їхати до Рима, «щоб удосконалитися в живописній майстерності».

Можливо, Кіпренський надсадився б і вмер замолоду, як умирало чимало талановитих людей у тодішній Росії. Можливо, він, живучи недалеко від Жуковського та Пушкіна, живучи в колі людей, котрі знали його душевну неврівноваженість, ніколи б не зробив мистецтво засобом для життєвого успіху. Хто знає?

Сам він у глибині душі розумів, що робить помилку, але, не звикши всвідомлювати свій душевний стан, не міг вирішити, як знайти від неї порятунок.

Він невиразно жадав друга, котрий стримав би його від гонити за успіхом та зовнішнім блиском, вилікував би од безвілля й нав'язав би мудрість великої людини й скромність справжнього генія. Потреба мати друга-хранителя мучила Кіпренського до самої смерті, але жадання легкого життя й удачі подолало все.

Від Петербурга до Любека Кіпренський плыв на кораблі. Море бушувало. Кіпренський був у захваті. Йому здавалось, що корабель несе його в туманні краї, виплекані в уяві ще з дитинства.

Любек вразив його безлюддям. Недавно з міста геть пішли останні наполеонівські полки. Німеччина зустріла художника шарудінням придорожніх тополь і шумом прудкоплинного Рейну. Нарешті коляска Кіпренського добулась до Швейцарії. Він побачив Альпи.

«Я бачив, — вигукує він у листі до Оленіна, — гори, приречені на вічну кригу».

Кіпренський спинився в Женеві, де написав кілька портретів і де його обрали в члени художнього товариства.

Це обрання він сприйняв як належне.

Із Женеви він виїхав до Італії. Радість не облишала його. Цвітіння чужинної природи створило круг нього мальовничий світ.

Густі ліси на берегах Лаго-Маджоре зустрічали його легким гудінням. Світло сонця тріпотіло в їхнім листі, неначе на поверхні моря. «Виногради палали, мов яхонти. Селища всміхались своєму відображенню в блакитній воді. Голоси пастухів звучали незрозуміло й весело в теплому нерухомому повітрі».

В Мілані Кіпренський ціліснітьк дні простоював біля «Тайної вечери» Леонардо да Вінчі. Сторожі, хранителі картини, розповідали йому, як Наполеон кілька годин сидів перед творінням Леонардо в глибокій задумі. Споглядання «Тайної вечери» вселило в Кіпренського нову віру в свої сили.

«Коли дивишся на витвори генія, — писав він, — народжується сміливість, котра за одну мить замінює кілька літ досвіду».

В міланському театрі «Ла Скала» Кіпренський уперше почув «Чарівну флейту» Моцарта.

Чисті звуки моцартівської музики, схожі на голоси срібних сурм, захопили його. В музиці Моцарта Кіпренський хотів знайти виправдання для себе, — створив же Моцарт, примхливий і легковажний, як жінка, марнуючи ночі в гулянках та пригодах, цю високу музику.

Але Кіпренський не знав, що Моцарт ніколи не підпорядковував музику нищому життєвому успіхові.

Диліжанс в'їхав у Рим пізно ввечері. Він затримався в Альбані, де лінійні жандарми обкурювали сіркою речі мандрівників. В околицях Рима лютувала холера.

Коли стихло гуркотіння коліс по камінному бруку, Кіпренський почув прохолодний шум води в міських фонтанах. Вона жебоніла й співала, сповнюючи ніч заколисливим хлюпанням.

Серце в Кіпренського глухо калатало. Його провели до темної склепистої кімнати готелю й засвітили свічки.

Він зразу ж їх погасив і відчинив вікно. Ніч, велика, мов давнє минуле, стояла над Римом. Здавалось, атланти вночі тримали небо на широких плечах і від утоми

все нижче схилялись до землі, наближаючи до неї зорі.

Нерозгадане місто лежало коло ніг художника. Кіпренський довго вдивлявся, намагаючись розпізнати величні руїни, і здригнувся, — в темряві підносилась величезна, важка баня собору, чорніша від самої ночі. Це був храм святого Петра.

Кіпренському стало страшно. Він згадав останні петербурзькі роки. Раптова втома сплутала йому думки.

«Чи не виснажив я себе петербурзьким шалінням? — подумав Кіпренський, відходячи од вікна. — Чи ж вистачить сил продовжувати розпочате з тим же успіхом? Чи досягну я вершин Рафаеля? А досягти потрібно».

«Ні!» — мовив хтось із темряви за вікном.

Кіпренський хутко обернувся, — це важкий церковний дзвін одлічував години.

«Ні!» — повторив дзвін і змовк, але темрява ще довго гула від його мідного голосу.

Була друга година ночі. Сили облишили Кіпренського. Він заснув, не роздягаючись.

А вранці в обличчя полилося густе римське небо. Голубе повітря сповнило кімнату. Співали фонтани. Бамкали дзвони. Внизу на тісній площі лаялись італійки, продавці овочів, і одчайдушно лементували погоничі ослів.

Кіпренський швиденько вмився, збіг, насвистуючи, вниз по сходах і поринув у строкату юрбу, що розступалась перед червоною каретою кардинала.

Вітер пролітав над Римом, ніс сухі та пишні хмари, такі ж, як на картинах старих майстрів.

Кіпренський, отруений славою, розгубився в загадковому Римі.

З кожним днем він усе більше переконувався, що вершини Рафаеля йому не подолати. Він зазнав почуття, описаного Гоголем: «Могутні витвори пензля піднімались похмуро перед ним на темних стінах, все ще не збагненні й не доступні для наслідування».

В чім була таємниця Рафаеля? В чому було очарування старих майстрів? Як відкрити цю таємницю й перенести на свої полотна легкість чужого пензля?

Кіпренський не знав. Він хотів скорити Рим, як недавно скорив Петербург. Він квапився, а тому пішов найлегшою дорогою.

Картини Рафаеля були виписані тонко й гладенько. Кіпренський вирішив вимальовувати свої роботи так само запопадливо, як Рафаель і Кореджо. Виходило сухо, мертво. Художник зрадив себе. Очі його ніби не бачили живих барв.

Замість чудових портретів він став малювати нудні композиції Христа, оточеного дітьми, і солоденькі голівки циганок з трояндами у волоссі.

Він хотів скорити Рим, але Рима не знав.

Одного разу Кіпренський почув, як на вулиці весело виспівували пісню про Брюллова. Заздрість уперше ввійшла йому в серце. Рим — одвічний Рим! — співав пісню про молодого російського художника, та не про нього, не про величного Ореста.

Кіпренський був чужий Римові. Галерея Уффіці в Флоренції замовила йому його власний портрет. Але Кіпренському цього було замало. Про портрет знали багато людей, але ж не цілий Рим.

Кіпренському хотілось бути блискучим не тільки в живопису, а й у повсякденному житті. Він мріяв про те, як повсюди — в остеріях і палацах, у Ватікані й академіях, серед прегарних римлянок і завидющих художників — гучна слава летить за ним, паморочить голови, дає багатство, безтурботність, любов, шанування.

В Римі Кіпренському прийшла пора востаннє вибрати між суворим життям справжнього художника й позолоченим існуванням модного живописця. Кіпренський вибрав останнє.

Воєнні грози на той час уже відгукотіли. Наполеона вислали на безлюдний острів в океані. Замовкли громи революції в сонному повітрі Європи.

На місце попередніх героїв та блідих од ніжності жінок стали Чичиков і Хлестаков. Романтика вмирала, і з нею разом поволі вмирав художник Кіпренський.

Російські художники, що жили в Римі, скоро остогидли Кіпренському.

Всі дні поспіль вони висвистували, як дрозди, за мольбертами в своїх тісних кімнатках, а вечорами

сходилися в остеріях на Іспанській площі, затіваючи за дешевим вином марні суперечки.

Вони запускали бороди, щоб бути схожими на митців Відродження, недбало перекидали через плече плащі, мріяли про славу Канови, хворіли на римську пропасницю «терцану» і вмирали часом від сухот. Рим діяв згубно на прибулих з півночі.

Тільки двоє росіян привертали до себе Кіпренського — Брюллов і сухотний, сором'язливий Тамаринський.

Дружба з Брюлловим не ладилась. Він прикро мовчав, розглядаючи останні італійські роботи Кіпренського. Помисливий Кіпренський пояснював це заздрістю.

Тамаринський теж мовчав, але в його очах не було осуду. Навіть у Римі він кутав шарфом худу шию й нарікав на вологість ночей, — вечорами вітер з Кампанї доносив дух боліт.

Тамаринський був сином дякона. Його батько насадився, читаючи євангеліє на літургії в присутності імператора Павла. Цією обставиною друзі Тамаринського пояснювали кволе здоров'я художника, котрий народився через рік після тої халепи.

Тамаринський був знайомий із славетним датським скульптором Торвальдсеном; суперником італійського скульптора Канови, котрий жив тоді в Римі.

Торвальдсен щойно довершив погруддя лорда Байрона. По всьому Риму точились балачки про недавнє перебування в місті англійського поета.

Кіпренський ще з петербурзьких днів беріг у своїм серці пам'ять про Байрона. Він гірко ремствував на долю, що привела його в Рим після від'їзду Байрона. Він заздрив навіть слугам у остеріях, котрі бачили прекрасного британця.

Кіпренський ублагав Тамаринського піти разом до Торвальдсена поглянути на бюст Байрона й поговорити про поета.

Тоді Кіпренський саме писав картини на алегоричні сюжети — «Анакреонтову гробницю» й «Циганку з міртовою галузкою в руці». Писав він в'яло, намагаючись приємністю барв та зализаністю мазка викликати захоплення італійської публіки.

Картини хвалили, надто «Анакреонтову гробницю». Італійський поет Готті навіть оспівав її в незграбних віршах. Але все це було не те, — в похвалах бракувало

широї схвильованості, бо в картинах уже не стало живих барв і легкого пензля.

Відвідини Торвальдсена завдали Кіпренському щонайбільшої гіркоти й радості.

Білявий датчанин — звичайно лінивий та безтурботний — того вечора був сердитий і схвильований.

Коли Кіпренський разом з Тамаринським дерлись до майстерні Торвальдсена по залізних гуркотливих східцях, з дверей майстерні вискочив огрядний чолов'яга. Обвіваючи брилем мокре від поту обличчя, він промчав повз Кіпренського й замалим не збив його з ніг. Кіпренський упізнав у ньому скульптора-італійця, відомого своїми вправно зробленими, мертвотними статуями.

Зненацька двері майстерні розчахнулись. На порозі з'явився Торвальдсен.

— Я цвяхом витешу з мармуру краще, як ти різцем! — крикнув він услід скульпторові й грюкнув дверима.

Кіпренський трохи помулявся, потім стиха постукав. Слуга відчинив двері. Торвальдсен шпарко ходив по майстерні. На дивані з циліндром у руці сидів красень Камуччіні — відомий Римові історичний живописець — і сміявся, дивлячись на Торвальдсена.

— Я дивуюсь, як розвинена людина може сміятись! — мовив Торвальдсен і обернувся. Гнів разом зішов з його обличчя. За хвилину він уже наливав у склянки вино й відгонив геть кудлатих псів, котрі шкрябали лапами оксамитові жилети гостей.

Жваво розмовляли про скульптуру. Кіпренський сказав, що мармури Ватікану йому здаються мертвими й не будять бентеги, як то буває перед великим творінням мистецтва.

— Мій російський друже, — мовив Торвальдсен, посміхаючись і розглядаючи проти світла вино, — мій знаменитий друже, дозвольте мені цієї ночі показати вам ті мармури, і ви зміните вашу легковажну думку.

— Серед ночі? — вигукнув Кіпренський.

— Не слід завчасно розголошувати нашу таємницю, — хитро мовив Торвальдсен.

Камуччіні поблажливо всміхнувся.

— Не можна кривдити мрамур! — вигукнув Торвальдсен. — Ніщо краще від мармуру не може передати

красу людського тіла. Він занадто тонкий для моїх грубих рук. Я схилию голову перед благородним різцем Канови. З дитинства я звик різьбити скульптури з дерева. Я допомагав батькові. Мій батько — ісландець, різьбяр по дереву в Копенгагені, — робив дерев'яні фігури для корабельних носів. Він був поганий художник. Його дерев'яні леви скидались на товстих собак, а нереїди — на рибних перекупок. — Торвальдсен засміявся. — Батько вболівав, що не йде на лад робота. Ввечері, за кілька годин до того, як я народився, мати пряла. Вона дожидала пологів, була неуважна й забула зав'язати на прядці нитку. Це ми, датчани, маємо за добру прикмету. «Тепер, — сказала мати батькові вже після того, як я народився, — не журись. Я на прядці забула зав'язати нитку. Отже, син принесе нам щастя». — «Я не знаю, що це таке», — сказав батько. «Я також до пуття не знаю, — відмовила мати, — але я думаю, що щасливий той, хто дає щастя багатьом людям». — Торвальдсен налив Кіпренському вина. — Пийте! Всі матері помиляються, коли щось кажуть про своїх дітей. І моя мати помилялась, коли так думала про мене. Я вам розповів про це зати́м, мій знаменитий російський друже, щоб нагадати наївні материні слова про щастя. Я заздрю вам. Ви повинні бути безтурботно щасливою людиною. Я знаю ваші петербурзькі роботи. Тому пийте й не питайте про погруддя Байрона. Я його не покажу.

— Чому?

— Про це ми поговоримо дорогою до Ватікану.

Торвальдсен підвівся.

— Ніч уже досить темна, — сказав він, — щоб подивитись на античні статуї.

Кіпренський дивувався. Вони вийшли. Римська ніч була сповнена темряви, вогнів, стихаючого гуркоту коліс і пахощів жасмину.

— Чому ви нам не хочете показати погруддя Байрона? — спитав Камуччіні. — Невже ми не варті цього?

Торвальдсен спинився коло крамнички з садовою й закурив люльку від товстої свічки, приліпленої до прилавка. Низки сухих качанів кукурудзи висіли разом з гронами помаранчів.

— Друзі, — мовив Торвальдсен, — не ображайтесь. Я не покажу вам Байрона тому, що робота ця недоско-

нала й не віддзеркалює душі поета. Коли Байрон увійшов до моєї майстерні, я зрадив так дуже, як ісландські діти після зими радіють літньому сонцю. Я співав, працюючи над бюстом, хоч Байрон позував препогано. Його обличчя безнастанно перебувало в русі. Ні на мить воно не завмирало. Сила різних виразів на чудовому цьому обличчі змінювалась, точнісінько, як йому з губ зривались то веселі, то гострі, то печальні слова. Я на нього бурчав, але все було марно. Коли я скінчив погруддя, Байрон мимохідь поглянув на нього і сказав: «Ви зробили не мене, а благополучну людину. На вашому погрудді я не схожий». — «Що ж у тім поганого, коли людина щаслива?» — спитав я. «Торвальдсен, — сказав він, і його обличчя зблідло від гніву, — щастя й благополуччя такі ж різні, як мармур і глина. Тільки йолопи або люди з нищою душею можуть жадати благополуччя в наш час. Невже на моєму обличчі немає жодної риси, яка говорить про гіркоту, мужність і тортури мислі?» Я вклонився йому й відповів: «Ваша правда, мій різець мене зрадив. Я радів, дивлячись на вашу голову, а радість затуманює зір». — «Ми ще зустрінемось», — мовив Байрон, потис мені руку й вийшов. А цими днями один багатий росіянин запропонував мені за погруддя Байрона тисячу цехінів.

— І що ж? — жваво спитав Кіпренський.

— Нічого. Я сказав йому: «Якби ви, пане, дали мені гроші за те, щоб розтрощити бюст, я взяв би їх охоче. А помилок своїх не продаю».

Торвальдсен засміявся. Кіпренський мовчав. Усе, що говорив Торвальдсен, завдавало йому болю. Датчанин ятрив рану.

«А чи я тепер приношу щастя багатьом людям, як то було раніш? — думав Кіпренський. — Невже тільки дурні вважаться влаштувати добробут свого життя?»

Ці роздуми урвалися, коли вони прийшли до Ватикану. Торвальдсен віддав воротареві перепустку від кардинала.

При світлі тьмяної свічки пройшли вони по темних та лунких залах, де в тиші століттями жили статуї, фрески, картини й барельєфи. Старий лисий чернець ішов слідом за Торвальдсеном.

Торвальдсен зупинився посеред величезного залу. В нішах тьмяно світилися мармури.

— Отче! — стиха озвався Торвальдсен до ченця. Старий підійшов. Торвальдсен узяв у нього смолоскип, що його Кіпренський зразу не помітив, і підніс до нього свічку.

Багряне полум'я шугонуло до стелі, і попід стінами раптово заблистіли статуї, зігріті хистким світлом.

— Тепер дивіться! — стиха мовив Торвальдсен.

Художники стояли непорушно. Кіпренський вдивлявся в непевну гру вогню на теплім камені. Він старався закріпити в пам'яті рух тіней. Рух надавав незвичайної жвавості обличчям героїв та мармурових богинь. Знайомий з петербурзьких днів, давно забутий душевний дроз охопив його. Сльози клубком підступили до горла.

— Ну, то що ж, чи живе камінь? — неголосно спитав Торвальдсен.

— Живе, — глухо відмовив Кіпренський.

— Живе, — повторили Камуччіні й Тамаринський.

— Друзі, — весело мовив Торвальдсен, — тільки так зароджуються образи від античної скульптури й творяться в криївках нашої душі закони майстерності.

Художники стояли недвижно. Вони мовчали. Вогонь гуготів, освітлюючи безконечні зали.

Цілу ніч Кіпренський не спав. Як завжди, бамкали дзвони, і від гнітючих сліз боліло серце.

«Де, на яких шляхах втратив я закони майстерності? Чи зможу бути знову вільним?» — питав себе Кіпренський, але зразу ж думка поринала в дрімливість, у спів давніх забутих рядків:

І серце лагідне, все в розпашілих ранах,
Тремтить з опівночі до ранньої зорі...

Стомлений художник заснув. Світанок займався над Римом.

Потрясіння, пережите в залах Ватикану, не минулось марно. Знову з тим забутим хвилюванням Кіпренський заходився малювати портрет князя Голиціна — одне з найпоетичніших полотен російського живопису.

З колишнім проникненням зобразив Кіпренський цього містика й аристократа, особистого друга імператора Олександра.

Цей твір Кіпренського виписано в глибоких, оксамитних, ледь брунатних і синіх тонах. За спиною в князя, котрого малював художник у сидячій поставі, видніє Рим, баня собору святого Петра, темні дерева й небо, вкриті пишними грозовими хмарами — такими, як на картинах старих майстрів.

Другий портрет — княгині Щербатової — Кіпренський написав у м'яких, блискучих барвах, таких же м'яких, як шовкова шаль, напнена княгині на плечі. Все найкраще, що зосталося в Кіпренському від власних його зустрічей із жінками, вклав він в образ Щербатової — задумливість, ніжність, дівочу чистоту.

Це, либонь, були останні роботи Кіпренського, якщо не брати до уваги чудового портрета Голенищевої-Кутузової та кількох малюнків. Востаннє викликав Кіпренський своїм пензлем з глибини уяви улюблених героїв та жінок, — їх не було вже в справжньому житті. Це був спалах перед кінцем.

Після цього Кіпренський малював солоденькі й фальшиві речі — манірних поміщиць, нудних багатіїв, представників байдужої знаті. Він намагався замінити давнішні гострі характеристики зображенням побутових подробиць. Він пренаївно думав, що одяг, каблучки, крісла й люльки зможуть розповісти про людину більше, ніж розповідав колись геніальний його пензель.

Вільний рух людей на портретах заступила тупа й дерев'яна постава. Фарби стали мутними й гнітили зір. Замовлень було сотні. В шухляді письмового столу купами лежали асигнації, бряжчало золото.

О цій порі сталась подія загадкова, що поклала чорну тінь на все подальше життя Кіпренського.

Для картини «Анакреонтова гробниця» Кіпренський знайшов собі вродливу натурницю. В неї була дочка — маленька дівчинка Маріучча. Кіпренський малював матір і дочку.

Одного ранку натурницю знайшли мертвою. Вмерла вона від опіків. Її вкривало полотно, обілляте скипидаром і підпалене.

Через кілька днів у міській лікарні «Санта-Спіріто» помер од невідомої хвороби слуга Кіпренського — молодий і зухвалий італієць.

Глухий п'оголос пішов по Риму. Кіпренський наполягав на тому, що натурницю вбив слуга. Забарлива римська поліція почала розслідування вже після смерті слуги і, звісна річ, нічого не встановила.

Римські обидвтелі, а за ними й дехто з художників не криючись казали, що вбив натурницю не слуга, а Кіпренський.

Рим одвернувся від художника. Коли той виходив на вулицю, хлоп'яки жбурляли в нього камінням з-за парканів і свистіли, а сусіди — ремісники й крамарі — нахвалались його вбити.

Кіпренський не зніс того цькування й утік із Рима до Парижа.

Перед від'їздом він одвів маленьку сироту Маріуччу до сирітської школи для дівчаток, до «консерваторії», і передав її настоятелеві-кардиналові. Він лишив гроші на виховання дівчинки й просив небагатьох художників, котрі ще від нього не відкинулись, дбати про Маріуччу й сповіщати його про її долю.

В Парижі російські художники, колишні друзі Кіпренського, не прийняли його. Чутка про вбивство долетіла й сюди. Двері вороже зачинялись перед ним. До виставки картин, яку він влаштував у Парижі, поставились байдужно. Газети про неї не сказали ні слова.

Кіпренського викинули з суспільства. Він затаїв образ. До Італії вороття не було. Париж не хотів його помічати. Лишалось одне тільки місце на землі, куди він міг поїхати, щоб забути про дні страхіть і знову взятися до пензля. Це була Росія, покинута вітчизна, котра бачила його розквіт і славу.

Року 1823-го, стомлений і лютий, Кіпренський повернувся в Петербург.

Вологе небо Петербурга гоїло йому рани звільна. Давні друзі не знали, про що розмовляти. Ніхто з них не розпитував Кіпренського про Італію. Їхні зумисні веселі й одноманітні вигуки при зустрічах: «Ба, Орест, а ти все такий самий!» — смертельно остогидли художникові.

Кіпренський зрозумів, що дружба занепадає від важкої розлуки. Минувшину він згадував, зітхаючи, а часом байдужливо й нудно.

Тільки сади, холодна Нева та небо лишались такі ж самісінькі, — їхня дружба була нероздільна й довічна. Вона в одвіт ніяких почуттів не вимагала.

Кіпренський працював, маючи солідні замовлення, бував при дворі, де малював з погруддя Торвальдсена портрет щойно померлого імператора Олександра Першого, зрідка художника одвідували покровителі й друзі.

Але все це було не те. Померхли його очі. В них виник неспокійний вираз, ослаб голос. Уранці художник годинами валявся в ліжку, ні про що не думаючи й ні до чого не прислухаючись.

Часом, накладаючи на полотно сіру чи молочно-рожеву фарбу й ніби не помічаючи її мертвого тону, Кіпренський зненацька люто швиргав пензля під стіл, хавав з вішалки плаща й вибігав на вулицю. Він ішов, не помічаючи людей, до околиць міста, де гнили в тумані тьмяні будиночки, й повертався тільки проти ночі.

Раз у раз це бувало тоді, коли що-небудь у петербурзькому житті нагадувало Кіпренському Італію. Невиразна туга за світлим повітрям, за древніми колонами, гарячими від сонця, за пахощами жасмину ятрила йому серце частіше й частіше. З незбагненною впертістю Кіпренський показував друзям картини, писані в Італії, й жадав хвали. Все зроблене в Італії здавалось йому прекрасним. Друзі знизували плечима.

Кіпренський малював ні добре, ні погано, — щось погасло всередині. Якось по нього прислали від Бенкендорфа. Граф просив Кіпренського написати портрети його дітей.

Кіпренський пустився берега й дав згоду. Йому тепер було однаково — писати Пушкіна чи Бенкендорфа, Кюхельбекера чи Аракчеєва. Свою слабкість Кіпренський намагався прикрити вдаваною легковажністю й намагався не згадувати слів, які він сам сказав багато років тому, коли йому радили малювати портрет Аракчеєва:

«Малювати його слід не фарбами, а брудом і кров'ю, а цього на моїй палітрі нема».

Тільки дві події запали в пам'ять Кіпренському з цих останніх петербурзьких років: повідь 1824 року й робота над портретом Пушкіна.

В день поводі Кіпренський ні разу не згадав про Італію. Вранці він прокинувся від гарматних пострілів, які стрясали стіни. Вітер свистів у темних коридорах порожнього дому. Кіпренський відчинив двері майстерні й засміявся, — його, ще гарячого від сну, обвіяло раптом пахощами морської води. За вікнами без упину мчало на схід чорне похмуре небо.

— Буря! — скрикнув Кіпренський й підбіг до вікна.

Буря шаліла над Петербургом, як повернена молодість. Шпаркий дощ перішив у шибки. Нева здималась перед ним і переливалася через граніт. Люди бігли вздовж будинків, придержуючи свої капелюхи. Вітер шарпав чорні шинелі. Непевне світло, зловісне й холодне, то тьмяніло, то яснішало, коли вітер гнав геть з-над міста запону хмар.

Кіпренський спустився на вулицю. Гармати били все тривожніше й частіше. Мокрі улани мчали чвалом по затоплених вулицях, гучно збиваючи шумовиння. Просмолені човни погойдувались на припоні біля огорож. Нева сунула навалою залізної води й грізно гуркотіла коло мостових підвалин. У будинках мерехтіли свічки.

Незрозумілий захват вселився в душу Кіпренському. Художник дрижав од холоду й збудження. Художник квапливо повернувся додому, розпалив у круглій чавунній грубці й схопив фарби. Чим найкраще можна було передати колір цього негожого дня? Кіпренський вибрав сепію. Малюнок він зробив, бризкаючи гусячим пером. Так з'явилось його «Водопілля».

Коли Кіпренський малював портрет Пушкіна, поет був заклопотаний, хоч і спитувався жартувати.

Кіпренський зважився весь чар пушкінської поезії вкласти не в обличчя поета, котре було тоді стомленим і навіть жовтавим, а йому в очі та пальці. В очі художник вдихнув сливе недосяжну для людини чистоту, спокій та блиск, а поетовим пальцям надав нервової тонкості й сили.

— Ти мені лестиш, Оресте, — мовив сумно Пушкін, дивлячись на скінчений портрет.

Якось Пушкін прочитав Кіпренському вірші про Італію, мовби відчуваючи тугу художника за недавно покинутою «сторonoю високих натхнень»:

Де жив Торквато величавий,
Де й нині хвиль морських прибіїв
На Адріатиці ясній
Повторює його октави;
Де Рафаель живописав,
Де в наші дні різець Канови
Слухняний мармур оживляв,
Де Байрон сам у дні грозові
Страждав, любив і проклинав*.

Кіпренський слухав, похнюпивши голову й затримавши пензля на полотні. Він тоді малював губи поета, а читання віршів порушувало їх замкнену лінію, таку схожу на лінію юнацьких губ.

— Олександрє Сергійовичу,— сказав Кіпренський, не підводячи голови,— я хотів би з собою в могилу забрати твій голос.

— Облиш, Оресте,— відмовив Пушкін і зненацька залементував тонким голосом, яким горлали на вулицях перекупки-чухонки: — Клюква, клюква, ой ягода клюква!

Кіпренський засміявся й легко вдарив пензлем по полотну.

Року 1827-го Кіпренський приїхав до Рима. Він сподівався, що в Римі повернеться колишня слава. Але життя вже доходило кінця і талант був тяжко збавлений.

У Римі Кіпренський нудився. Він дожидав подій чи змін. Маріучча виросла, стала стрункою і милою дівчиною. Кіпренський покохав її, але довго це приховував і од себе, і од Маріуччі, і од небагатьох друзів.

Від туги й нез'ясовної тривоги художник став пиячити. Він не знав, що йому лишилось діяти в житті. Робота хутко його стомлювала, а без неї не було грошей. І Кіпренський працював, як сотні італійських художників-заробітчан, що знімали копії з Рафаеля, Корреджо та Мікеланджело для багатих іноземців. Він часто малював на замовлення портрети байдужих йому людей і позіхав з нудьги.

Рим був той самий, що й колись, хоч художник помалу вмирав. «Той самий вітер знов гойда дерев верхів'я, ті ж пахощі троянд,— і все оце є смерть».

* Переклав Я. Шпорта.

Так само ж паленіли величні заходи сонця, так само ж, як і раніш, художники ходили на них дивитися з пагорба. Пінчо. Грізне світло й морок римських вечорів любив Гоголь. Разом з художниками він дивився, як сідає сонце, й дратувався, коли хтось його кликав.

— Не заважайте мені, — волав він, — бодай на мить стати прекрасною людиною в цьому непривітному світі.

Так само тхнули цвіллю та вином кам'яні підлоги в остеріях, де Кіпренський зустрічався вечорами з новим своїм другом, гравером Йорданом. Йордан любив Кіпренського й називав його «предоброю душею».

Десять років, прожитих у Римі, Йордан поклав на гравірування рафаелівського «Спаса». В цегляній підлозі своєї кімнати біля гравірувального верстата він прочовгав ногами глибоку яму. Про цю яму любив розповідати художникам Гоголь. Художники шанували Гоголя, але ніяковіли, — письменник був одлюдькуватий і мовчазний.

Іванов о тій порі вже писав своє «Явлення Христа народові».

А Кіпренський нидів по остеріях. Маючи при собі хліб, він годував здичавілих собак. Собаки швендяли за ним зграями, але до остерій їх не пускали. Тоді вони сідали коло дверей і терпляче дожидали, вимахуючи хвостами.

За цими зграями собак, котрі сиділи то біля однієї, то біля другої остерії, замовці розшукували художника. Вони заставляли його біля столу, заставленого пляшками. Він завжди просив у слуги свічку, ставив її перед собою і, перш ніж випити вино, довго розглядав його проти світла.

— Шкода, друже мій милий, — сказав він якось Йорданові, — що не можна картини писати вином. Скільки світла й трепету ми вкладали б тоді в свої витвори.

— Ваші фарби, Оресте Адамовичу, — відповів йому гречний Йордан, — грою не поступаються перед вином. Кіпренський прикро скривився й одвернувся.

— Що було, те загуло, — сказав він глухо.

Кіпренський не знав, що лишалось йому робити в житті. Існування було самотнє й незатишне. Тоді змучений Кіпренський вчинив останню помилку — одру-

жився з Маріуччею. Во́на його не кохала, але була прихильна до нього, як до людини, що врятувала її від злиднів та голоду. Щоб одружитися з Маріуччею, Кіпренський вступив у католицьку віру.

Разом з Маріуччею Кіпренський поїхав до Неаполя.

Ненадовго стало життя світлішим. Хворий і печальний художник щогодини відчував поряд присутність прекрасної юної італійки. Вона йому читала історичні книги про Італію, трактати про живопис та вірші.

Кіпренський стежив за кожним її рухом, намагаючися заступити Маріуччу від найменших життєвих прикростей і вберегти від нудьги.

Тратилось багато грошей. Кіпренський заради заробітку ладен був на все. Він став малювати модні на той час солодкі краєвиди з димним Везувієм, продавав до Петербурга копії з картин славнозвісних італійців, принижувався перед графом Шереметьєвим, котрий давав йому гроші, і писав йому жалюгідні блазнівські віршовані листи:

Вже на літо сонечко звертає,
А в мене грошей немає.

Він просив Бенкендорфа, щоб той позичив йому двадцять тисяч карбованців на п'ять років. Він натякав на те, що, мовляв, його, Кіпренського, слід було б ушанувати яким-небудь орденом за минулі живописні заслуги. Але Петербург мовчав.

Падіння художника ставало неминучим. Хто знає, чи розумів Кіпренський усю глибину свого душевного нещастя, породженого слабкістю волі, гонитвою за життєвським успіхом, браком сталих смаків і поглядів?

Якщо він цього й не розумів, то відчував-таки, як міцніше в ньому людина жалюгідна і прочахає в туманах минувшини образ геніального й веселого молодика, сина романтичного століття.

В Неаполі Кіпренський написав, добуваючи рештки снаги, сповнений високої поезії портрет Голеніщевої-Кутузової. Цей портрет виник поміж дешевими та вимученими його роботами як сумовита усмішка минулого.

З Неаполя Кіпренський подався з Маріуччею до Флоренції та Болоньї, а звідти повернувся в Рим.

Згаслими очима він дивився на ці занедбані велич-

ні міста, плентав по вулицях, що позаростали квітучою травою, й не поринав у спомини. Чар минувшини був уже для нього недосяжним. Багнулось супокою, вина, безтурботних снів, котрі діяли як ліки, що допомагають приспати тривогу останніх літ.

У Римі Кіпренський оселився в старому палаці Клавдія, де жив колись французький художник Лоррен.

Кіпренський дуже пиячив. Щоночі він повертався п'яний і приводив додому підозрілих завсідників остерій.

«Молода його дружина, — пише Йордан, — не хотіла бачити великого художника в такому непривабному стані, частенько його не впускала, і він ночував під портиком свого дому».

В одну з таких ночей у жовтні 1836 року Кіпренський застудився, кілька днів перемагався, а потім зліг.

Маріучча викликала старого лікаря Ріккарді, що лікував усіх російських художників.

Лисий і верткий дідок, схожий на припале пилом опудало птаха, вступив з підскоком до невисокої кімнати, де лежав Кіпренський. Від вологих мурованих стін віяло холодом. Ріккарді оглянув усе те й високо звів брови — в кімнаті знаменитого художника висіла одна лише картина — незакінчений портрет Маріуччі, яка сидить край вікна.

Кіпренський марив.

Відлуння чийхось покvapливих кроків було чути з дальніх порожніх кімнат. Густа сутінь мріла по кутках і в довгих камінних коридорах. Жити в такому будинку було незатишно й холодно.

Ріккарді вислухав хворого. Нічний осінній вітер шумів над Римом. Старий палац був повен дивного стугоніння, низького підвивання димарів над камінами, хряскання віконниць, рипіння дверних завіс.

Ріккарді довго дивився на бліде обличчя Кіпренського, відкинувши з лоба його лиснюче від поту волосся.

— Синьоро, — звернувся він до Маріуччі, — у вашого чоловіка грудна гарячка. Шум вітру не дає мені ви-

слухати його ретельно. Йому дуже недобре. Треба пустити кров.

Маріучча мовчала. Їй було страшно лишатися самій біля цього чоловіка, що зразу став у маренні зовсім чужим.

Кіпренський у нестямі розмовляв по-російському. Маріучча нічого не розуміла. Вона заплакала. Кіпренський очунав, пильно поглянув на Ріккарді й схопив його за руку.

— Олександр Сергійовичу, — сказав він ледве чути, і сльози потекли по неголених його щоках. — Спасибі... як же ти йшов так далеко, любий... Ніч така негожа, а ти не схотів мене покинути самого...

Ріккарді схилився до хворого.

— Це хто? — спитав тривожно Кіпренський. — Циркульник?

— Я лікар, — поволі мовив Ріккарді. — Отямтесь. Я лікар. Кажіть.

— У мене важка кров, — спокійно мовив Кіпренський. — Фарби застигли в жилах. Виточіть кров, вона ж не гріє. Вона студить моє серце.

— Чудово! — погодився Ріккарді.

— Що ви тямите, — прошепотів Кіпренський. — Люди великі, благородні, що славились талантом і красою, благословляли моє ймення. Жуковський поцілував мене в голову, Пушкін писав мені елегії, а знамениті воїни вважали, що рука моя така ж певна, як їхні сталні клинки.

Він підняв худу руку й довго розглядав її проти світла. Ріккарді хутко стиснув Кіпренському лікоть, підставив олив'яну миску й проштрикнув гострим скальпелем шкіру. Бризнула темна кров.

— Помилуй мене господи! — сказав Кіпренський і глибоко зітхнув. — Ніхто не знає... Тільки я один їх пам'ятаю, милі слова, любов мого серця...

Він помовчав, потім тихо проказав:

І серце лагідне, все в розпашілих ранах,
Тремтить з опівночі до ранньої зорі.

Сльози покотились по його щоках.

— Друзів! — раптом дико зойкнув Кіпренський і сів на постелі. Олив'яна миска перекинулась, і з неї кров потекла на простиратло та подушку. — Друзів!

Він упав на ліжку, на криваві плями, і його обличчя стало повільно й урочисто полотніти. Тихо мигтіли свічки. Ріккарді притулив щоку до губ Кіпренському.

Старий палац аж стугонів од вітру, як величезний струнний оркестр, що грає під сурдинку реквієм.

Віддуння чийхось поквалливих кроків линуло по тих порожніх залах. Хутко ввійшов Торвальдсен. Він побачив обличчя Кіпренського, очищене від страждань, од слідів пороків та хвороб,— обличчя, прекрасніше від мармуру античних скульптур.

Торвальдсен, знявши капелюха, вклякнув на коліна біля тіла Кіпренського й припав чолом до руки художника, що звисала з постелі.

Осіңній вітер шугав над Римом.

МЕЩОРСЬКА СТОРОНА

ЗВИЧАЙНИЙ КРАЙ

У Мещорському краю нема особливих якихось красот і багатств, окрім лісів, лугів та прозорого повітря. А все-таки має цей край незвичайну привабливу силу. Він дуже скромний, немов картини Левітана. Але в ньому, як і в тих картинах, криється вся зваба і вся на перший погляд непомітна розмаїтість російської природи.

Що можна побачити в Мещорському краю? Квітучі або викошені луки, соснові бори, заплавні й лісові озера, порослі чорною кугою, стоги, які пахнуть сухим і теплим сіном. Сіно в стогах зберігає тепло цілу зиму.

Випадало мені ночувати в стогах десь у жовтні, коли трава на світанку поймається інеєм, неначе сіллю. Я вигрібав у сіні глибоченьку нору, ховався в ній і цілу ніч спав у стозі, як у зачиненій кімнаті. А над луками періщив холодний дощ, і вітер налітав косими ударами.

В Мещорському краю можна побачити соснові бори, де все таке врочисте й тихе, коли ж заблудиться корова, то калатальце-«торохтій» можна почути здаля, сливе за цілий кілометр. Але така ось тиша панує в лісах тільки в дні, коли немає вітровіння. Од вітру ліси шумлять величним океанським гулом і верхи сосен гнуться вслід за хмарами, які пролітають над ними.

В Мещорському краю можна бачити лісові озера з темною водою, розлогі болота, порослі вільхою та осикою, самотні, аж чорні від старості хатини лісників, піски, яловець та верес, ключі журавлів і знайомі нам на всіх широтах зірки.

Що можна почути в Мещорському краю, крім гудіння соснових лісів? Підпадьомкання перепілок та крик яструбів, свистіння іволги, метушливе стукотіння дятлів, виття вовків, шурхіт дощу в рудій глиці, вечірній плач гармонії в селі, а ночами — різноголосе кукурікання півнів та калатало сільського сторожа.

Але побачити й почути так мало можна тільки в перші дні. Потім край оцей щодень стає багатшим, розмаїтшим, милішим серцю. І, нарешті, заходить пора, коли

кожна верба над пересохлою річкою видається своєю, дуже знайомою, коли про неї можна розповідати дивовижні історії.

Я порушив звичай географів. Чи не всі географічні книги починаються з однієї звичної фрази: «Край цей лежить між такими й такими градусами східної довготи й північної широти і межує на півдні з такою чи такою областю, а на півночі — з такою». Ні широт, ані довгот Мещорського краю я називати не буду. Скажу тільки, що він розкинувся поміж Владимиром та Рязанню, недалеко від Москви, і є одним з небагатьох уцілілих лісових островів, залишком «великого поясу хвойних лісів». Колись він простягався від Полісся до Уралу. В нього входили ліси: Чернігівські, Брянські, Калузькі, Мещорські, Мордовські та Керженські. В тих лісах переховувалась древня Русь, коли набігали татари.

ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО

Уперше приїхав я в Мещорський край з півночі, з Владимира.

За Гусем-Хрустальним, на тихій станції Тума, я пересів на поїзд вузькоколійки. Це був поїзд часів Стефенсона. Паровоз, що скидався на самовар, свистів дитячим фальцетом. Паровоз мав дошкульне прізвисько: «мерин». Він і справді був схожий на старого мерина. На закругах він кречкав і спинявся. Пасажири виходили покурити. Лісова тиша панувала круг захеканого «мерина». Пахощі білої гвоздики, нагрітої сонцем, сповнювали вагони.

Пасажири з речами сиділи на площадках — речі у вагон не вазили. Подеколи дорогою з площадки на колію починали вилітати лантухи, кошики, телярські пилки, а за речами вистрибували й власники їх, часом досить таки старенька бабуса. Недосвідчені пасажири лякались, а досвідчені, скручуючи козячі ніжки і поплявуючи, пояснювали, що це найзручніший спосіб сходити з поїзда якнайближче до свого села.

Вузькоколійка в Мещорських лісах — найповільніша залізниця в Союзі.

Станції, позахарашувані смолистими колодами, пахнуть свіжою порубкою та лісовими квітами.

На станції Пільово вліз у вагон патлатий дід. Він перехрестився в куток, у якому деренчала кругла чавунна грубка, зітхнув і поскаржився в простір:

— Коли що, зразу беруть мене за бороду — паняй до міста, підв'язуй постолои. А того не тямлять, що, може, це їхнє діло не варте й копійки. Посилають мене до музею, де Радянська влада картки збирає, прејскуранти і всяку таку всячину. Посилають із заявою.

— Що ти брешеш?

— А ти поглянь — ось!

Дід витяг пожмаканого папірця, здув з нього махру й показав сусідці.

— Манько, прочитай-но, — сказала молодиця дівчинці, котра носом припала до шибки.

Манька обсмикнула плаття на подраних колінях, підбгала ноги й почала читати хрипким голосом:

— «Сообчаємо, що в озері живуть незвісні птиці, величезні на зріст, смугастенькі, а всіх три; невідомо звідкіля залетіли, — треба б їх живцем узяти для музею, а тому шліть ловців».

— Ось, — мовив дід скрушно, — за яким ділом тепер кістки дідам ламають. А все Льощка-комсомолец. Уїдливий — страсть! Тьху!

Дід сплюнув. Молодиця витерла круглий рот кінчиком хустки й зітхнула. Паровоз налякано посвистував, ліси гуділи й по праву руч, і по ліву, бушуючи, як ті озера. Гуляв західний вітер. Поїзд ледве проривався крізь його зволожені потоки й остаточно запізнювався, відсапуючись на безлюдних полустанках.

— От животіння наше! — сказав дід. — Торік мене ганяли в оту музею, а цього літа знов!

— А що торік знайшли? — спитала молодиця.

— Торчака!

— А що це воно?

— Торчак. Ну, кістка древня. В болоті стирчала. Наче олень. Роги — як оцей вагон. Ну, страх. Викопували його цілісінький місяць. Зовсім люди змордувались.

— А на якого дідька він потрібен? — спитала молодиця.

— Дітей по ньому вчитимуть.

Про цю знахідку в «Дослідженнях та матеріалах обласного музею» повідомлялось таке:

«Кістяк загруз у глиб трясовини, не даючи підпори копачам. Довелось роздягатися й лізти в багнюку, що було таки нелегко, бо температура води в джерелі крижана. Величезні роги, як і череп, були цілі, але надто крихкі від цілковитої мацерації (розмочування) кісток. Кістки ламалися просто в руках, але в міру висихання твердість кісток відновлювалась».

Це був кістяк велетенського викопного ірландського оленя з розмахом рогів на два з половиною метри.

З цієї зустрічі з патлатим дідом почалось моє знайомство з Мещорою. Потім я почув багато оповідань і про зуби мамонта, і про скарби, і про гриби, завбільшки з людську голову. Але ця перша розмова в поїзді глибоко запала мені в пам'ять.

СТАРОВИННА КАРТА

З чималими труднощами роздобув я карту Мещорського краю. На ній була позначка: «Карту складено за старовинними зйомками, проведеними до 1870 року». Карту цю мені самому довелося виправляти. Змінились русла рік. Там, де на карті були болота, подекуди шумів уже молодий сосновий ліс; на місці деяких озер гнили вже трясовини.

Та все-таки цією картою користуватись було краще, ніж розпитувати місцевих жителів. З давніх-давен так уже в нас на Русі повелося, що ніхто стільки не наплутає, вказуючи дорогу, як тутешній житель, та ще коли він балакуча людина.

— Ти, чоловіче добрий, — покрикує тутешній житель, — інших не слухай! Вони тобі такого накажуть, що й жити не схочеш. Ти мене тільки слухай, я все тут знаю, як свої п'ять пальців. Іди до околиці, побачиш по ліву руч хату-п'ятистінку, від тої хати бери праворуч стежкою через піски, дійдеш до Прорви та й чимчикуй, любий, понад Прорвою, чимчикуй, не сумлівайся, аж до обгорілої верби. Від неї збочиш трохи до лісу, повз Музгу, а за Музгою круто звертай до пагорба, а за тим пагорбом дорога вже відома — через мочарі до самісінького озера.

— А скільки кілометрів?

— А хто його зна? Може, десять, а може, і всі двадцять. Тут кілометри, любий, неміряні.

Я намагався ходити за цими порадами, але щораз то обгорілих верб виявлялось кілька, то не було ніякого примітного пагорба, і я, махнувши рукою на поради тубільців, покладався лише на власне відчуття напряду. Воно майже ніколи не обманювало.

Тубільці завжди справляли на дорогу з пристрасстю, з несамовитим захватом. Мене це попервах тишило, але якось мені самому довелось вказувати дорогу до озера Сегден поетові Симонову, і я спіймав себе на тому, що викладав йому прикмети цієї плутаної дороги з таким же захватом, як і тубільці.

Щоразу, коли справляєш на дорогу, мовби знову йдеш по ній, по всіх оцих привільних місцях, по лісових пугівцях, цяцькованих квітами безсмертника, і знову відчуваєш на душі полегкість. Ця полегкість завжди охоплює нас, коли дорога далека і на серці немає турбот.

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ПРИКМЕТИ

Щоб не заблудити в лісах, треба знати прикмети. Знаходити прикмети або самим їх вигадувати — надто вже ваблива річ. Світ прикмет безмежно розмаїтий. Бува, радієш, коли одна якась прикмета зберігається в лісах з року в рік: щоосені подибуєш той самий вогнистий куц горобини за Лариним ставком чи ту ж саму зарубку, яку зробив ти на сосні. З кожним літом зарубка все густіше запливає твердою золотою живицею.

Прикмети на дорогах — це не головні прикмети. Справжніми прикметами є ті, котрі визначають погоду й час.

Прикмет аж так багато, що про них можна було б написати цілу книгу. В містах прикмети нам не потрібні. Вогнисту горобину заміняє емальована синя табличка з назвою вулиці. Час визначають не за висотою сонця, не за положенням сузір'їв і навіть не за півнями, а за годинником. Прогнози погоди передають по радіо. В містах більшість наших природних інстинктів поринає в сплячку. Але варто пробути дві-три ночі в лісі, як знов загострюється слух, пильнішим стає зір, тоншає нюх.

Прикмети пов'язані з усім: з кольором неба, з росою й туманами, з криком птахів і яскравістю світла зірок.

У прикметах міститься немало точного знання й поезії. Є прикмети прості й складні. Найпростіша прикмета — це дим вогнища. То він здіймається стовпом до неба, спокійно лине вгору, вище від найвищих верб, то стелеться туманом по траві, то клубочиться круг вогню. І ось до краси нічного багаття, до гіркуватих пахощів диму, до тріщання сучків, до перебігання вогню й до пухнастого білого попелу вже долучається й знання: яка буде погода завтра.

Дивлячись на дим, можна точно сказати: буде завтра дощ або вітер, чи знову, як сьогодні, сонце встане в німотній тиші, в синіх студених туманах. Тишу і теплінь віщує й вечірня роса. Вона буває така рясна, аж блищить уночі, відбиваючи світло зірок. І що більша роса, то завтра дужча буде спека.

Це все прості прикмети. Але є прикмети точні й складні. Інколи небо раптом здається дуже високим, а обрій вужчає, здається близьким, до обрію начебто не більше кілометра. Це прикмета наближення ясної години.

Часом у безхмарний день нараз перестає клювати риба. Річки та озера мертвіють, мовби назавжди покинуло їх життя. Це певна прикмета близької й тривалої негоди. Через день-два сонце зійде в багряній зловісній імлі, а опівдні чорні хмари майже торкнуться землі, заде вологий вітер і поллють нудні й затяжні дощі, що навівають сон.

ПОВЕРНЕННЯ ДО КАРТИ

Заговоривши про прикмети, я забув про карту Межорського краю.

Вивчення незнайомого краю завжди починається з карти. Заняття це таке ж цікаве, як і вивчення прикмет. По карті можна мандрувати, як по землі, але згодом, коли потрапляєш на ту справжню землю, зразу ж помагає знання карти — вже не блукаєш наосліп і не марнуєш часу на дрібниці.

На карті Межорського краю внизу, в найдальшій куточку, на півдні, показано вигин чималої повноводої річки. Це Ока. На північ від Оки простяглась поросла

лісом, багниста низина, на південь — давно обжиті, населені рязанські землі. Ока тече поміж двома зовсім різними, дуже несхожими просторами.

Рязанські землі хлібні, жовті од житніх ланів, кучеряві од яблуневих садів. Околиці рязанських сіл часто зливаються одна з одною, села гніздяться густо, і нема такого місця, звідки на обрії не видніли б одна чи дві-три ще вцілілі дзвіниці. Замість лісів на схилах улоговин шумлять березові гаї.

Рязанська земля — земля ланів. На південь від Рязані вже починається степ.

Але як тільки переїдеш поромом через Оку, — за широкою смугою приокських луків темною стіною вже стоять Мещорські соснові ліси. Вони йдуть на північ і на схід, у них синіють округлі озера. Ці ліси таять у своїй глибині величезні торф'яні болота.

На заході Мещорського краю, на так званій Боровій стороні, серед соснових лісів розкинулись у дрібноліссі вісім борових озер. До них немає ні доріг, ані стежок, і до них дістатись можна тільки через ліс — по карті з компасом.

Ці озера мають одну вельми дивовижну властивість: що менше озеро, то воно глибше. У великому Митінському озері лише чотири метри глибини, а в маленькому Удемному — сімнадцять метрів.

МОЧАРІ

На схід від борових озер простяглись величезні Мещорські болота — «мочарі», або «омшари». Це озера, які позаростали за тисячоліття. Вони займають площу триста тисяч гектарів. Коли стоїш серед такого болота, то по обрію добре видно колишній високий берег озера — «материк» — з густим сосновим лісом. Де-не-де на мочарах видно піщані пагорби, порослі сосняком і папороттю, — колишні острови. Тутешні жителі досі так і звуть ці пагорби «островами». На «островах» ночують лосі.

Якось при кінці вересня ми йшли мочарами до Поганого озера. Озеро було таємниче. Жінки розповідали, що на його берегах росте клюква, завбільшки з горіх, і погані гриби, «трохи більші за телячу голову». Від цих

грибів озеро й дістало свою назву. Ходити на Погане озеро жінки побоювались, — коло нього були якісь «зеленючі трясовини».

«Як ступиш ногою, — розповідали жінки, — так уся земля й задвигтить під тобою, загуде, загойдається, наче колиска, вільха захитається, і вода бризне з-побіч личаків, хлюпне в обличчя. Йй-богу! Отакі страхіття, — і не сказати! А саме озеро без дна, чорнісіньке. Коли яка молодичка на нього гляне — враз зомліє».

«Від чого зомліє?»

«Від страху. Так тебе страхом поросне по спині, немов приском обсіпле, немов приском. Ми як на Погане озеро натрапимо, то тікаємо від нього, тікаємо до першого острова, там тільки й віддишешось».

Жінки нас підохотили, і ми поклали неодмінно дійти до Поганого озера. Дорогою заночували на озері Чорному. Цілу ніч перішив по намету дощ. Вода тихо бурчала в корінні. Під дощем у непроглядній темряві вили вовки.

Чорне озеро було налите по самісінькі береги. Здавалось, нехай тільки задме вітер і дужче полле дощ, вода затопить мочарі й нас разом з наметом, і ми ніколи не вийдемо з цієї низинної похмурої пустки.

Цілу ніч мочарі дихали духом змокрілого моху, кори, чорних корчів. До ранку злива вщухла. Сіре небо низько нависало над головою. А тому й хмари наче торкались до верховіття беріз, на землі було тихо й тепло. Пелена хмар пливла дуже тонка — крізь неї проглядало сонце.

Ми склали намет, завдали рюкзаки на плечі й рушили в дорогу. Йти було важко. Минулого літа прогуля по мочарях низова пожежа. Коріння беріз та вільхи підгоріло, дерева попадали, і нам щохвилини доводилось перелізати через здоровенні завали.

Ми йшли по купинах, а між купинами, там, де квасилась руда вода, стирчало гостре, мов кілля, коріння беріз. Його й звать у Мещорській стороні кілками.

Мочарі позаростали сфагновим мохом, брусницею, буюхами, зозулиним льоном. Нога поринала в зелений та сірий мох по коліно.

За дві години ми пройшли тільки два кілометри. Попереду замрів «острів». До краю зморені, долаючи завали, обдерті й скривавлені, ми дійшли до порослого лі-

сом горба й попадали на теплу землю, в зарості конвалій. Конвалії вже достигли — серед широкого листя висіли тверді жовтогарячі ягоди. Крізь віття сосен проглядало бліде небо.

З нами був письменник Гайдар. Він обійшов увесь «острів». «Острів» був невеликий, з усіх боків його оточували мочарі, тільки далеко на обрії видніли ще два «острови».

Гайдар загукав здалеку, засвистів. Ми неохоче підвелись, підійшли до нього, і він показав нам на вогкій землі, там, де «острів» переходив у мочарі, величезні свіжі сліди лося. Лось, мабуть, мчав чималими стрибками.

— Це його стежка на водопій, — сказав Гайдар.

Ми рушили по сліду лося. В нас не було води, мучила спрага. За сто кроків від «острова» сліди привели нас до невеличкого «вікна» з чистою, холодною водою. Вода пахла йодоформом. Ми напилися й завернули назад.

Гайдар пішов шукаги Погане озеро. Воно лежало десь поруч, але його, як і більшість озер на мочарях, не легко було знайти. Всі озера оточені такими густими заростями й високою травою, що можна поминути їх за кілька кроків і не помітити води.

Гайдар не взяв компаса, сказав, що дорогу назад знайде по сонцю, та й подався. Ми лежали на моховинні, слухали, як падають з гілок старі соснові шишки. Якийсь звір глухо просурмив у дальніх лісах.

Минула година, Гайдар не повертався. Та сонце було ще високо, і ми не тривожились: Гайдар не міг не знайти дороги назад.

Поминула й друга година, і третя. Небо над мочарями стало безбарвним; згодом сіра стіна, схожа на дим, повільно напливла зі сходу. Низькі хмари затулили небо. Через кілька хвилин сонце сховалось. Тільки суха імла стелилася над мочарями.

Без компаса в такій імлі не можна було знайти дорогу. Ми згадали розповіді про те, як у похмурі дні кружляли люди в мочарях на одному місці по кілька діб.

Я виліз на високу сосну й почав гукати. Ніхто не озивався. Згодом десь далеко відгукнувся чийсь голос. Я прислухався, і неприємний холод пороснув по спині: в мочарях, саме з того боку, куди пішов Гайдар, нудно підвивали вовки.

Що ж робити? Вітер задимав у той бік, куди пішов Гайдар. Можна було б розкласти багаття, дим потягло б у мочарі, і Гайдар міг би повернутись на «острів» по запаху диму. Але цього не можна було робити. Ми про це з Гайдаром не вмовлялись. У болотах часто бувають пожежі. Гайдар міг подумати, що той дим від близької пожежі і, замість того щоб іти до нас, почав би тікати від нас, рятуючись від вогню.

Пожежі у висхлих болотах — найстрашніше, що може тебе спіткати в цих краях. Від пожеж не можна врятуватись: вогонь котиться надто швидко. Та й куди втечеш, коли до небокраю лежить сухе, як порох, моховиння, і врятуватись можна, та й то не напевне, лише на «острові»: вогонь чомусь інколи обминає вкриті лісом «острови».

Ми гукали всі разом, але нам відповідали самі тільки вовки. Тоді один з нас рушив з компасом у мочарі, — туди, де зник Гайдар.

Смеркалося. Ворони кружляли над «островом» і крикали злякано та лиховісно.

Ми гукали одчайдушно, потім разгнітили-таки багаття — хутко темніло, — і тепер Гайдар міг вийти на вогнище.

Але у відповідь на наші крики не було чути ніякого людського голосу, і лише в густому присмерку десь коло другого «острова» несподівано загудів і закрикав, мов качка, сигнал автомобіля. Це було безглуздо й дико — звідки міг узятись автомобіль на болотах, де насилу проходила людина?

Автомобіль, очевидно, наближався. Він гудів настирливо, і за півгодини ми почули тріскотіння в завалах, автомобіль крякнув востаннє десь поряд, і з мочарів, усміхаючись, мокрий, змучений, виліз Гайдар, а за ним і наш товариш — той, що подався з компасом.

Виявляється, Гайдар чув наші крики і раз у раз відповідав, але вітер задимав у його бік і відносив голос. Потім Гайдарові набридло гукати, і він став крякати, імітуючи сигнал автомобіля.

До Поганого озера Гайдар не дійшов. Він натрапив на самотню сосну, виліз на неї й побачив віддалік це озеро. Гайдар поглянув на нього, вилаявся, зліз та й пішов назад.

— Чому? — спитали ми його.

— Дуже страшне озеро,— відмовив він.— Ну його к бісу!

Він розповів, що й здалеку видно, яка там чорна вода, мов смола, в тому Поганому озері. Поодинокі здоровенні сосни, схилившись над водою, стирчать на берегах, ладні впасти під першим поривом вітру. Кілька сосен шубовснули вже в воду. Круг озера, мабуть, невилазні трясовини.

Сутеніло швидко, по-осінньому. Ми не zostались ночувати на «острові», а пішли мочарями до «материка», до порослих лісом берегів болота. В темряві йти по звахах було нестерпно важко. Кожні десять хвилин ми перевіряли напрям за фосфорним компасом і тільки опівночі добулись до твердої землі, в ліси, натрапили на забуту дорогу і пізно вночі дійшли по ній до озера Сегдена, де жив наш спільний приятель Кузьма Зотов, тихий та хворий чоловік, рибалка й колгоспник.

Я розповів усю цю історію, в котрій нема нічого важливого, лише тому, щоб дати бодай приблизне розуміння того, що являють собою мешорські болота — мочарі.

На деяких тих мочарях (на Червоному болоті та й на болоті Пільному) вже почали видобувати торф. Торф тут старий, могутній, його вистачить на сотні років.

Воно все так, але ж треба скінчити і оповідання про Погане озеро. Наступного літа ми таки до нього добулись. Береги його були плавучі — не звичні тверді береги, а густе сплетіння білокрильника, богуна, трав, коріння та моху. Береги погойдувались під ногами, мов гамак. Під чахлою травою чорніла бездонна вода. Жердина легко пробивала плавучий берег і вгрузала в багно. Як тільки ступиш, тепла вода цівкою біла з-під ніг. Спинятись не можна було: ноги засмоктувало і сліди наливались водою.

Вода в озері була чорна. З дна бульбашками піднімався болотний газ.

Ми надили на цьому озері окунів. Ми прив'язували довгу волосінь до кущів богуна чи до стовбурців молоді вільшини, а самі сиділи на повалених соснах і курили, поки кущик богуна не починав рватися й шарудіти або не згиналось і тріщало деревце вільхи. Тоді ми ліниво вставали, смикали за волосінь і витягали на

берег жирних чорних окунів. Щоб вони не заснули, ми клали їх у свої сліди, в глибокі ями, наповнені водою, і окуни били у воді хвостами, хлюпотіли, але втекти нікуди не могли.

Опівдні озеро облягла гроза. Вона росла перед очима. Невеличка грозова хмарка стала зловісною хмарою, схожою на ковадло. Вона стояла на місці, не хотіла відходити.

Блискавиці шмагали в мочарі поряд з нами, і на душі у нас було кепсько.

Більше на Погане озеро ми не ходили. Але все-таки заслужили у молодичь славу шибайголів, ладних на все.

«Це відчайдушні мужчини, — казали вони співливо. — Ну такі одчайдушні, такі одчайдушні, слова не добереш!»

ЛІСОВІ РІЧКИ Й КАНАЛИ

Я знову забувся про карту. Щоб скінчити з нею, треба сказати про могутні масиви лісів (вони заливають усю карту тьмяно-зеленою фарбою), про загадкові білі цятки в глибині лісів та про дві річки — Солотчу і Пру, що течуть на південь через ліси, болота й згарища.

Солотча — звивиста, неглибока річка. В її баках понад берегом стоять косяками в'язі. Вода в Солотчі на колір червона. Таку воду селяни звать «суворою». Вздовж усієї річки лише в одному місці до неї підходить дорога, що невідомо куди веде, а при дорозі сам собі стоїть заїжджий двір.

Пра тече з озер північної Мещори в Оку. Сіл на берегах дуже мало. В давнину на Прі, в дрімучих лісах, оселялись розкольники.

У місті Спас-Клепиках, на верхоріччі При, стоїть старовинна ватяна фабрика. Вона спускає в річку бавовняні пачоси, і дно При коло Спас-Клепиків покрито грубим шаром злежаної чорної вати. Це, мабуть, єдина річка в Радянському Союзі з ватяним дном.

Крім річок, у Мещорськiм краю багато каналів.

Ще за Олександра II генерал Жилінський вирішив осушити мещорські болота й створити недалеко від Москви просторі землі для колонізації. До Мещори вирудили експедицію. Вона працювала двадцять років і осу-

шила тільки півтори тисячі гектарів землі, але на цій землі ніхто не схотів селитись: вона була аж надто вбога.

Жилінський проклав у Мещорі безліч каналів. Тепер ці канали занедбані, позаростали болотними травами. Там гніздяться качки, живуть преледачі лини та верткі в'юни.

Канали ці напрочуд мальовничі. Вони заглиблюються в ліси. Зарості звисають над водою темними арками. Здається, що кожен канал веде в таємничі закутки. По каналах, особливо навесні, можна пробиратись легеньким човном на десятки кілометрів.

Солодкуваті пахощі водяних лілей змішані з духом живиці. Високі очерети подекуди перетинають канали суцільними загатами. На берегах ростуть білокрильники. Листя їхнє трохи схоже на листя конвалії, але на одному листку — прокреслена широка біла смуга, і здалеку здається, що там цвітуть величезні снігові квіти. Папороть, ожина, хвощі та мох звисають з берегів. Якщо зачепити рукою або веслом за пелехи моху, з нього сіється густою хмаркою яскравий смарагдовий пил — спори зозулиного льону. Рожевий іван-чай цвіте невисокими стінами. Оливкові жуки-плавунці пірнають у воді й нападають на косяки мальків. Інколи доводиться тягти човен волоком по мілині. Тоді плавунці до крові тнуть ноги.

Тишу порушують лише дзвін комарів та сплески риб.

Плавання завжди приводить до невідомої мети — до лісового озера або до лісової річки, в якій біжить чиста вода над хрящуватим дном.

На берегах цих річок у глибоких норах живуть водяні пацюки. Є пацюки зовсім сиві од старості.

Коли тихо наглядати за норою, то можна побачити, як пацюк ловить рибу. Він виповзає з нори, пірнає дуже глибоко й випливає з страшенним шумом. На широких жмурах колишуться жовті лілеї. У роті пацюк тримає срібну рибу й пливе з нею до берега. Коли риба трапляється більша від пацюка, боротьба триває довго, і пацюк вилізає на берег зморений, з червоними від злості очима.

Щоб легше було плавати, водяні пацюки відгризають довгу стеблину куги й плавають, тримаючи її в зубах. Стеблина куги пориста. Вона може добре тримати на воді щось навіть і важче за пацюка.

Жилінський намагався осушити болота Мещори. Але з цього заміру так нічого й не вийшло. Грунт Мещори — це торф, підзол і піски. На пісках добре родить сама тільки картопля. Багатства Мещори не в землі, а в лісах, у торфі та в заплавних луках на лівому березі Оки. Ці луки щодо родючості деякі вчені порівнюють з заплавою Нілу. Луки дають чудове сіно.

ЛІСИ

Мещора — залишок лісового океану. Мещорські ліси величні, мов кафедральні собори. Навіть старий професор, анітрохи не схильний до поезії, написав у дослідженні про Мещорський край такі слова: «Тут у могутніх соснових борах усе таке прозоре, що на сотні кроків у глибину видно, як пролітає птах».

По сухих соснових борах ступаєш, наче по товстому дороговому килиму, — на кілометри землю вкрито сухим та м'яким мохом. У просвітках між соснами скісними зрізаними лягає сонячне світло. Зграї птахів зі свистом і тихим шумом розлітаються геть.

Під вітровіням ліси шумлять. Гул проноситься по верхів'ях сосен, як хвилі. Самотній літак пливе в запаморочливій височині, виглядає міноносцем, на який дивишся з дна моря.

Простим оком видно могутні повітряні течії. Вони підносяться від землі до неба. Хмари тануть, стоячи на місці. Сухий подих лісів і пахощі ялівцю долітають, мабуть, аж до літаків.

Крім соснових лісів, щоглових та корабельних, є ліси ялинові, березові та поодинокі цятки широколистих лип, берестів та дубів. У дубових перелісках немає доріг. Вони непроїжджі та й небезпечні через мурашву. В спеку пройти через дубові зарості майже неможливо: за хвилину все тіло, від п'ят до голови, вкриють руді злостиві мурашки з міцними щелепами. В дубових заростях тиняються лагідні ведмеді-мурашники. Вони роздовбують старі пеньки й злизують мурашині яйця.

Ліси в Мещорі розбійницькі, глухі. Немає кращого відпочинку й насолоди, як іти цілий день цими лісами, незнайомими путівцями до якого-небудь дальнього озера.

Дорога по лісах — це кілометри тиші, безвітря. Це грибна пріль, обачне перепурхування птахів. Це липкі маслята, обліплені глицею, цупка трава, холодні білі гриби, суниці, фіалкові дзвіночки на галявинах, тріпотіння осикового листа, врочисте світло і, нарешті, лісове надвечір'я, коли з моховиння віє вологою і в траві мерехтять світляки.

Сонце при заході важко ятриться на кронах дерев, золотить їх старовинною позолотою. Внизу, біля підніжжя сосен, вже темно й глухо. Безшумно літають, мовби заглядаючи в очі, кажани. Якийсь незбагненний дзвін чути в лісах — звучання вечора, згаслого дня.

А ввечері блисне, нарешті, озеро, мов чорне, криво поставлене дзеркало. Ніч уже стоїть над ним і зазирає в його темну воду — ніч, повна зірок. На заході ще жевріє зоря, в заростях вовчих ягід гуде бугай і на мочарях курличуть і кубляться журавлі, сполошені димом багаття.

Цілу ніч вогнище то займається, то гасне. Листя беріз висить, не ворухнеться. Роса стікає по білих стовбурах. І чути, як десь дуже далеко — здається, за краєм землі — охрипло кукурікає старий півень у хаті лісника.

В незвичайній, досі не чуваній тиші благословляється на світ. Небо на сході зеленіє. Голубим кришталем оживає на світанні Венера. Це найкраща пора доби. Все ще спить. Спить вода, спить латаття, спить риба, носами уткнувшись у корчі, сплять собі птахи, і тільки сови шугають над багаттям повільно й безшумно, мов клубочки білого пуху.

Казанок сердиться й клекоче на вогні. Ми чомусь розмовляємо пошепки — боїмося сполохати світанок. З бляшаним свистом пролітають важенні качки. Туман уже вирує над водою. Ми кидаємо в багаття купи хмизу й дивимось, як сходить величезне біле сонце — сонце безконечного літнього дня.

Так ми живемо в наметі на лісових озерах по кілька днів. Наші руки пахнуть димом і брусницею — цей дух не вивітрюється тижнями. Ми спимо по дві години на добу і майже не знаємо втоми. Дві-три години сну в лісі варті, либонь, багатьох годин сну в задусі міських будинків, у важкому повітрі асфальтованих вулиць.

Якось ночували ми на Чорному озері, у високих заростях, біля чимадої купи старого хмизу.

Ми взяли з собою гумового надувного човна і на світанку виїхали на ньому за край узбережного латаття ловити рибу. На дні озера товстим шаром лежало перетліле листя, і в воді плавали корчі.

Несподівано біля облавка човна виринула величезна горбата спина чорної риби з гострим, мов кухонний ніж, спинним плавцем. Риба пірнула й пройшла під гумовим човном. Човен захитався. Риба виринула знову. Мабуть, це була гігантська щука. Вона могла зачепити гумового човна пером і розпанахати його, як бритвою.

Я вдарив веслом по воді. Риба на те страшенно лягнула хвостом і знов пройшла під самим човном. Ми вже не вудили, а почали гребти до берега, до свого біваку. Риба йшла поряд з човном.

Ми в'їхали в узбережні зарості латаття й ладились пристати, але з берега в цю мить зачулось верескливе гавкання й тремтяче виття, що хапало за серце. Там, де ми спускали човна, на березі, на потолоченій траві стояла, підібгавши хвоста, вовчиця з трьома вовченятами й, задравши морду, вила. Вила вона довго й нудно: вовченята скавчали й ховалися за матір. Чорна риба знову пройшла біля самого човна й зачепила пером за весло.

Я швиргонув у вовчицю важке свинцеве грузило. Вона відскочила й підтюпцем побігла од берега. І ми побачили, як вона пролізла з вовченятами в круглу нору в купі хмизу недалечко від намету.

Ми зійшли на берег, зняли галас, вигнали вовчицю з купи хмизу й перетягли бівак на інше місце.

Чорне озеро назвали так за кольором води. Вода в ньому чорна й прозора.

У Мещорі майже в усіх озерах вода різного кольору. Найбільше озер з чорною водою. В деяких озерах (наприклад, у Чорненькому) вода нагадує блискучу туш. Трудно, не бачивши, уявити собі цю насичену, густу барву. І разом у цьому озері вода, як і в Чорному, зовсім прозора.

Цей колір напрочуд гарний восени, коли на чорну воду осипається жовте й червоне листя беріз та осик. Воно встеляє воду аж так густо, що човен шарудить по листю й лишає за собою чорну глясuvatу дорогу.

Але гарний цей колір і влітку, коли білі лілеї лежать на воді, мов на незвичайному склі. Чорна вода має чудо-

ву властивість віддзеркалення: нелегко відрізнити справжні береги од віддзеркалених, справжні чагарі — од відбиття у воді.

В Урженському озері вода фіалкова, в Сегдені — жовтувата, у Великому озері — кольору олив'яного, а в озерах за Прою — ледь синювата. В лугових озерах влітку вода прозора, а восени набуває вона зеленкуватої морської барви й навіть запаху морської води.

Та більшість озер чорні. Старі люди кажуть, що чорнота ця від того, що дно озер укрите грубим шаром опалого листя. Буре листя дає темний настій. Та це не зовсім так. Колір цей буває від торф'яного дна озер: що старіший торф, то темніша вода.

Я згадав про мешчорські човни. Вони схожі на полінезійські піроги. Їх видовбують з одного куска дерева. Лише на носі та на кормі склепано їх кованими цвяхами з великими головками.

Човен дуже вузький, легкий, повороткий, на ньому пройти можна по наймілкіших протоках.

ЛУКИ

Між лісами й Окою лежать широким поясом заплавні луки.

В сутінках луки схожі на море. Наче в море, сідає сонце в трави, і маяками світяться сигнальні вогні на березі Оки. Так само, як і в морі, над луками віють свіжі вітри, і високе небо обернулось, як бліда зеленкувата чаша.

На багато кілометрів по луках простягається староріччя Оки. Його звать Прорвою.

Це заглухла глибока й недвижна річка з крутими берегами. Береги заросли високими, старими, в три обіймища, осокорами, столітніми вербами, шипшиною, зонтичними травами й ожиною.

Одне плесо на цій річці ми назвали Фантастичною Прорвою, бо ніде й ніхто з нас не бачив таких здоровенних, на два людські зрости, лопухів, голубого будячиння, такої високої медунки й кінського щавлю і таких велетенських грибів-дошовиків, як на цьому плесі.

Подекуди на Прорві трави такі густі, що на берег з човна вийти не можна, — трави стоять пружною непро-

лазною стіною. Вони відштовхують людину. Трави перевиті підступними зашморгами ожини, сотнями небезпечних і гострих силець.

Над Прорвою часто парує прозірний серпанок. Колір його міниться від пори дня. Зранку — це голубий туман, удень — біляста імла, і лише в присмерку повітря над Прорвою прозоре, як джерельна вода. Листя осокорів ледве тріпотить, рожеве од заходу сонця, і в тихо-водді гулко хлюпочуться прорвинські щуки.

Ранками, коли не можна ступити по траві й десяти кроків, щоб не промокнути до цурки від роси, повітря на Прорві пахне гіркуватою вербовою корою, трав'яною свіжістю, осокою. Воно густе, прохолодне і цілюще.

Щоосені я живу на Прорві в наметі багато діб. Щоб хоч приблизно уявити, що таке Прорва, треба описати бодай один прорвинський день. На Прорву я приїжджаю в човні. Зі мною намет, сокира, ліхтар, рюкзак із харчем, саперна лопатка, сякий-такий посуд, тютюн, сірники й рибальська снасть: вудки, донки, перемети, жерлиці та, найголовніше, банка з дощовими черв'яками. Я їх збираю в старому саду під купами опалого листя.

На Прорві в мене є вже свої улюблені, завжди дуже глухі місця. Одне з них — це крутий вигин річки, де вона розливається в невеличке озеро з дуже високими, порослими лозою берегами.

Там я напинаю намет. Але спершу тягаю сіно. Так, признаюсь, тягаю я сіно з найближчого стіжка, але тягаю дуже вміло, так, що навіть найпильніше око старого колгоспника не помітить у стіжку ніякої шкоди. Сіно я підкладаю під брезентову долівку намету. Потім, коли від'їжджаю, я відношу його назад.

Напинати намет треба так, щоб він гув, мов барабан. Потім його треба обкопати, щоб у дощ вода стікала в ривчаки обіч намету й не підмочила долівки.

Намет поставлено. В ньому тепло й сухо. Ліхтар «летюча миша» висить на гачку. Ввечері я його свічу й навіть читаю в наметі, але читаю здебільша недовго — на Прорві надто багато завад: то за сусіднім кущем задеренчить деркач, то з гарматним гуркотом скинеться пудова риба, то проразливо стрілить у вогнищі лозина й розбризкає іскри, то над чагарями почне займатися прикро-червона заграва, і похмурий місяць зійде над просто-

рами вечірньої землі. І припишкнуть зразу ж деркачі, і не густиме вже серед боліт бугай — місяць підбивається в нашорошеній тиші. Він зійде, як володар цих темних вод, столітніх верб, таємничих довгих ночей.

Шати чорних верб звисають над головою. Глянеш на них і починаєш розуміти значення давніх слів. Очевидно, такі шати колись давно називалися «затінком». Під вербами у затінку... І такими ночами чомусь сузір'я Ориона звеш Стожарами, а слово «північ», котре в містах звучить, либонь, як поняття літературне, тут набуває справжнього смислу. Оця темрява під вербами, і ряхтіння вересневих зірок, і гіркота повітря, і далеке вогнище в лугах, де хлоп'ята стережуть коней, зігнаних на нічліг, — усе це північ. Десь далеко на сільській дзвіниці сторож вибамкує години. Він дзвонить довго, розмірено — дванадцять ударів. Потім знов німотна тиша. Тільки зрідка на Оці задуднить заспанним голосом буксирний пароплав.

Ніч триває довго: здається, їй не буде кінця. Сон осінніми ночами в наметі міцний, свіжий, хоч і прокидаєшся через кожні дві години і виходиш подивитися на небо — чи не зійшов, бува, Сіріус, чи не жевріють на сході штабини світання.

Дедалі ніч стає студеніша. Перед світанком повітря вже обпікає обличчя легеньким морозом, полотнища намету, вкриті товстим шаром хрусткого інею, трохи провисають, і трава сивіє від першого приморозку.

Пора вставати. На сході вже наливається тихим світлом зоря, проти неба вже видно величезні обриси верб, уже мерхнуть зірки. Я спускаюся до річки, вмиваюся з човна. Вода тепла, вона здається навіть трохи підігрітою.

Сходить сонце. Іній тане. Узбережні піски стають темними од роси.

Я грію міцний чай у бляшаному закопченому чайнику. Тверда кіптява схожа на емаль. В чайнику плаває перегоріле на вогні вербове листя.

Цілий ранок я ловлю рибу. Я перевіряю з човна перемети, поставлені впоперек річки ще звечора. Спершу йдуть гачки порожні, — на них усю принаду з'їли йоржі. Та ось шнур напинається, ріже воду, і в глибині видніє живий срібний полиск: це ходить на гачку плескати й лящ. За ним видно жирного й жвавого окуна, потім —

щупачок із жовтими пронизуватими очима. Зловлена риба здається крижаною.

До цих днів, проведених на Прорві, цілком стосуються слова Аксакова:

«На зеленім квітучім березі, над темною глибочінню ріки чи озера, в затінку кущів, під шатами велетенського осокара або кучерявої вільшини, що тихо тріпоче своїм листом у чистому дзеркалі води, вгамуються уявні пристрасті, занишкнуть удавані бурі, розпадуться самолюбні мрії, шезнуть нездійсненні сподівання. Природа ввійде в свої вічні права. Разом з духмяним, вільним, відволожливим повітрям вдихнете ви в себе супокійність думки, лагідність почуття, поблажливість до інших і навіть до самого себе».

НЕВЕЛИКЕ ЗБОЧЕННЯ ВІД ТЕМИ

З Прорвою пов'язано багато всяких рибальських пригод. Про одну з них я розповім.

Велике плем'я рибалок, котрі жили в селі Солотчі, коло Прорви, було стривожене. До Солотчі приїхав з Москви високий дідусь з довгими срібними зубами. Він також ловив рибу.

Старий ловив на спінінг: англійську вудку з блешнею — штучною нікелевою рибкою.

Ми зневажали спінінг. Ми зловтішно стежили за дідусем, коли він терпляче никав берегами лугових озер і, вимахуючи спінінгом, наче батогом, раз по раз витягав з води порожню блешню.

А тут же поруч Льонька, син шевця, тягав рибу не на англійську волосінь, що коштувала сто карбованців, а на звичайний мотузочок. Старий зітхав і ремствував:

— Тяжка несправедливість долі!

Він розмовляв навіть з хлопчиськими дуже гречно, на «ви», і вживав у мові старомодні, давно забуті слова. Старому не щастило. Ми давно вже знали, що всі рибалки діляться на безнадійних невдах і щасливчиків. У щасливчиків риба клює навіть на дохлого черв'яка. Крім того, є рибалки — завидючі й хитруни. Хитруни думають, що вони можуть перехитрувати будь-яку рибу, але

ніколи в житті я не бачив, щоб такий рибалка перехитрував навіть найсірішого йоржа, не кажучи вже про плотвицю.

Із завидючим ліпше не йти на рибу — в нього все одно не клюватиме. Зрештою, охлянувши від заздрості, він почне закидати свою вудку до вашої, ляскати грузилом по воді й розполохає всю рибу.

Старому не щастило. За один день він обривав на корчах не менше десятка дорогих блешень, ходив увесь скривавлений і покусаний комарами, але не відступав.

Якось ми взяли його з собою на озеро Сегден.

Цілу ніч старий куняв біля багаття стоячи, мов кінч: сісти на сиру землю він боявся. Раненько я спряжив яечню з салом. Сонний дідусь хотів був переступити через вогнище, щоб витягти з торбини хліб, спіткнувся й розтоптав величезною ногою яечню.

Він висмикнув ногу, вимашену жовтком, трясонув нею в повітрі й ударив по глечику з молоком. Глечик тріснув і розпався на дрібні черепки. І смачне топлене молоко з легеньким шерехтінням всотувала перед нашими очима вогка земля.

— Пробачте! — сказав старий, перепрошуючи глечик.

Потім він пішов до озера, вмочив ногу в холодну воду і довго бовтав нею, щоб змити з черевика яечню. Дві хвилини ми не могли вимовити ні слова, а потім реготали в кущах до самісінького полудня.

Всі знають: коли рибалці не щастить, то рано чи пізно з ним скоїться така прехороша невдача, що про неї розповідатимуть у селі не менше як десять років. Нарешті, сталась така халепа.

Ми пішли з дідусем на Прорву. Луки були ще не скошені. Ромашки, завбільшки з долоню, шмагали по ногах.

Старий ішов і, плутаючись у травах, повторював:

— Який аромат, громадяни! Який п'яний аромат!

Над Прорвою панувало безвітря. Навіть листя на вербах не ворухилось і не блискало срібним сподом, як це буває при тихому вітрі. В нагрітих травах дзижчали джмелі.

Я сидів на розбитому плоту, кури́в і стежив за поплавцем з пір'їни. Я терпляче ждав, коли поплавець

стрепенеться й пірне в зелену глибочінь ріки. Старий ходив по піщаному берегу зі спінінгом. Я чув із-за кущів його зітханьня й вигуки:

— Який чарівний, чудовий ранок!

Потім я почув за кущами крякання, тупіт, сопіння й звуки, що скидались на мукання корови з зав'язаним ротом.

Щось важке плюснуло у воді, і старий залементував тонким голосом:

— Боже мій, яка краса!

Я стрибнув з плоту, по пояс у воді добрався до берега й підбіг до старого. Він стояв за кущами край води, а на піску перед ним тяжко дихала старезна щука. На перший погляд у ній було не менше пуда.

— Тягніть її десь далі од води! — загорлав я.

Але старий зашипів на мене й витяг тремтячими руками з кишени пенсне. Він надів його, нагнувся над щукою й почав на неї роздивлятися в такому захваті, в якому знавці милуються рідкісною картиною в музеї.

Щука не зводила з дідуса злих примружених очей.

— Яка вона схожа на крокодила! — сказав Льонька.

Щука глипнула ёкоса на Льоньку, і той одскочив. Здавалося, щука прохрипіла: «Ну зажди, дурню, я нагну тобі вуха!»

— Голубонько! — вигукнув старий і ще нижче нагнувся над щукою.

Тоді й сталась та невдача, що про неї й досі розповідають у селі.

Щука націлилась, кліпнула оком і щосили вдарила старого хвостом по щоці. Над сонною водою ляснув оглушливий тріск ляпаса. Пенсне впало в річку. Щука підскочила й важко шубовснула в воду.

— Ой леле! — вигукнув старий, та було вже пізно.

Неподалік Льонька пританцьовував і горлав зухвалим голосом:

— Ага! Піймали облизня! Не ловіть, не ловіть, не ловіть, коли не вмієте!

Того ж дня старий змотав свої спінінги й поїхав до Москви. І ніхто більш не порушував тиші проток та річок, не обривав блешнею холодні річкові лілеї і не радів уголос від того, від чого радіти найкраще мовчки.

ЩЕ ПРО ЛУКИ

На луках дуже багато озер. Назви в них чудні й різноманітні: Тиш, Бик, Хотець, Промоїна, Канава, Стариця, Музга, Бобровка, Селянське озеро і, нарешті, Лангобардське.

На дні Хотця лежать чорні морені дуби. В Тиші завжди затишшя. Високі береги захищають озеро од вітрів. У Бобровці колись водились бобри, а тепер ганяють мальків жерехи. Промоїна — глибоке озеро з такою примхливою рибою, що ловити її може тільки людина з міцними нервами. Бик — озеро таємниче, далеке, воно розлилось на багато кілометрів. Мілини в ньому чергуються з вирами, але мало затінку на берегах, і тому ми його обминаємо. У Канаві водяться незвичайні золоті лини: кожен такий лин клює півгодини. На осінь береги Канави вкриваються пурпуровими цятками, але не від осіннього листу, а від рясноти вельми дорічних ягід шипшини.

На берегах Стариці — піщані дюни, порослі чорнобилем та чередою. На дюнах росте трава, звуть її молодилом. Це пружні сіро-зелені кульки, подібні до тугостуленої квітки троянди. Якщо вирвати таку ось кульку з піску й покласти корінням догори, вона починає поволі ворухитись, як перекинутий на спину жук, розправляє з одного боку пелюстки, спирається на них і знов перекидається корінням до землі.

Глибина Музги сягає двадцяти метрів. На берегах Музги в пору осіннього перельоту відпочивають журавлині ключі. Селянське озеро геть заросло чорною кугою. В ній гніздяться сотні качок.

Як прищеплюються назви! На лугах коло Стариці є невеличке безіменне озеро. Ми назвали його Лангобардським на честь бородатого сторожа — «лангобарда». Він жив на березі озера в курені, стеріг капусту на огородах. А через рік, на диво нам, назва прижилась, але колгоспники переробили її по-своєму й стали називати це озеро Амбарським.

Розмаїтість зілля на луках нечувана. Нескошені луки такі духмяні, що з незвички паморочиться й стає важкою голова. На кілометри простягаються густі, високі зарості ромашки, петрових батогів, конюшини, дикого кропу, гвоздики, цар-зілля, кульбаби, генціани, подо-

рожника, дзвіночків, курячої сліпоти та десятки інших квітучих трав. У травах до косовиці спіють лугові полуниці.

ДІДИ

На луках — у землянках та куренях — живуть балакучі діди. Це або сторожі на колгоспних городах, або поромники, або кошикарі. Кошикарі ставлять курені ближче до узбережного верболозу.

Знайомство з цими дідами починається звичайно в грозу або в дощ, коли доводиться пережити негоду в куренях, поки гроза не впаде за Оку чи в ліси і над луками не перевисне райдуга.

Знайомство завжди починається давно заведеним звичаєм. Спершу ми закурюємо, потім заходить чемна й хитра розмова, спрямована до того, щоб вивідати, хто ми такі, після того — кілька невразних слів про погоду («напосілись дощі» або, навпаки, «нарешті-таки обміє траву, а то все суша та й суша»). І тільки після цього розмова може вільно переходити на будь-яку тему.

Найбільше діди люблять побалакати про речі незвичайні: про нове Московське море, про «водяні ероплани» (глісери над Окою), про французькі страви («з жаб юшку варять і сьорбають срібними ложками»), про перегоши барсухів і про колгоспника, котрий десь коло Пронська, люди кажуть, заробив стільки трудоднів, що купив на них автомобіль з музикою.

Найчастіше я стрічався з буркотливим дідом-кошикарем. Він жив у курені на озері Музга. Звали його Степаном, а прізвисько мав «Борода на жердинах».

Дід був худючий, тонконогий, мов стара коняка. Не говорив, а мимрив, борода лізла в рот; вітер куйовдив волохате дідове обличчя.

Якось я заночував у курені в Степана. Прийшов я пізно. Стояв сірий теплий присмерк, перепадав несміливий дощ. Він шумів у кущах, то вщухав, то знову припускав, неначе грався з нами в піжмурки.

— Вовтузиться цей дощ, наче дитя, — сказав Степан. — Просто-таки дитина: то тут поросне, то там, а то й зовсім припишкне, слухає нашу розмову.

Над багаттям сиділа дівчинка років дванадцяти, ясноока, тиха, полохлива. Говорила вона тільки пошепки.

— Ось, приبلудилась дурненька з Забор'я! — сказав лагідно дід. — Телицю на луках шукала-шукала та й дошукалась до темряви. Прибігли на вогонь до діда. Що ти з нею робитимеш!

Степан витяг з кишені жовтий огірок і дав дівчинці:

— Їж, не сумлівайся.

Дівчинка взяла огірок, кивнула головою, але їсти не стала.

Дід поставив на вогонь казанок, заходився варити юшку.

— От, любі ви мої, — сказав дід, закурюючи, — швендете ви, як найняті, по луках, по озерах, а того й не тямите, що були всі ці луки, й озера, і ліси — монастирські. Від самої Оки до При, чи не на сто верстов, увесь ліс був чернечий. А тепер народний, тепер той ліс трудовий.

— А за що їм такі ліси давано, дідуся? — поспитала дівчинка.

— А пес їх знає, за що! Дурна жінота казала — за святість. Гріхи наші вони замолювали перед матір'ю божою. А які в нас гріхи? Гріхів у нас, вважай, ніяких і не було. Ех, темнота, темнота!

Дід зітхнув.

— Ходив і я по церквах, був гріх, — пробурчав, зніжковівши, дід. — Та все марно! Постоли дарма топтав.

Дід трохи помовчав, накришив у юшку чорного хліба.

— Жили ми поганенько, — сказав він скрушно. — Не водилося щастя ні в чоловіків, ні в молодичь. Чоловік іще сяк-так — чоловік хоч до горілки приб'ється, а жінка й зовсім пропадала. Діти були в неї ні напижені, ні наїжені. Тупцювала вона все життя з рогачами біля печі, поки в очах не заводилась черва. Ти не смійся, ти це облиш! Я правильне слово сказав про черву. Заводилась ота черва в очах жіночих від огню.

— Страх який! — тихо зітхнула дівчинка.

— А ти не лякайся, — сказав дід. — Черва в тебе не заведеться. Тепер дівки знайшли своє щастя. Колись народ думав — живе воно, і щастя, на теплих водах, у синіх морях, а насправді вийшло, що живе воно ось тут, у макітрі, — дід постукав зашкарублим пальцем собі в лоба. — От, приміром, Манька Малявіна. Голосисте було дівчисько, та й годі. За старих часів вона свій голос швидко проплакала б, а тепер ти диви, що вийшло.

Щодень — у Малявіна справжнє свято: гармонія грає, пироги печуть. А чому? Тому, любі мої, що як же йому, Васі Малявіну, весело не жити, коли Манька щомісяця йому, старому чортові, двісті карбованців шле!

— Звідкіль? — спитала дівчинка.

— З Москви. Вона в театрі співає. Хто чув, кажуть — райський спів. Просто ридає весь народ. Ось вона яка тепер стає, жіноча доля. Приїздила вона минулого літа, Манька. Не впізнаєш! Витончена дівиця, гоєтинця мені привезла. Співала в хаті-читальні. Я до всього звичний, а щиро скажу: взяло мене за живе, а що саме — не второпаю. Відки, думаю, таку владу людині дано? І як це вона пропадала в нас, у селян, від нашої дурості тисячі літ! Попоходиш тепер по землі, там послухаєш, тут поглянеш і вмирати начебо ще рано та й рано, — ніяк, любий, часини для смерті не вибереш.

Дід зняв юшку з вогню й поліз у курінь по ложки.

— Жити б нам та жити, Єгоровичу, — сказав він з куреня. — Народились ми зарано. Не вгадали.

Дівчинка дивилась у вогонь ясними, блискучими очима й думала про щось таке своє.

БАТЬКІВЩИНА ТАЛАНТІВ

На краю Мещорських лісів, недалеко від Рязані, лежить село Солотча. Солотча вславлена своїм кліматом, дюнами, річками та сосновими борами. В Солотчі є електрика.

Селянські коні, зігнані проти ночі на луки, дико глипають на білі зорі електричних ліхтарів, що повисли в далекому лісі, й хропуть від страху.

Я жив перший рік у Солотчі в лагідної бабусі, старої дівиці й сільської кравчині, Марії Михайлівни, — вікувала вона сама-самісінька, без чоловіка, без дітей.

В її вмитій іграшковій хатці вицокувало кілька ходиків і висіли дві старовинні картини невідомого італійського майстра. Я протер їх сирою цибулею, і італійський ранок, сповнений сонця й відблисків води, осяяв тихеньку хатку. Картину зоставив батькові Марії Михайлівни, щоб заплатити за кімнату, невідомий художник-іноземець. Він приїздив до Солотчі вивчати тамтешню іконописну майстерність. Він був дивак і сливе старець. Від'їжджаючи, він узяв слово, що картину йому

надішлють до Москви в обмін на гроші. Грошей художник не прислав — він у Москві раптово помер.

За стіною хатини ночами шумів сусідський сад. У саду стояв дім на два поверхи, обгороджений глухим парканом. Я зайшов у цей дім, шукаючи кімнату. Зі мною розмовляла вродлива сивоголова стара жінка. Вона строго поглянула на мене синіми очима й кімнату найняти відмовилась. За її плечима я розгледів стіни, завішані картинами.

— Чий це дім? — спитав я стару діву.

— Та як же! Академіка Пожалостіна, славетного гравера. Помер він перед революцією, а старенька — його дочка. Їх там дві живуть, старенькі. Одна зовсім підупала, горбатенька.

Я дивувався. Гравер Пожалостін — один із найкращих російських граверів, роботи його розкидані всюди: у нас, у Франції, в Англії, і раптом — Солотча! Та скоро я дивуватись перестав, почувши, як колгоспники, копаючи картоплю, засперечались, чи приїде цього року до Солотчі художник Архипов, чи ні.

Пожалостін — колишній пастух. Художники Архипов і Малявін, скульптор Голубкіна — усі вони з цих, рязанських країв. У Солотчі майже немає хати, де не було б картин. Спитаеш: хто писав? Відповідають: дід, чи батько, чи брат. Солотчинці були колись знаменитими богомазами.

Ім'я Пожалостіна досі вимовляють з повагою. Він учив солотчан малювати. Вони ходили до нього потай, несучи вгорнені в чисту шматину свої полотна на оцінку — на хвалу чи огуду.

Довго я не міг звикнути до мислі, що поряд, за стіною, в темнуватих кімнатах старого будинку, лежать рідкісні книги з мистецтва і мідні гравіровані дошки. Пізно вночі я виходив до колодязя напитися води. На цямрині лежав іней, відро обпікало пальці, крижані зорі висіли над німотним і чорним краєм, і тільки в домі Пожалостіна тьмяно світилось віконце: дочка його читала до світання. Часом вона піднімала окуляри на лоб і прислухалась — стерегла дім.

Наступного року я оселився у Пожалостіних. Найняв я в бабусь стареньку лазню в саду. Сад був занедбаний, весь у бузку, в здичавілій шипшині, в яблунях та кленах, покритих лишаями.

У пожалостінському домі на стінах висіли прекрасні гравюри — портрети старомодних людей. Я не міг ніяк уникнути їх поглядів. Коли я лагодив вудки чи писав, юрба жінок та чоловіків у наглухо застебнутих сюртуках, юрба сімдесятих років, уважно дивилась на мене зі стін. Я підводив голову, стрічався з очима Тургенева чи генерала Ермолова і чомусь počував себе ніяково.

Солотчинська округа — край талановитих людей. Недалеко від Солотчі народився Єсенін.

Якось до мене в лазню зайшла бабуся в паньові — принесла продавати сметану.

— Як тобі ще сметани буде треба, — сказала вона ласкаво, — то приходь до мене, в мене є. Спитаєш коло церкви, де живе Тетяна Єсеніна. Всяк покаже.

— Єсенін Сергій не твій часом родич?

— Поет? — спитала бабуся.

— Еге, поет.

— Племінничок мій, — зітхнула бабуся й витерла губи кінчиком хустки. — Поет він був хороший, тільки дуже чудний. То коли сметанки буде треба, ти заходь до мене, любий.

На одному з лісових озер коло Солотчі живе Кузьма Зотов. До революції Кузьма був сумирним злидарем. Од бідності збереглася в нього звичка розмовляти неголосно, непомітно, — краще вже не говори, мовчи та диш. Але від цієї ж бідності, від «тарганячого животіння» збереглася в нього й уперте бажання хоч би що зробити своїх дітей «справжніми людьми».

У хаті Зотових за останні роки з'явилося багато нового: радіо, газети, книги. З давніх часів лишився тільки старезний пес — ні за що не хоче вмирати.

— Хоч як годуй його, все одно худне, — каже Кузьма. — Такий у нього завод бідняцький лишився на все життя. Котрі чистіше зодягнені, тих боїться, ховається під лаву. Думає — пани!

У Кузьми троє синів-комсомольців. Четвертий син — ще зовсім хлопчик, Вася.

Один із синів, Мишко, завідує дослідною іхтіологічною станцією на озері Великому, коло міста Спас-Клепиків. Якось улітку Мишко привіз додому старовинну скрипку без струн — купив її в якоїсь бабусі. Скрипка лежала в бабусиній хаті, в скрині: зосталась від поміщиків Щербатових. Скрипка була італійської роботи,

і Мишко вирішив узимку, коли на дослідній станції буде роботи небагато, поїхати до Москви — показати її знавцям. Грати на скрипці він не вмів.

— Якщо виявиться цінною, — сказав він мені, — подарую кому-небудь з наших найкращих скрипалів.

Другий син, Ваня, вчитель ботаніки та зоології у великому лісовому селі, за сто кілометрів од рідного озера. Буваючи у відпустці, він допомагає матері в господарстві, а подеколи знічев'я бродить по лісах чи по озеру до пояса у воді, шукає якісь там рідкісні водорості. Він обіцяв їх показати своїм учням, жвавим і страшенно допитливим.

Ваня хлопець соромливий. Од батька він перейняв незлобивість, прихильність до людей, любов до ширих розмов.

Вася ще вчиться в школі. На озері школи немає — там лиш чотири хати, — і Васі доводиться бігати до школи через ліс, за сім кілометрів.

Вася знавець свого краю. Він знає кожну стежечку в лісі, кожну барсукову нору, оперення кожної пташини. Його примружені сірі очі напрочуд пильні.

Два роки тому на озеро приїхав з Москви художник. Він узяв собі за помічника Васю. Вася перевозив художника на човні на той берег озера, міняв йому воду для фарб (художник малював французькими акварельними фарбами Лефранка), подавав з коробки свинцеві тюбики.

Якось художника з Васею застала на березі гроза. Я не забуду її. Це була не гроза, а навальний, підступний ураган. Пілюка, рожева од сяйва блискавиць, мчала по землі. Ліси шуміли так, мовби океани прорвали греблі й заливають Мещору. Грім стрясав землю.

Художник з Васею ледве добулись додому. В хаті художник побачив, що немає бляшаної коробки з акварелями. Фарби загубились, чудові фарби Лефранка! Художник шукав їх кілька днів, але так і не знайшов і незабаром виїхав до Москви.

Минуло два місяці, і художник у Москві одержав листа, написаного великими кострубатими літерами.

«Здрастуйте, — писав Вася. — Одпишіть, що робити з вашими фарбами і як вам їх переслати. Коли ви поїхали, я шукав їх два тижні, всюди нишпорив, поки зна-

йшов, тільки застудився дуже, бо вже йшли дощі, захворів і не міг вам раніш написати. Я мало не вмер, але тепер ходжу, хоча ще дуже кволий. Так що не гнівайтесь. Батько казав, що було в мене запалення в легенях. Пришліть мені, якщо маєте таку змогу, книжку про всякі дерева та кольорових олівців — охота мені малювати. У нас уже падав сніг, та й розтав, а в лісі під ялинкою — дивишся — і сидить заєць! Зостаюсь Вася Зотов».

МІЙ ДІМ

Маленького будиночка, де я живу в Мещорі, не можна не описати. Це колишня лазня, рублена хата, обшита сірою шалівкою. Вона стоїть у густому саду, але чомусь відгороджена од саду високим частоколом. Цей частокіл — пастка для сільських котів, ласих до риби. Щоразу, коли я повертаюся з річки, коти всіх мастей: руді, чорні, сірі й білі з підпалинами — беруть в облогу дім, никають круг будинку, сидять на паркані, на дахах, на старих яблунях, підвивають один на одного й чекають вечора. Всі вони пасуть очима кукан з рибою, — його підвішено до гілки старої яблуні з таким заміром, що дістати його змоги майже не було.

Увечері коти обережно перелазять через частокіл і юрмляться під куканом. Вони стають дибки, а передніми лапами рвучко й спритно вимахують, намагаючись вчепитися в кукан. Здалеку здається, що коти грають у волейбол. Потім якийсь нахабний кіт підстрибує, чіпляється за кукан мертвою хваткою, висить на ньому, гойдається й намагається відірвати рибу. Решта котів з досади б'ють один одного по вусатих мордах. Кінчається це тим, що я виходжу з ліхтарем із лазні. Коти, застукані на гарячому, шастають до частоколу, але не встигають через нього перестрибнути, а пролазять між кілками й застряють, тоді вони прищулюють вуха, заплющують очі й починають одчайдушно кричати, просячи пощади.

Восени весь дім засипано листом, і в двох маленьких кімнатках стає світло, як в оголеному саду.

Тріщить у грубах, пахне яблуками, чисто вимитою підлогою. Синиці сидять на гілках, пересипають у горлі скляні намистинки, дзвенять, тріщать і дивляться на підвіконня, де лежить шматок чорного хліба.

В домі я ночую зрідка. Чимало ночей я никаю по озерах, а коли застаюсь удома, то ночую в старій альтанці в глибині саду. Вона заросла диким виноградом. Уранці сонце б'є в неї крізь пурпурне, фіалкове, зелене й лимонне листя, і мені завжди здається, що я прокидаюсь в середині палаючої ялинки. Горобці з подивом зазирають в альтанку. Їх смертельно цікавить годинник. Він цокає на вкопаному в землю круглому столі. Горобці підкрадаються до нього. Слухають, як він цокає, то одним, то другим вухом і потім притьмом дзьобають циферблат на годиннику.

Наймиліше в альтанці тихими осінніми ночами, коли в саду ледь-ледь шумить неквапливий дрібний дощик.

Студене повітря злегенька гойдає полум'я свічки. Незграбні тіні од виноградного листя лежать на стелі альтанки. Нічний метелик, схожий на жмутик сірого шовку-сирцю, сідає на розгорнену книгу й лишає на сторінці тоненький блискучий пилок.

Пахне дощем — ніжними й водночас гострими пахощами вологи, непросохлих садових доріжок.

На світанку я прокидаюсь. Туман шарудить по саду. В тумані опадає листя. Я витягаю з колодязя відро води. З відра вистрибує жаба. Я обливаюсь колодязною водою й слухаю ріжок пастуха — він співає ще далеко, біля самої околиці.

Я йду в порожню лазню, грію чай. На печі заводить свою пісню цвіркун. Він співає дуже голосно й не зважає ні на мої крики, ні на дзвін чашок.

Світає. Я беру весла і йду до річки. Цепний пес Дивний спить біля хвіртки. Він б'є хвостом по землі, але не піднімає голови. Дивний давно звук, що я виходжу вдосвіта. Він тільки позіхає вслід мені й голосно зітхає.

Я відпливаю в тумані. Рожевіє схід. Вже не долітає дух диму сільських печей. Навкруги — тиша води, заростей, вікових верб.

Попереду — безлюдний вересневий день. Попереду — зваба поринути у цей величезний світ запашного листя, трав, осіннього прив'ядання, тихих вод, хмар, низького неба. І це поринання я завжди відчуваю, як щастя.

БЕЗКОРИСЛИВІСТЬ

Можна ще багато написати про Мещорську сторону. Можна написати, що край цей дуже багатий лісами й торфом, сіном і картоплею, молоком і ягодами. Але я навмисне не пишу про це. Хіба ми маємо любити свою землю лиш за те, що вона багата, що вона дає рясні врожаї й природні її сили можна використати для нашого добробуту!

Не тільки за це ми любимо рідний край. Ми любимо його ще й за те, що, навіть небагатий, він для нас прекрасний. Я люблю Мещорський край за те, що він прекрасний, хоча вся його краса розкривається не зразу, а дуже неквапно, поволі.

На перший погляд — це тиха й немудра земля під неяскравим небом. Але чим більше пізнаєш її, тим більше, майже до болю в серці, починаєш любити цю звичайну землю. І коли доведеться захищати свою країну, то десь у глибині серця я знатиму, що я захищаю і цей клаптик землі, що навчив мене бачити й розуміти прекрасне, хоч би яке непоказне воно було на вигляд, — цей лісовий задумливий край, любов до якого не забудеться, як ніколи не забувається перше кохання.

ЖОВТЕ СВІТЛО

Я прокинувся похмурого ранку. Кімната повнилась жовтим світлом, наче від газової лампи. Світло струміло знизу з вікна і найясніше осявало брусовану стелю.

Дивне світло — неяскраве й недвижне — не було схоже на сонячне. Це світилось осіннє листя. Протягом вітряної й довгої ночі сад скинув сухе листя, воно лежало шарудливими купами на землі й випромінювало тьмяне сяйво. Від цього сяйва обличчя людей виглядали засмаглими, а сторінки книг на столі жовтіли ніби воскові.

Так почалась осінь. Для мене прийшла вона зразу ж того ранку. Досі я її майже не помічав: у садку ще не пахло прілим листям, вода в озерах не була зелена, і волохатий іній ще не лежав на гонтовому даху.

Осінь почалась раптово. Так починаєш відчувати щастя од найнепомітніших речей — од пароплавного далекого гудка на просторах Оки чи од несподіваної усмішки.

Осінь прийшла зненацька й завладала землею — садками й ріками, лісами й повітрям, полями й птахами. Все стало нараз осіннім.

В садку метушились синиці. Щебет їхній нагадував брязкіт розбитого скла. Вони висіли вниз головами на гілках і заглядали у вікно з-під листу клена.

Щоранку в садку, мов на острові, купчились перелітні птахи. В свистінні, клекоті та кряканні на гілках зчинялась метушня. Тільки вдень у садку було тихо: неспокійні птахи летіли на південь.

Розпочався падолист. Листя падало вдень і вночі. То воно скісно летіло за вітром, то лягало прямцем у вологу траву. Ліси дожили тим спадаючим листом. Цей дощ не вгавав тижнями. Лише при кінці вересня переліски оголились і крізь гущавину дерев замріла синя далечінь вижатих нив.

Тоді ж старий Прохор, рибалка й кошикар (у Солотчі майже всі чоловіки плетуть під старість кошики), розповів мені казку про осінь. Доти я тієї казки ніколи не чув, — Прохор чи не вигадав її сам.

— Ти поглядай довкола, — казав мені Прохор, копирсаючи шилом личака, — ти придивляйся, голубе, чим кожен птах чи, скажімо, інша яка живність дихає. Дивись, пояснию. А то скажуть: даремно вчився. Приміром, лист

восени злітає, а нам і невтямки, що людина в цім ділі — винна передусім. Людина, скажімо, вигадала порох. Не-хай їй грець із тим порохом! Сам я теж порохом бавився. В давнину сільські ковалі скували колись найпершу рушничку, набили порохом, і дісталася та рушничка дурневі. Ішов дурень лісом та й побачив, як іволги летять під небесами, летять жовті веселі птахи й пересвистують-ся, скликають гостей. Дурень торохнув по них з обох цівок — і сипонув золотий пух на землю, впав на ліси, і ліси повсихали, пожухли й зразу ж обсипались, а декотрі листочки, що на них бризнула птича кров, почервоніли й теж опали. Надісь, бачив ти в лісі, є листя жовте і є листя червоне. До тої пори все птаство зимувало в нас. Навіть журавель і той нікуди не відлітав. А ліси і зимою й літом красувались листом, квітами й грибами. І снігу не було. Не було зими, кажу. Не було! Та й на якого біса вона здалася, та зима, скажи на ласку?! Яка з неї користь? Убив дурень першого птаха — і засу-мувала земля. Почалися з тої пори листопади, і мокра осінь, і листорвійні вітри, і зими, — і птаство злякалось, од нас відлітає, образилось на людину. Ось так, любий, виходить, що ми собі нашкодили, і треба нам нічого не псувати, а добре берегти.

— Що берегти?

— Ну, скажімо, птицю всяку або ліс. Чи воду, щоб вона була прозора. Все, брат, бережи, а то будеш землею розкидатись і розкидаєшся до погибелі.

Я вивчав осінь уперто й довго. Для того щоб побачити щось по-справжньому, треба себе переконати, що ти бачиш це вперше в житті. Так було і з осінню. Я запевнив себе, що ця осінь перша й остання в моєму житті. Це допомогло мені пильніше до неї приглянутись і побачити багато такого, чого я не бачив раніш, коли осені минали, не лишаючи ніякого сліду, крім згадки про сльоту й мокрі дахи московського трамвая.

Я дізнався, що осінь змішала геть усі чисті кольори, які є на землі, й поклала їх, немов на полотно, на далекі простори землі й неба.

Я бачив листя, не тільки золоте й пурпурове, а й ясно-червоне, фіалкове, коричневе, чорне, сіре і майже біле. Кольори здавались особливо м'якими через осінню імлу, що недвижно висіла в повітрі. А коли йшли дощі, м'якість барв замінялася блиском: небо, вкрите хмара-

ми, все-таки давало досить світла, щоб мокрі ліси могли загорятись у даліні, як багряні пожежі. В соснових хащах тремтіли від холоду берези, пообсипувані сухозліткою. Луна від цюкання сокири, далеке перегукування молодичь і вітер од крил птаха, який тут пролетів, струшували це листя. Попід стовбурами лежало широкими кругами опале листя. Деревачина починала жовтіти знизу: я бачив осики, червоні знизу й зовсім іще зелені на верховітті.

Якось восени їхав я човном по Прорві. Був полудень. Сонце низько висіло на півдні. Його скісне проміння падало на темну воду і одбивалось од неї. Смуги сонячних відблисків од хвиль, збитих веслами, розмірено пливли по берегах, здіймаючись од води й гаснучи на верховітті дерев. Пасма світла проймали гушавину трав і чагарів, і на мить спалахували береги сотнями кольорів, немов сонячний промінь бив у розсипища кольористої руди. Світло відкривало то чорні блискучі стеблини трави з жовтогарячими засохлими ягодами, то жаристі шапки мухоморів, наче забризкані крейдою, то злитки злежаного дубового листя і червоні спинки комашок, що їх звать сонечком.

Часто восени я уважно стежив за опадаючим листям, щоб уловити ту непомітну мить секунди, коли відділяється листок від гілки й починає падати на землю, але мені в цьому довго не щастило. Я читав у старих книгах про те, як листя шурхотить, спадаючи, але я ніколи не чув цього звуку. Якщо листя й шаруділо, то тільки на землі, під ногами людини. Шерхит листя в повітрі видавався мені таким же неймовірним, як розповіді про те, що весною чути, як проростає трава.

Але я, звісно, помилявся. Потрібен був час, щоб слух, отупілий від скреготу міських вулиць, міг відпочити і вловити дуже чисті й точні звуки осінньої землі.

Якось пізно ввечері вийшов я в сад, до колодязя. Я поставив на цямрину тьмяний гасовий ліхтар «летючу мишу» й витяг води. У відрі плавало листя. Воно було скрізь. Од нього ніяк не можна було спекатись. Чорний хліб з пекарні приносили з прилиплим до нього мокрим листом. Вітер жбуряв пригорщі листя на стіл, на ліжку, на підлогу, на книги, а по стежках саду нелегко було ходити: доводилось ступати по листю, як по глибокому снігу. Листя ми знаходили в кишнях своїх дошових

плащів, у кепках, у волоссі — всюди. Ми спали на ньому і пропахлися ним наскрізь.

Бувають осінні ночі, оглухлі й німі, коли безвітря стоїть над чорним лісистим краєм і лише калатальце сторожа чути з сільської околиці.

Була така ніч. Ліхтар освітлював колодязь, старий клен під парканом і розкошланий вітром кущ красолі на пожовклій клумбі.

Я глянув на клен і побачив, як обережно й повільно відокремився від гілки червоний листок, затріпотів, на одну мить спинився в повітрі й скісно став падати мені до ніг, погойдуючися з ледве чутним шарудінням. Уперше я почув шелест падаючого листка — непевний звук, схожий на дитячий шепіт.

Ніч стояла над принишкою землею. Повінь зоряного блиску була яскрава, майже нестерпуча. Я зажмурився. Осінні сузір'я блискотіли в відрі з водою і в маленькому віконечку хатини з такою ж пружною снагою, як і в небі.

Сузір'я Персея й Оріона долали над землею свій повільний шлях, тріпотіли у воді озер, тьмяніли в заростях, де дрімали вовки, й відбивались на лусці риб, що спали на мілинах у Стариці та Прорві.

Перед світом займався зелений Сіріус. Його невисокий вогонь завжди заплутувався в листі верб. Юпітер заходив у лугах над чорними стогами й змокрілими дорогами, а Сатурн ветавав з другого краю неба, з лісів, забутих і покинутих по осені людиною.

Зоряна ніч проходила над землею, роняючи холодні іскри метеорів, у шарудінні очеретів, у терпких пахощах осінньої води.

При кінці осені я зустрів на Прорві Прохора. Сивий і патлатий, обліплений риб'ячою лускою, він сидів під кущами шелюги й вудив окунів. На вигляд Прохорові було сто років, не менше. Він усміхнувся беззубим ротом, витяг з кошика товстого очманілого окуня й поляпав його по жирному боці — похвастався здобиччю.

До вечора ми вудили разом, жували черствий хліб і тихо розмовляли про недавню лісову пожежу.

Вона почалась коло сільця Лопухів, на галявині, де косарі забули вогнище. Задимав суховій. Вогонь хутко погнало на північ. Він ішов швидко, як поїзд, двадцять

кілометрів на годину. Він гуркотів, як сотні літаків, що йдуть бриючим польотом над землею.

В небі, закошланому димом, сонце висіло, наче багровий павук на густому сивому павутинні. Гар виїдав очі. Сіявся повагом попіл, як дощ. Він укривав сірою осугою воду на річці. Часом з неба спало березове листя, зотліле на попіл. Воно розсипалось порохом від найменшого дотику.

Ночами похмура заграва клубочилась на сході, по дворах тоскно мукали корови, іржали коні й на обрії спалахували білі сигнальні ракети — то червоноармійські частини, що гасили пожежу, попереджали одна одну про наближення вогню.

Поверталися ми з Прорви надвечір. Сонце сідало за Окою, і поміж нами й сонцем лежала срібна тьмяна смуга. То сонце відбивалося в густому осінньому павутинні, що вкрило луки.

Вдень павутиння літало в повітрі, заплутувалося в нескошеній траві, прядивом налипало на весла, на обличчя, на вудлища, коровам на роги. Воно поривалося з одного берега Прорви на другий і поволі засновувало річку легким і липучим мереживом. Уранці на павутиння спадала роса. Оповиті росяним павутинням, верби стояли під сонцем, немов казкові дерева, пересажені в наші землі з далеких країн.

На кожній павутинці сидів маленький павук. Він ткав павутиння тоді, коли вітер ніс його над землею. Він пролітав на павутинні десятки кілометрів. То був переліт павуків, дуже схожий на осінній переліт птахів. Але досі ніхто не знає, навіщо летять щоосені павуки, вкриваючи землю своєю найтоншою пряжею.

Вдома я змив павутиння з лиця й розпалив у грубі. Запах березового диму зміщувався з запахом ялівцю. Співав старий цвіркун, і під помостом шаруділи миші. Вони волокли в свої нори багаті запаси — забуті сухарі й недогарки, цукор і скам'янілі кусочки сиру.

Пізньої ночі я прокинувся. Співали другі півні, недвижні зірки світилися на звичних своїх місцях, і вітер обережно шарудів над садом, терпляче дожидаючи світанку.

Доля одного наполеонівського маршала, — не будемо називати його на ймення, щоб не дратувати істориків і педантів, — заслуговує на те, щоб розповісти її вам, бо ж ви ремствуєте на ницість людських почуттів.

Цей маршал був іще молодий. Лець помітна сивина і шрам на щоці надавали його обличчю принадливості. Воно почорніло від знегод і походів.

Солдати любили маршала: він поділяв з ними тягар війни. Він частенько спав на полі біля вогнища, обгорнувшись плащем, і прокидався од хрипкого покрику сурми. Він пив з солдатами з одного казанка й ходив у запарошеному потертому мундирі.

Він не бачив і не знав нічого, крім утоми переходів та боїв. Йому ніколи й на думку не спадало нагнутися з сідла й любісінько спитати селянина, як зветься трава, котру толочив його кінь, або дізнатись, чим знамениті міста, здобуті його солдатами на славу Франції. Безупинна війна зробила його мовчазним і до власного життя недбалим.

Якось узимку кінний корпус маршала, що стояв у Ломбардії, дістав наказ негайно виступити до Німеччини й приєднатись до «Великої армії».

На дванадцятий день корпус заночував у невеличкому німецькому містечку. Гори, вкриті снігом, білили серед ночі. Букові ліси простягались навкруги, і самі тільки зорі мерехтіли в небі серед недвижної німотності.

Маршал спинився у готелі. Сяк-так повечерявши, він сів до каміна в невеличкому залі й одпустив підлеглих. Він стомився, йому хотілось побути на самоті. Мовчазність містечка, заметеного по самі вуха снігом, нагадувала йому чи то дитинство, чи то недавній сон, котрого, може, й не було. Маршал знав, що цими днями імператор дасть рішучий бій, і заспокоював себе тим, що незвичне жадання тиші потрібне зараз йому, маршалові, як останній перепочинок перед навальною атакою.

Вогонь наводить на людей заціпеніння. Маршал, не зводячи очей з полін, що палали в каміні, не почув, як до залу ввійшов літній чоловік з худорлявим пташиним обличчям. На незнайомому був синій поштопаний фрак. Незнайомий підійшов до каміна й став гріти змерзлі руки. Маршал підвів голову й непривітно спитав:

— Хто ви, добродію? Чому ви тут з'явилися так тихо?

— Я музикант Баумвейс, — відповів незнайомий. — Я ввійшов нечутно тому, що цієї зимової ночі мимоволі хочеться пересуватися без будь-якого шуму.

Обличчя й голос музиканта вабили до нього, і маршал, подумавши, сказав:

— Сідайте до вогню, добродію. Мушу признатися, мені в житті нечасто випадають такі спокійні вечори, і я радий побалакати з вами.

— Дякую, — мовив музикант, — та, коли ваша ласка, я ліпше сяду до рояля й заграю. Ось уже дві години, як мені не дає спокою одна музична тема. Я мушу її програти, а нагорі, в моїй кімнаті, нема рояля.

— Прошу... — відповів маршал, — хоч тиша такої ночі куди приємніша за найчарівніші звуки.

Баумвейс сів до рояля й тихенько загравав. Маршалові приверзлося, немовби круг містечка гучать глибокі та легкі замети, співає зима, співають усі букові галузки, обтяжені снігом, і дзвенить навіть вогонь у каміні. Маршал насупився, глянув на поліняччя й зауважив, що дзвенить не вогонь, а шпора на його ботфорті.

— Мені ввижається вже всяка чортівня, — сказав маршал. — Ви, мабуть, чудовий музикант?

— Ні, — відповів Баумвейс і перестав грати, — я граю на весіллях і святкових вечорах у дрібних князьків та поміщиків.

Коло ганку зарипіли полозки. Заіржали коні.

— Ну от, — Баумвейс підвівся, — по мене приїхали. Дозвольте попрощатися з вами.

— Куди ви? — спитав маршал.

— У горах, за два льє звідси, живе лісничий, — сказав Баумвейс. — В його домі гостює зараз наша чудова співачка Марія Черні. Вона ховається тут від злигоднів війни. Сьогодні Марії Черні сповнилось двадцять три роки, і вона влаштовує невеличке свято. А яке ж свято обійдеться без старого тапера Баумвейса?

Маршал підвівся з крісла.

— Добродію, — сказав він, — мій корпус виступає звідси завтра вранці. Чи не буде це негречно, коли я разом з вами пробуду цю ніч у господі лісничого?

— Як ваша ласка, — відповів Баумвейс і стримано

вклонився, проте видно було, що слова маршала здивували його.

— Але, — сказав маршал, — нікому про це ні слова. Я вийду через чорний хід і сяду в сани біля колодязя.

— Як ваша ласка, — повторив Баумвейс, знову вклонився й вийшов.

Маршал засміявся. В той вечір він не пив вина, та легковажне сп'яніння охопило його з непогамовною силою.

— В зиму! — сказав він сам собі. — До дідька, в ліс, у нічні гори! Чудово!

Він накинув плащ і вийшов крадькома з готелю через сад. Біля колодязя стояли сани — Баумвейс дожидав маршала. Коні, хропучи, промчали мимо вартового на околиці. Вартовий звично, хоч і з запізненням, узяв рушницю на плече й віддав маршалові честь. Він довго слухав, як, віддаляючись, бряжчать бубонці, і похитав головою.

— Яка ніч! Ех, коли б один ковток гарячого вина!

Коні мчали по землі, кованим із срібла. Сніг танув на їхніх гарячих мордах. Ліси заворожила стужа. Чорний пляш міцно здавлював стовбури буків, мовби хотів зігріти в них живлящі соки.

Нараз коні зупинились біля струмка. Він не замерз. Він круто пінився й клекотів по камінню, стікаючи з гірських печер, із пуші, захаращеної буреломом і мерзлим листям.

Коні пили із струмка. Щось метнулось у воді під їхніми копитами ясным блиском. Коні шарахнули і помчали навскач вузькою дорогою.

— Форель, — сказав візник. — Весела риба!

Маршал усміхнувся. Сп'яніння не минало. Воно не минуло й тоді, коли коні винесли сани на галявину в горах, до старого будинку з високим дахом.

У вікнах світилось. Візник зіскочив і відкинув запону.

Двері відчинились, і маршал разом з Баумвейсом увійшов, скинувши плащ, до невисокої кімнати, освітленої свічками, й зупинився біля порога. В кімнаті було кілька розкішно вбраних жінок та чоловіків.

Одна з тих жінок підвелась. Маршал глянув на неї й здогадався, що то була Марія Черні.

— Пробачте мені, — сказав маршал і спаленів. — Про-

бачте, що прийшли непрохані. Але ми, солдати, не знаємо ні сім'ї, ні свят, ні мирних веселощів. Дозвольте ж мені трохи погрітись біля вашого вогнища.

Старий лісничий вклонився маршалові, а Марія Черні хутко підійшла, зиркнула маршалові в очі й простягла руку. Маршал поцілував руку, і вона здалася йому холодною, мов крижинка. Всі мовчали.

Марія Черні злегка торкнулась до щоки маршала, провела пальцем по глибокому шраму й спитала:

— Це було дуже боляче?

— Так, — відповів, зніяковівши, маршал, — це був дужий удар шаблі.

Тоді вона взяла його під руку й підвела до гостей. Вона знайомила його з ними, бентежна та осяйна, ніби знайомила гостей зі своїм нареченим. Шепіт подиву прошелестів між гостями.

Не знаю, чи треба вам, читачу, описувати вроду Марії Черні? Якщо ви, як і я, були її сучасником, то, мабуть, чули про світлу красу цієї жінки, про її легку ходу, примхливу, але чарівливу вдачу. Не було жодного мужчини, що покладав би надії на кохання Марії Черні. Можливо, лише такі люди, як Шіллер, були варті її кохання.

Що було далі? Маршал пробув у домі лісничого два дні. Не слід говорити про кохання, бо ми й досі не знаємо, що це таке. Може, це лапатий сніг, що сипле цілу ніч, чи зимові струмки, де хлюпощеться форель. А може, це сміх, і спів, і пахощі старої смоли вдосвіта, коли догорають свічки і зорі зазирають у шибки, щоб яскрити в очах Марії Черні. Хто знає? Може, це гола рука на цупкому еполеті, пальці, що гладять холодне волосся, поштопаний фрак Баумвейса. Це чоловічі сльози за тим, чого ніколи не ждало серце: за ніжністю, за ласкою, за недоладним шамотінням лісовими ночами. Може, це повернення дитинства. Хто знає? І може, це відчай перед розлукою, коли падає серце, і Марія Черні гарячково гладить рукою шпалери на стінах, столи, половинки дверей тієї кімнати, що була свідком її кохання. І, може, нарешті, це крик і шал жінки, коли за вікнами, в диму смолоскипів, під пронизливі покрики команди наполеонівські жандарми, скочивши з сідел, вступають у дім, щоб заарештувати маршала за наказом самого імператора.

Бувають пригоди, котрі промайнуть і зникнуть, мов птахи, але назавжди лишаються в пам'яті людей, що стали мимовільними їх очевидцями.

Все навкруг зосталось, як було. Так само шуміли од вітру ліси, і струмок крутив у невеличких круговертях темне листя. Так само відлунювало в горах цюкання сокири і в містечку гомоніли жінки, сходячись біля колодязя.

Але чомусь оці ліси, і сніг, що мляво сіявся, і мерехтіння форелей у струмку змушували Баумвейса витягати з задньої кишені фрака хоча й стару, але сніжнобілу хустинку, прикладати її до очей і шепотіти безглузді печальні слова про швидкоплинну любов Марії Черні й про те, що життя буває часом схоже на музику.

Але, шепотів Баумвейс, хоч і боліло йому серце, він радий, що був свідком цього кохання й відчув неспокій, який не так уже й часто бентежить старого бідного тапера.

Осколок снаряда порвав струни на скрипці: Лишилась тільки одна, остання. Запасних струн музикант Єгоров не мав, а роздобути було ніде, бо діялось це восени 1941 року на обложеному ворогом острові Езелі в Балтійському морі. Навіть не на самому острові, а на малому його клаптику — на косі Церелі, де радянські воїни відбивали безупинні атаки німців.

Цей півострів увійде в історію війни як одна з її прекрасних, величних сторінок. Його прославила звитяга радянських людей. Ці люди бились до останньої кулі. Задимали вітри, і неспокійно шуміло море. Воно було лискучим та сірим, як свіжий розріз на свинці.

Скінчились північні літні ночі, але захід сонця, як завжди буває на Езелі, щоразу звільна паленів над водою, ніяк не міг заснути, і сонно шарудів сосновий ліс, що виріс на дюнах. Шерех його не долинав до окопів. Його притлумлювали вибухи, свистіння бомб, вищання мін і ревище бомбардувальників, що хапало за серце.

Війна застала на Езелі кількох радянських акторів — чоловіків та жінок. Удень чоловіки разом з бійцями рили окопи й відбивали німецькі атаки, а жінки перев'язували поранених і прали бійцям білизну. А вночі, якщо не було бою, актори влаштовували концерти й вистави на маленьких галявах у лісі.

Добре, скажете ви, звичайно, в темряві можна слухати співи чи музику (якщо актори співають неголосно, а музиканти грають під сурдинку, щоб звуки не сягали до ворога), але неясно, як примудрялись актори грати спектаклі в нічному лісі, де морок темніший, густіший, як у полі чи над плесом води. Що в цій темряві могли побачити глядачі?

Музиканти звикли грати в пільмі, а як же інші актори? Вони ж показували морякам сцени з Шекспіра, Чехова та «Професора Мамлока» Фрідріха Вольфа.

Але війна й серед ночі брак світла створили свої традиції й вигадки. Щойно починалась вистава, глядачі наводили на акторів вузькі промені кишенькових електричних ліхтариків. Промені ці раз у раз шугали, як невеличкі вогняні птиці, з обличчя на обличчя, залежно від того, хто з акторів тої хвилини говорив. Та найчастіше промені спинялись на обличчі молоденької артистки

Єлагіної і надовго на ньому завмирили, хоч Єлагіна й мовчала. В її усмішці, в очах кожен з моряків бачив дорогу риси, котрі давно він, з перших днів війни, беріг у найглибшому куточку серця.

На Єгорова глядачі ніколи не наводили проміння ліхтариків. Завжди він грав у темряві, і єдиною цяточкою світла, яку він часто бачив перед собою, була велика зірка. Вона лежала на прюзі моря, мов забутий маяк. Її не могли згасити залпи важких батарей, не міг затьмарити жовтий дим розривів. Вона яскріла, мов запорука перемоги, сталості нашого світу, майбутнього спокою, і, можливо, за це моряки і актори полюбили цю зірку й прозвали її «подругою».

Струни на скрипці порвались, і Єгоров уже грати не міг. На першому ж нічному концерті він про це сказав, їх не бачачи, глядачам. Несподівано з лісової темряви чийсь молодий голос непевно відмовив:

— А Паганіні грав і на одній струні...

Паганіні! Хіба Єгоров міг рівнятися з ним, з великим музикантом.

Єгоров повагом звів скрипку до плеча. Велика зірка спокійно горіла край затоки. Світло її не мерехтіло, не вигравало, як завжди. Зірка немов причаїлась, готова слухати музиканта.

Єгоров заграв. І несподівано одна струна заспівала з такою ж силою та ніжністю, як могли б співати всі струни.

В ту ж мить спалахнули електричні ліхтарики. Вперше їх промені вдарили в обличчя Єгорову, і він заплющив очі. Грати було легко, неначе сухі та прудкі пальці Паганіні водили смичком по зраненій скрипці; сльоза котилася з-під опущених повік музиканта, і в недовгому антракті війни, в глухому лісі, де пахло вересом та згаром, дзвеніла й зростала мелодія Чайковського, і від її болісного співання, здавалось, розірветься, не витримавши, серце.

І остання струна справді-таки не витримала сили звука й урвалася. Вона задзижчала, мов джміль, і затихла. Зразу ж світло ліхтариків перелетіло з обличчя Єгорова на скрипку. Скрипка замовкла надовго. І світло ліхтариків згасло. Юрба слухачів тільки зітхнула. Аплодувати в лісі не можна було, щоб не почули німці.

Я розповідаю справжню пригоду. Тому читач дарем-

но дождатиме спритно вигаданої розв'язки. Вона виявилась дуже простою: Єгоров помер. Його вбило в бою через два дні. Не маючи на чому грати, він став звичайним бійцем у звичайному загоні.

Його поховали в сипучій піскуватій землі, коли сівся дощ. Море заткало туманом. На гілках сиділи мокрі синиці. Вони вже звикли до посвисту куль і тільки здивовано попискували, коли куля влучала в стовбур дерева, і воно здригалося до самого верху, і з листя спадали бризки.

Скрипку Єгорова бійці поклали в футляр, зашили в стару байкову ковдру й передали льотчикові, що відлітав до Ленінграда. Льотчик зразу ж набрав висоту, щоб не натрапити на німецькі зенітки. Вогні десятками жахтіли за хвостом літака. З землі здавалося, буцім літак лишає за собою, як риба у воді, бульбашки повітря і вони лускають з коротким тріском.

У Ленінграді льотчик одніс ту скрипку головному диригентові консерваторії. Той узяв її двома пальцями, зважив у повітрі й посміхнувся: це була італійська скрипка, що втратила вагу від старості й багатьох років співання.

— Я передам її найкращому скрипалеві нашого симфонічного оркестру, — сказав льотчикові диригент консерваторії.

Льотчик — пррстий білявий хлопець — кивнув головою й усміхнувся.

Де тепер ця скрипка, я не знаю. Кажуть, що вона в Москві. Та хоч би де вона була, вона грає прекрасні симфонії, що їх ми знаємо, як старе небо Європи, як кожне слово Пушкіна, Шекспіра чи Генріха Гейне. Вона грає мелодії Чайковського, Шостаковича й Шапоріна.

Звуки симфонії такі могутні, що породжують вітер. Ви, мабуть, помітили, як він налітає поривами на вас зі сцени, ворухить волосся, змушує серця слухачів тремтіти від гордості за геній своєї країни і геній людини.

Співають сотні струн, співають гобої та труби, — перемога прийде! Бо не може не перемогти країна, де люди йдуть у бій, несучи в душі останні звуки пісень скрипки, де так просто вмирають за майбутнє скромні музиканти і де створено могутні симфонії, що потрясають світ.

Цілий день ішов дощ з холодним, рвучким вітром. Така погода часто буває в Москві на початку травня. Все було сіре: небо, дим над покрівлями, саме повітря. Лише асфальт блищав, мов чорна річка.

До старого, самотнього лікаря у великий дім на набережній Москви-ріки прийшов молодий військовий моряк. Року 1942-го моряка тяжко поранило в час облоги Севастополя, і його одвезли в тил. Лікар довго лікував його, і зрештою вони подружили. Тепер моряк приїхав на кілька днів з Чорноморського флоту. Лікар запросив моряка до себе на пляшку кахетинського й залишив ночувати.

Опівночі радіо повідомило про взяття нашими військами Севастополя. Салют призначили на годину ночі — на ту пору, коли вулиці Москви зовсім безлюдні.

Дожидаючи салюту, лікар і моряк розмовляли, сидячи в напівтемному кабінеті.

— Цікаво, — мовив лікар, допиваючи вино, — про віщо думає людина, коли вона тяжко поранена. Ось ви, наприклад, про що ви думали тоді під Севастополем?

— Я найдужче боявся загубити коробку від цигарок «Казбек», — відповів моряк. — Ви, звичайно, знаєте, там на етикетці намальовано Казбек, укритий снігом. Мене поранило на світанку. Було ще холоднуватو після ночі, в тумані світило вранішнє сонце, насувався шкварний, тяжкий день. Я втрачав багато крові, але думав про ту коробку й про сніги на Казбеку. Мені хотілося, щоб мене загребли в сніг. Я був певен, що від цього припиниться кровотеча і мені буде легше дихати. А сонце підбивалось. Лежав я в затінку зруйнованої огорожі, і ця тінь ставала щохвилини менша. Нарешті сонце почало пекти мої ноги, потім руку, і я дуже довго піднімав ту руку й пересував її, щоб затулити долонею очі од світла. Поки що я не відчував особливого болю. Але я добре пам'ятаю, що весь час непокоївся через оту коробку «Казбеку».

— Чого ж ви так боялися її загубити?

— Як вам сказати... Майже в усіх новачків на фронті є одна дурна звичка — на всьому, що вони носять із собою, писати адреси рідних. На чохлах від протигазів,

на польових сумках, на підшивці пілотки. Все здається, що тебе вб'ють і сліду ніякого не знайдуть. Потім це, звісно, минає.

— Чию ж адресу ви записали на вашій цигарковій коробці? — спитав лікар і хитро примружився.

Моряк почервонів і не відповів нічого.

— Ну гаразд, — сказав квапливо лікар. — Не будемо про це говорити.

В цю мить до квартири хтось подзвонив. Лікар вийшов у передпокій, одчинив двері. Молодий жіночий голос сказав, задихаючися, з темряви:

— Зараз буде салют. Можна мені поглянути на нього з вашого балкона?

— Ну звичайно, можна! — мовив лікар. — Ви що? Бігцем — з третього поверху на восьмий? Серце хочете собі зіпсувати! Погасіть світло, — сказав лікар морякові з передпокою, — і ходімо на балкон. Тільки накиньте шинель. Дощ не перестав.

Моряк підвівся, погасив світло. В передпокої він привітався до незнайомої жінки. Пальці їх стрілися в темряві. Жінка навпомацки знайшла руку моряка й легко її потисла.

Вийшли на балкон. Пахло мокрими залізними дахами й осінню. Рання весна часто схожа на осінь.

— Ну, — сказав лікар, шулячись від дощу, — що ж таки сталося з вашою коробкою «Казбеку»?

— Коли я опритомнів, коробка зникла. Мабуть, її викинули санітари. Або сестра, котра мене перев'язувала. Але от що дивно...

— Що?

— Той... тобто людина та, чия адреса була на коробці, одержала листа про те, що мене поранило. Сам я їй не писав.

— Нічого дивного, — сказав лікар. — Хтось узяв коробку, побачив адресу й написав. Але ви, здається, схильні щось тут перебільшувати.

— Ні, чому ж? — зніяковів моряк. — Але загалом той лист про мене був уже тоді непотрібний.

— Чому?

— Та, знаєте, відповів, завагавшись, моряк, — кохання — як бриз. Удень задимає він з моря на берег, уночі — з берега в море. Не всі ж нас так віддано й терпляче дожидають, як нам хотілося б.

— Однак, — насмішкувато зауважив лікар, — ви розмовляєте, як справдешній поет.

— Боже мій! — скрикнула жінка. — Яка ви прозаїчна людина, докторе!

— Ні, дозвольте! — розсердився лікар.

У цей змиг багряним вогнем спалахнув перший залп. Гарматний грім прокотився над покрівлями. Сотні ракет, зашкварчавши під дощем, летіли в каламутне небо. Вони сягнули на місто й на Кремль різнобарвним вогнем. Ракети відбивалися в асфальті.

На кілька секунд місто вирвалося з темряви. З'явилося все те, що мешканці високого будинку бачили щодня: Кремль, широкі мости, церкви й будинки Замоскворіччя.

Але все це було зовсім іншим, ніж при денному світлі. Кремль, здавалось, повис у повітрі й був дуже легкий. Непевний блиск ракет і дощовий туман пом'якшували строгі лінії його соборів, вежі фортець і дзвіниці Івана Великого. Величні будівлі втратили вагу. Вони виникали немов спалахи світла в пороховому диму ракет. Здавалось, вони створені з білого каменю, зсередини освітленого рожевим вогнем.

Коли згасав черговий спалах, гасли й будинки, наче самі вони були джерелом цього пульсуючого вогню.

— Просто феєрія якась! — мовила жінка. — Шкода, що салют на двадцять чотири постріли, а не на сто двадцять чотири. — Вона помовчала й додала: — Севастополь! Пам'ятаєте, яка там дуже-дуже прозора й зелена вода? Особливо під кормою пароплавів. І запах потрощених вибухами акацій.

— Тобто як це «пам'ятаєте»? — сказав лікар. — Кого ви питаєте? Я в Севастополі не був.

Жінка нічого не відповіла.

— Але я все те добре пам'ятаю, — мовив моряк. — Ви були в Севастополі?

— Приблизно тоді ж, коли й ви, — відповіла жінка.

Салют скінчився. Жінка пішла собі, але через кілька хвилин повернулась, поскаржилась на головний біль, попросила в лікаря пірамідон і, ніяково попрощавшись, вийшла знов.

Уночі моряк прокинувся, подивився за вікно. Дощ перестав. У розривах межі хмарами мигтіли зорі. «Міняється погода, — подумав моряк, — тому й не спитьсь».

Він знову задрімав, але протяжний голос мовив поряд: «Яка там дуже-дуже прозора вода!» — і моряк прокинувся і розплющив очі. Нікого в кімнаті, звичайно, не було.

Він простяг руку до коробки цигарок на стільці. Вона була порожня. Він згадав, що є в нього ще цигарки в кишені шинелі. Моряк устав, накинув наопашки халат, що висів на стільці, вийшов до передпокою й завіттив світло. На столику біля дзеркала, на його морському кашкеті лежала розірвана й пожмакана коробка «Казбеку». Велика чорна пляма вкривала малюнок снігової гори.

Моряк, нічого ще не розуміючи, взяв коробку й відкрив її, — цигарок у ній не було. Але на кришці всередині він побачив знайому адресу, написану його власною рукою. «Звідки вона тут? — подумав моряк. — Невже...» Чомусь злякавшись, він швидко погасив світло і, затиснувши коробку в руці, повернувся в кімнату. До ранку він уже не міг заснути.

Вранці моряк нічого не сказав лікарєві. Він довго брився, потім умився холодною водою, і руки йому тремтіли. «Дурниці! — думав моряк. — Що за чорт!»

Просочений сонцем туман лежав над Москвою. Вікна стояли настіж. У них вливалася нічна прохолода. Ранок народжувався у вологому блиску недавнього дощу. В цьому ранку вже було передчуття довгого літа, теплих проливнів, прозорих на заході хмар, липового цвіту, що спадає попід ноги.

Моряк чомусь був певен, що цей ранок і не міг бути інакшим. Тиша на світанку, така неймовірна в Москві, не заспокоювала, а, навпаки, посилювала його хвилювання.

— І справді, що за чорт! — мовив стиха моряк. — Зрештою, бувають у житті й не такі приключини.

Він здогадувався, що ця жінка була, очевидно, сестрою в Севастополі, перша перев'язала його, знайшла коробку з адресою й написала листа тій, іншій жінці, що забула його так легко й швидко. А вчора вона почула його оповідання, впізнала його й навмисне принесла цю коробку «Казбеку».

«Так, але навіть вона її зберегла? І чому нічого не сказала? Від молодості, — вирішив моряк. — Я ж і сам люблю всякі таємничі речі. Треба неодмінно зайти

до неї й подякувати». Але зразу ж він збагнув, що потрібна буде відчайдушна сміливість, щоб натиснути кнопку дзвінка біля її дверей і що він навряд чи зважиться на це.

Через годину моряк вийшов од лікаря. Спускався він по сходах дуже повільно. На третьому поверсі він спинився. На площадку виходило троє дверей.

Моряк з полегкістю подумав, що він не спитав у лікаря, в якій квартирі живе ця жінка і як її звать. Та й незручно про це питати. А тепер не можна дзвонити поспіль у всі двері й питати невідомо кого!

В цю хвилину за одними з тих дверей моряк почув знайомий голос. «Я повернусь через годину, Машо,— промовив той голос.— Я погано спала цієї ночі. Тут так душно. Піду до річки».

Моряк зрозумів, що ось зараз, у цю мить, вона вийде й застане його на площадці. Він кинувся до дверей і з відчайдушним калатанням серця подзвонив.

Двері зразу ж відчинились. За ними стояла вчорашня жінка. З дверей дув вітер. Він розвівав легеньке плаття жінки, її волосся.

Моряк мовчав. Жінка вийшла, причинила двері, взяла його за руку й сказала:

— Ходімо. Я проведу вас.

— Я хотів вам подякувати,— сказав моряк.— Ви врятували мене там... у Севастополі. І послали на цю адресу листа...

— І, здається, послала марно?— всміхнулась жінка.— Ви на мене не сердитесь?

Вони спустились по сходах. Жінка відпустила руку моряка, поправила волосся.

— За віщо?— спитав моряк.— Все це дуже дивно. Й гарно...

Жінка спинилась і зазирнула йому в вічі.

— Не треба хвилюватись,— сказала вона тихо.— Хоча... що я кажу. Я сама хвилююсь не менше від вас.

Вони вийшли на набережну, спинились біля чавунних поручнів. Кремль світився рожевими стінами крізь ранкову імлу.

Жінка затулила рукою очі й мовчала. Моряк дивився на її руку й думав, що на цих ось пальцях була, напевне, його кров. На цих тонких і милих пальцях.

Жінка, не відводячи руки від очей, сказала:

— Ніколи я не вірила, що це буває так... одразу.
І що я знов побачу вас після Севастополя.

Моряк узяв її руку. Він поцілував цю маленьку й сильну руку, не звертаючи уваги на перехожих. Перехожі йшли собі повз них, мовби нічого не помічаючи. Тільки одійшовши дуже далеко, вони оглядалися крадькома і ніяково всміхались.

ДОШОВИЙ СВІТАНОК

В Наволоки пароплав прибув уночі. Майор Кузьмін вийшов на палубу. Мжичив дощ. На пристані нікого не було, — світився лиш один ліхтар.

«Де ж місто? — подумав Кузьмін. — Темрява, дощ — чортзна-що!»

Він зіщулився, застібнув шинель. З-над річки зади-мав холодний вітер. Кузьмін знайшов помічника капітана, спитав, чи довго пароплав стоятиме в Наволоках.

— Годин зо три, — відмовив помічник. — Як тільки навантажимось. А вам навіщо? Ви ж їдете далі.

— Листа треба передати. Від сусіда по госпіталю. Його дружині. Вона тут, у Наволоках.

— Оце морока! — зітхнув помічник. — Хоч в око стрель! До гудків дослухайтесь, а то відстанете.

Кузьмін вийшов на пристань, зійшов по слизьких сходах на крутий берег. Було чути, як шарудить у кущах дощ. Кузьмін постояв, щоб очі звикли до темені, угледів понуру конячину, перехняблену бричку візника. Халабуда на бричці була піднята. З-під неї було чути, як хтось хропе.

— Гей, приятелю, — мовив уголос Кузьмін, — царство боже проспиш!

Візник заворушився, виліз, висякався, витер носа по-лою сіряка і лише тоді спитав:

— Поїдемо, чи як?

— Поїдемо, — погодився Кузьмін.

— А куди везти?

Кузьмін назвав вулицю.

— Далеко, — занепокоївся візник. — На горі. Не менше як на чверточку треба взяти.

Він засіпав віжками, зацмокав. Бричка поволі рушила.

— Ти що ж, один-єдиний візник у Наволоках? — спитав Кузьмін.

— Двоє нас, стариків. Інші всі воюють. А ви до кого?

— До Башилової.

— Знаю, — візник жваво обернувся. — До Ольги Андріївни, дочки лікаря Андрія Петровича. Минулої зими з Москви приїхала, оселилася в батьковому будин-

ку. Сам Андрій Петрович уже два роки як помер, а їхній дім...

Бричка хитнулась, забряжчала й вискочила з вибоїни.

— Ти на дорогу дивись, — порадив Кузьмін. — Не оглядайся.

— Дорога й справді... — пробурчав візник. — Тут удень їхатимеш, гляди, й злякаєшся. А вночі дарма. Вночі баору не видно.

Візник замовк. Кузьмін закурив, відкинувся в глибину брички. По халабуді перішив дощ. Деся далеко гавкали собаки. Пахло кропом, мокрими парканами, річковою вологою. «Година ночі, не менше», — подумав Кузьмін. В ту ж мить на дзвіниці щербатий дзвін і справді вдарив один раз.

«Лишитися б отут на всю відпустку, — подумав Кузьмін. — Від самого тільки повітря все минеться, всі прикrostі після поранення. Найняти б кімнату в хатині з вікнами в садок. У таку ніч відчинити навстіж вікна, лягти, вкритися й слухати, як дощ січе по лопухах».

— А ви не чоловік їм? — спитав візник.

Кузьмін не відповів. Візник подумав, що військовий не дочув його запитання, але вдруге спитати не зважився. «Звісно, чоловік, — зміркував собі візник. — А люди плещуть, що вона чоловіка покинула ще до війни. Брешуть, видно».

— Но, сатана! — гримнув він і оперезав віжками кошаву конячину. — Найнялась тісто місити!

«Таке безглуздя, що пароплав запізнився й прийшов уночі», — подумав Кузьмін.

Чому Башилов — його сусід по палаті, коли дізнався, що Кузьмін проїжджатиме через Наволоки, попросив передати листа дружині неодмінно із рук до рук? «Доведеться будити людей, ще бозна-що можуть подумати!»

Башилов був високий насмішкуватий офіцер. Розмовляв він залюбки й багато. Перед тим як сказати щось дотепне, він довго й нечутно сміявся. До призову в армію Башилов був помічником режисера в кіно. Щовечора він докладно розповідав сусідам по палаті про відомі фільми. Поранені любили слухати Башилова, чекали його оповідань і дивувалися з його пам'яті. Оцінюючи людей, події, книги, Башилов був гострий, надто впертий і кепкував з кожного, хто намагався йому супе-

речити. І шкилював — хитро, натяками, жартами, — і взятий на глум звичайно тільки за годину-дві, отямившись, розшолопував, що Башилов його образив, і придумував ущипливу відповідь. Та відповідати, певна річ, було вже пізно.

За день до від'їзду Кузьміна Башилов віддав йому листа для своєї дружини, і вперше на обличчі Башилова Кузьмін помітив ніякову посмішку. А потім уночі Кузьмін чув, як Башилов перевертався в ліжку й сякався. «Може, він не такий уже й сухар, — подумав Кузьмін. — Ось, здається, плаче. Мабуть, любить. І любить дуже».

Весь наступний день Башилов не відступав од Кузьміна, поглядав на нього, подарував офіцерську флягу, а перед самим від'їздом вони випили вдвох пляшку прихованого Башиловим вина.

— Чого ви на мене так дивитесь? — спитав Кузьмін.

— Добра ви людина, — відповів Башилов. — Ви могли б стати художником, дорогий майоре.

— Я топограф, — сказав Кузьмін. — А топографи вдачею — ті ж таки художники.

— Чому?

— Волоцюги, — непевно відмовив Кузьмін.

— «Вигнанці, волоцюги і поети, — насмішкувато продекламував Башилов, — хто прагнув бути, а ніким не став».

— Це звідки?

— З Волошина. Справа не в цьому. Я дивлюсь на вас тому, що заздрю. От і все.

— Чому заздрите?

Башилов покрутив склянку, відкинувся на спинку стільця й усміхнувся. Сиділи вони в кінці госпітального коридора біля плетеного столика. За вікном вітер гнув молоді дерева, шумів листом, здіймав пилюку. З-за річки сунула на місто дощова хмара.

— Чому заздрю? — перепитав Башилов і поклав свою червону руку на руку Кузьміна. — Всьому. Навіть вашій руці.

— Нічого не розумію, — сказав Кузьмін і обережно забрав свою руку. Приторк холодної руки Башилова був йому неприємний. Але, щоб цього Башилов не помітив, Кузьмін узяв пляшку й заходився наливати вино.

— Ну й не розумійте! — буркнув Башилов сердито. Він помовчав і заговорив, опустивши очі: — Якби могли

ми поміняйтесь місцями! Та, загалом, це все дурниці! За два дні ви будете в Наволоках. Побачите Ольгу Андріївну. Вона потисне вам руку. От я й заздрю. Тепер ви, гадаю, розумієте?

— Та що ви! — сказав, стерявшись, Кузьмін. — Ви теж побачите свою жінку.

— Вона мені не жінка! — гостро відповів Башилов. — Добре ще, що ви не сказали «дружина».

— Ну, пробачте, — пробурмотів Кузьмін.

— Вона мені не жінка! — так само різко повторив Башилов. — Вона — все! Все моє життя. Ну, годі про це! — Він підвівся й подав Кузьміну руку: — Прощавайте. А на мене не гнівайтесь. Я не гірший за всіх.

Бричка виїхала на греблю. Темрява ще більше згускла. Межи старими вербами сонно шумів, стікаючи з листя, дощ. Кінь загунав копитами об настил мосту.

«Далеко все-таки!» — зітхнув Кузьмін і сказав візникові:

— Ти зачекай мене коло будинку. Одвезеш назад на пристань...

— Це можна, — зразу ж погодився візник і подумав: «Ні, видно, не чоловік. Чоловік напевне zostався б на день-два. Видно, сторонній».

Почався булжний брук. Бричка затряслась, задеренчала залізними підніжками. Візник звернув на узбіччя. Колеса м'яко покотилися по вологому піску. Кузьмін знов замислився.

От Башилов позаздрив йому. Звичайно, ніяких заздощів не було. Просто Башилов сказав не те слово. Після розмови з Башиловим біля вікна в госпіталі, навпаки, Кузьмін почав заздрити Башилову. «Знов не те слово?» — спересердя сам собі сказав Кузьмін. Він не заздрил. Він просто жалкував, що ось йому вже сорок років, а не було в нього ще такого кохання, як у Башилова. Завжди він був самотній.

«Ніч, дощ, переїщить по безлюдних садах, чуже містечко. Дихає з лугів туманом, — так і життя мине», — чомусь подумав Кузьмін.

Знов йому схотілося лишитись тут. Його завжди вабили російські містечка, де з ганків видніють за річкою луки, широкі узвози, підводи з сіном на поромах. Ця залюбленість дивувала його самого. Він виріс на півдні,

в моряцькій сім'ї. Від батька зостався в нього потяг до всяких досліджень, до географічних карт, до мандрів. Саме тому він і став топографом. Цей фах для Кузьміна все-таки лишився випадковим, і він думав: «Коли б я народився в іншу пору, то був би мисливцем, відкривав би нові землі». Йому подобалось так думати про себе, але він помилявся. В його вдачі не було нічого, притаманного таким людям. Кузьмін був сором'язливий і лагідний до всіх. Лесть помітна сивина виказувала його вік. Хоч, дивлячись на цього худорлявого, невисокого офіцера, ніхто не дав би йому більш як тридцять років.

Бричка нарешті в'їхала в темне містечко. Тільки в одному будинку, чи не в аптеці, за скляними дверима мріла синя лампочка. Вулиця пішла на узвіз. Візник зіскочив з передка, щоб коняці було легше. Зліз і Кузьмін. Він ішов за бричкою, трохи відставши, і раптом відчув дивовижність усього свого життя. «Де я? — подумав він. — Якісь Наволоки, глушина, конячина креше іскри підковами. Десь близько — невідома жінка. Їй треба серед ночі вручити важливого і, мабуть, невеселого листа. А два місяці тому були фронт, Польща, широка тиха Вісла. Дивно якимось! І гарно».

Виїхали на гору. Візник звернув до бокової вулички. Хмари де-не-де розійшлися, і в темряві над головою то тут, то там спалахувала зірка. Поблищавши в калюжах, вона гасла.

Бричка спинилась коло будинку з мезоніном.

— Приїхали! — сказав візник. — Дзвінок біля хвіртки, праворуч.

Кузьмін намацав дерев'яну ручку дзвінка й смикнув за неї, але ніякого дзвінка не почув — тільки заскрего-тав іржавий дріт.

— Дужче смикайте! — порадив візник.

Кузьмін знову смикнув за ручку. В глибині будинку задзеленчав дзвінок. Але в домі все було так само тихо, — ніхто, видно, там не прокинувся.

— Ох-хо-хо! — позіхнув візник. — У дощовиту ніч — добряче спиться.

Кузьмін заждав, подзвонив дужче. На дерев'яній галереїці стало чути кроки. Хтось підійшов до дверей, зупинився, послухав, потім нерado спитав:

— Хто такі? Чого треба?

Кузьмін хотів був відповісти, та візник похопився,

— Одчини, Марфо,— сказав він.— До Ольги Андріївни приїхали. З фронту.

— Хто з фронту?— так само неприємно поспитав за дверима той голос.— Ми нікого не ждемо.

— Не ждали, а діждались!

Двері прочинились на ланцюжку. Кузьмін сказав у темряву, хто він і чого приїхав.

— Господи!— злякано озвалась жінка за дверима.— Клопіт вам який! Зараз одімкну. Ольга Андріївна спить. Ви зайдіть, я її розбуджу.

Двері відчинились, і Кузьмін вступив у темну галерею.

— Тут східці,— застерегла жінка вже інакшим, приязним голосом.— Ніч яка, а ви приїхали! Зачекайте, не вдартесь. Я зараз лампу засвічу: вночі світла в нас нема.

Вона вийшла, а Кузьмін стояв на галереї. З кімнат пахло чаєм та ще чимось приємним. На галерею вийшов кіт, потерся об ноги Кузьміна, помуркотів та й подався назад у нічні кімнати, ніби кличучи Кузьміна за собою.

За прочиненими дверима затріпотіло слабке світло.

— Будь ласка,— запросила жінка.

Кузьмін увійшов. Жінка вклонилась йому. Це була височенька смаглява бабуса. Кузьмін, стараючись не грюкнути, скинув шинель, кашкет, повісив на вішалку біля дверей.

— Та ви не турбуйтеся, все одно Ольгу Андріївну будити доведеться,— усміхнулась бабуса.

— Гудки з пристані сюди чути?— тихо спитав Кузьмін.

— Чути, голубе! Добре чути. Невже з пароплава та й на пароплав! Ось тут сідайте, на диван.

Стара вийшла. Кузьмін сів на диван з дерев'яною спинкою, не зразу зважився, але витяг цигарку, закурив. Він хвилювався, і незбагненне це хвилювання його дратувало. Його поійняло те почуття, котре буває завжди, коли потрапляєш уночі в незнайому господу, в чуже життя, повне таємниць і здогадів. Це життя лежить мов книга, забута серед столу на якійсь там шістдесят п'ятій сторінці. Заглянеш у сторінку й намагаєшся вгадати: про що написано цю книгу, що в ній?

На столі й справді лежала розгорнена книга. Кузьмін устав, схилився над нею і, прислухаючись до хапли-

вого шепоту за дверима та до шамотіння сукні, сам собі прочитав давно забуті слова:

І неможливе все ж можливе.
Далекий шлях стає легким,
Коли здаля майне мрійливо
Знайомий погляд з-під руки.

Кузьмін підвів голову, оглядівся. Невисока тепла кімната знов збудила в нього бажання лишитися в цьому містечку.

Є особливий простодушний затишок ось у таких кімнатах з висячою лампою над обіднім столом, з білим на ній матовим абажуром, з оленячими рогами над картиною, на якій зображено собаку біля постелі недужої дівчинки. Такі ось кімнати будять усмішку — таке все старомодне, давно забуте.

Все там, навіть попільничка з рожевої черепашки, говорило про мирне й довге життя, і Кузьмін знову подумав про те, як добре було б лишитись тут і жити так, як жили мешканці старого будинку — не кваплячись, у змінах праці й відпочинку, зим, весен, дощових і сонячних днів.

Але серед старих речей були в кімнаті й інші. На столі стояв букет польових квітів — ромашок, медунки, дикої горобини. Букет поставили, мабуть, недавно. На скатертині лежали ножиці й ними обрізані зайві стебла квітів.

І поряд — розгорнена книга Блока «Далекий шлях стає легким». І чорний жіночий капелюшок на роялі, на синьому плюшевому альбомі для фотографій. Зовсім не старовинний, а таки сучасний капелюшок. І недбало залишений на столі годинничок у нікелевому браслеті. Він ішов нечутно й показував пів на другу. І завжди трохи печальні, особливо такої пізньої ночі, пахощі парфумів.

Половинка вікна була відчинена. За нею, за вазонами з бегонією, вилискував проти тьмяного світла, що падало з вікна, мокрий бузковий куш. У темряві шептався млявий дощ. У залізній ринві хутко торохкотіли важкі краплі.

Кузьмін прислухався, як падають краплі. Думка, що мучила людей віками, про неповоротність кожної хвилини — прийшла йому в голову саме зараз, уночі, в незнайомому домі, звідки за кілька хвилин він піде собі й ніколи сюди не повернеться.

«А може, це старість?» — подумав Кузьмін і обернувся.

На порозі кімнати стояла молода жінка в чорній сукні. Очевидно, вона квапилась до нього вийти й до ладу не зачесалась. Одна коса упала їй на плече, і жінка, не зводячи очей з Кузьміна й ніяково всміхаючись, підняла її й приколола шпилькою до волосся на потилиці. Кузьмін вклонився.

— Пробачте,— сказала жінка й подала Кузьміну руку.— Я вас примусила чекати.

— Ви Ольга Андріївна Башилова?

— Так.

Кузьмін дивився на жінку. Його вразили її молодість і блиск очей — глибокий і трохи туманний.

Кузьмін перепросив за турботу, витяг із кишені кітеля листа від Башилова і віддав жінці. Вона взяла, подякувала і, не читаючи, поклала його на рояль.

— Чого ж ми стоїмо! — сказала вона.— Сідайте! Сюди, до столу. Тут світліше.

Кузьмін сів до столу, попросив дозволу закурити.

— Курить, звичайно,— мовила жінка.— Я, мабуть, також закурю.

Кузьмін запропонував їй цигарку, витер сірника. Коли вона закурила, на її обличчя впало світло сірника, і зосереджене це обличчя з ясним чолом здалося Кузьміну знайомим.

Ольга Андріївна сіла навпроти Кузьміна. Він чекав, що вона почне розпитувати, але вона мовчала й дивилась за вікно, де одноманітно шарудів дощ.

— Марфушо,— сказала Ольга Андріївна і повернулася до дверей.— Постав, будь ласка, самовар.

— Ні, навіщо! — занепокоївся Кузьмін.— Я поспішаю. Візник дожидає на вулиці. Я мав тільки передати вам листа й розповісти дещо... про вашого чоловіка.

— Що ж розповідати! — відмовила Ольга Андріївна, висмикнула з букета ромашку й без жалю заходилась обривати з неї пелюстки.— Він живий — і я рада.

Кузьмін мовчав.

— Не поспішайте,— просто, як давньому другові, сказала Ольга Андріївна.— Гудки ми почуємо. Пароплав відчалить, звичайно, лише на світанку.

— Чому?

— А в нас, голубе, трохи нижче від Наволок, — озвалася з сусідньої кімнати Марфа, — на річці великий перекат. Його вночі проходити небезпечно. От капітани й ждуть світанку.

— Це правда, — потвердила Ольга Андріївна. — Пішки до пристані якихось чверть години. Коли йти через міський сад. Я вас проведу. А візника ви одпустіть. Хто вас привіз? Василь?

— Ось цього я не знаю, — всміхнувся Кузьмін.

— Тимофій їх привіз, — повідомила з-за дверей Марфа. Було чути, як вона гуркоче самоварною трубою. — Чайку хоч випийте. А то як же — з дощу та під дощ.

Кузьмін погодився, вийшов до воріт, заплатив візникові. Той довго не їхав, тупцював біля коня, поправляючи наритники.

Коли Кузьмін повернувся, стіл уже був накритий. Стояли сині старі чашки з золотими обідками, глечик з пареним молоком, мед, надпита пляшка вина. Марфа внесла самовар.

Ольга Андріївна перепросила за вбоге частування, розповіла, що збирається назад до Москви, а тим часом працює в Наволоках, у міській бібліотеці. Кузьмін усе чекав, що вона нарешті спитає про Башилова, та вона не питала. Кузьмін од цього ще дужче ніяковів. Він здогадувався ще в госпіталі, що в Башилова нелад з дружиною. Але зараз, після того як вона, не читаючи, листа поклала на рояль, він цілком переконався в цьому, і йому вже здавалося, що він не виконав обов'язку перед Башиловим і дуже в цьому винен. «Мабуть, вона прочитає листа пізніше», — подумав він. Одне було ясно: лист, якому Башилов надавав такого значення і заради якого Кузьмін опинився такої пізньої пори в цьому домі, вже не потрібний тут і не цікавий. Зрештою, Башилову Кузьмін не допоміг, а тільки поставив себе в незручне становище. Ольга Андріївна мовби догадалась про це і сказала:

— Ви не гнівайтесь. Є пошта, є телеграф, — я не знаю, навіщо він вам завдав такого клопоту.

— Який же клопіт! — поспішив одмовити Кузьмін і, помовчавши, додав: — Навпаки, це дуже добре.

— Що добре?

Кузьмін почервонів.

— Що добре? — голосніше перепитала Ольга Андріївна й звела очі на Кузьміна. Вона дивилась на нього так, ніби хотіла вгадати, про що він думає, — суворо, нахилившись вперед, чекаючи на відповідь.

Але Кузьмін мовчав.

— А все-таки, що саме добре? — знову спитала вона.

— Як вам сказати, — відповів, розмірковуючи, Кузьмін. — Це окрема розмова. Все, що ми любимо, не часто нам лучається. Не знаю, як у інших, але я кажу про себе. Все добре майже завжди проходить повз нас. Ви розумієте?

— Не дуже, — відповіла Ольга Андріївна й нахмурилась.

— Як би вам пояснити, — заговорив Кузьмін, сердячись на себе. — З вами так, мабуть, теж бувало. З вікна вагона ви нараз побачите галявину в березовому гаю, побачите, як осіннє павутиння заблิสне проти сонця, і вам раптом заманеться вискочити на ходу з поїзда й лишитися на цій галяві. Але поїзд поспішає мимо. Висунувшись із вікна, ви оглядаєтесь назад, куди мчать усі ці луки та гаї, конячини й польові дороги, й чуєте непевний дзвін. Що дзвенить — невідомо. Може, ліс або повітря. Чи гудуть телеграфні дроти. А може, рейки стугонять від ходу поїзда. Майне ось так, на мить, а не забудеш того все життя.

Кузьмін замовк. Ольга Андріївна підсунула йому склянку з вином.

— Я в житті, — промовив Кузьмін і почервонів, як завжди червонів, коли йому випадало говорити щось про себе, — завжди чекав ось таких нежданих і простих речей. І коли знаходив їх, бував щасливий. Ненадовго, але бував.

— І зараз теж? — спитала Ольга Андріївна.

— Теж!

Ольга Андріївна опустила очі.

— Чому? — спитала вона.

— Не знаю напевне. Так мені здається. Мене поразило на Віслі, лежав я в госпіталі. Кожен одержував листи, а я не одержував. Бо не було від кого їх одержувати. Лежав собі, вигадував, звичайно, як усі вигадують, своє майбутнє по війні. Неодмінно щасливе й незвичайне. Потім вилікувався, і мене вирішили послати на відпочинок. Визначили місто.

— Яке? — спитала Ольга Андріївна.

Кузьмін назвав те місто. Ольга Андріївна нічого не відповіла.

— Сів на пароплав, — провадив своє Кузьмін. — По берегах повсюди села, пристані. І осточортіле відчуття самотності. Бога ради, не подумайте, що я скаржуся. В самотності теж є чимало хорошого. Потім Наволоки. Я боявся їх проспати. Вийшов на палубу глупої ночі й подумав: як дивно, що в цій безмежній темряві, яка сповила всю Росію, під дощовим небом спокійно сплять тисячі різних людей. Потім, коли я поспішав сюди на візнику, я все гадав, кого я стріну.

— Чим же ви все-таки щасливі? — спитала Ольга Андріївна.

— Так... — схаменувся Кузьмін. — Загалом добре.

Він замовк.

— Чого ж це ви? Кажіть!

— Про що? Я й так розбазікався, набалакав зайвого.

— Про все, — відмовила Ольга Андріївна. Вона бучім не дочула останніх його слів. — Про що хочете, — додала вона. — Хоча все це трохи дивно.

Вона встала, підійшла до вікна, відсунула завіску. Дощ не вшухав.

— Що — дивно? — поспитав Кузьмін.

— Усе дощить! — сказала Ольга Андріївна, обертаючись до нього. — Отака зустріч. І вся ця наша нічна розмова, — хіба це не дивно?

Кузьмін збентежено мовчав.

У вологій мряці за вікном, десь там під горою, загуdiv пароплав.

— Ну, що ж, — ніби з полегкістю сказала Ольга Андріївна. — От і гудок!

Кузьмін підвівся. Ольга Андріївна не зрушила з місця.

— Зачекайте, — промовила вона спокійно. — Сядьмо перед дорогою. Як у давнину.

Кузьмін знову сів. Ольга Андріївна теж сіла, замислилась, навіть одвернулась од Кузьміна. Кузьмін, дивлячись на її високі плечі, на важенні коси, скручені й зашпилені вузлом на потилиці, на легкий вигин шиї, подумав, що якби не Башилов, нікуди він не поїхав би з цього містечка, лишився б тут до кінця відпустки і

жив би, хвилюючись і знаючи, що поряд живе ця мила й дуже сумна в цю мить жінка.

Ольга Андріївна встала. В маленькому передпокої Кузьмін допоміг їй надіти плащ. Вона запнула голову хусткою.

Вони вийшли, мовчки пішли по темній вулиці.

— Скоро світанок, — сказала Ольга Андріївна.

За річкою синіло водяве небо. Кузьмін зауважив, як Ольга Андріївна здригнулась.

— Вам холодно? — стривожився він. — Даремно ви пішли мене проводити. Я втрапив би й сам.

— Ні, недаремно, — коротко відмовила Ольга Андріївна.

Дощ перестав, але з дахів ще капотіло, вистукуючи об дощаний тротуар.

При кінці вулиці простягся міський сад. Хвіртка була відчинена. За нею зразу ж починалися густі, занедбані алеї. В саду пахло нічним холодом, вологим піском. Це був старий сад, чорний од високих лип. Липи, ледь духмяні, доцвітали. Лише раз вітер війнув по саду, і сад весь зашумів, неначе на нього хлинула і зразу вщухла краплиста й тучна злива.

В кінці саду була круча над рікою, а за кручею — досвітні дощові далі, тьмяні вогні бакенів унизу, туман, уся журба літнього безгоддя.

— Як же ми зійдемо вниз? — спитав Кузьмін.

— Ідть сюди!

Ольга Андріївна звернула стежкою прямо до кручі й підійшла до дерев'яних сходів, що вели вниз, у темряву.

— Дайте руку! — сказала Ольга Андріївна. — Тут чимало трухлявих східців.

Кузьмін подав їй руку, і вони обережно почали спускатись. Межи східцями росла мокра від дощу трава.

На останній площадці сходів вони спинились. Звідси вже видніла пристань, зелені й червоні вогні пароплава. Свистіла пара. Серце в Кузьміна заскиміло відчуттям, що зараз він розлучиться з цією незнайомою й такою близькою йому жінкою й нічого їй не скаже — нічогісінько! Навіть не подякує за те, що вона зустрілась йому на шляху, подала маленьку сильну руку в вологій рукавичці, обережно звела його по хитких сходах, і щоразу, коли над бильцями звисала мокра галуз-

ка й могла хльоснути його в обличчя, вона стиха казала: «Нагніть голову!» І Кузьмін покірно схилив голову.

— Попрощаємось тут,— сказала Ольга Андріївна.— Далі я не піду.

Кузьмін поглянув на неї. З-під хустки на нього зорили бентежні, строгі очі. Невже зараз, в цю хвилину, все відійде в минуле й стане лиш болючим спомином і в її, і в його житті?

Ольга Андріївна подала Кузьміну руку. Кузьмін поцілував її і вловив ті ж самі, легкі пахощі парфумів, що їх уперше він почув у темній кімнаті під шарудіння дощу.

Коли він підняв голову, Ольга Андріївна щось сказала, але так тихо, що Кузьмін не дочув. Йому здалося, що вона сказала одне тільки слово: «Даремно...» Може, вона сказала що-небудь іще, але з річки сердито закричав пароплав, нарікаючи на вологий світанок, на своє бурлацьке життя з дощами і туманами.

Кузьмін поспішив, не озираючись на берег, проскочив через пристань, що тхнула рогожками й дьогтем, зішов на пароплав і зразу ж піднявся на порожню палубу. Пароплав уже одчалував, повільно обертались лопаті. Кузьмін вийшов на корму, глянув на кручу, на сходи — Ольга Андріївна була ще там. Ледь світало, і її трудно було розгледіти, Кузьмін підняв руку, але Ольга Андріївна не відповіла.

Пароплав відходив усе далі, котив на піскуваті береги довгі хвилі, гойдав бакени, і надбережні кущі лози відповідали хапливим шумом на сплески пароплавних коліс.

ПІЗНЯ ВЕСНА

Коло цього естонського містечка море ніколи не замерзало. В пору буревіїв у домах було чути шум ріні, що шурхала у море слідом за хвилею.

Війська давно пішли на захід, женучи далі німців, котрі ще люто огризались. У містечку зостався невеликий загін моряків. Він охороняв береги.

Один з офіцерів цього загону, лейтенант Луговой, оселився на околиці міста в порожньому будинку на дюнах. Піщані дюни позаростали вересом та присадкуватими соснами. Стояла пізня холодна весна. З Балтики день у день ринули шквали з дощем, і в Лугового, од вогкості, либонь, боліла поранена рука.

— Собачий клімат! — ремствували матроси.

Але, мовби всупереч цьому кліматові, за вікнами сусіднього будинку цвіли гіацинти і ще якісь там білі квіти. Лугового дивував терпець людей, котрі викохали такі ось квіти серед непривітної тутешньої весни. З сусіднього будинку часом виходила хвороблива дівчина-естонка, хазяйка цих квітів, світловолоса, біловія.

При кінці квітня загоніві стало відомо, що в містечко приїде московська співачка Наталя Самойлова і дасть концерт для моряків загону. Цю звістку приніс Луговому молодший лейтенант Осипов — обвітрений, галасливий, чимось завжди схвильований офіцер.

— Ви розумієте! — горлав він, не помічаючи, що Луговой аж кривиться від його лементу. — Вона їздить з своїми піснями тільки по маленьких, чортзна-куди за проторених загонах. Отаких, як наш. Оце молодчина! І ще кажуть, вона родом із циганської сім'ї. Чого ви кривитесь? Знов розболілась рука?

— Еге... Трохи. І до того ж ви так горлаєте...

— Справді? — здивувався Осипов. — Це я від надзвичайних обставин. Мені доручили зустріти Самойлову і все влаштувати. Ви слухали її коли-небудь?

— Слухав.

— І вона справді циганка?

— Звідки я знаю!

— Всі радіють, — прикро мовив Осипов, — а ви тільки сердитесь.

— Я не серджуся. Просто я трохи нездужаю.

— Пийте більше кави, — порадив Осипов.

— А де Самойлова співатиме? — спитав Луговой.

— У міському театрі.

— Там же нема світла!

— Хо-хо! — зарозуміло озвався Осипов. — А для чого є свічки? Вона співатиме при свічках. Ми тут відродимо вісімнадцяте століття, товариші флотські!

Осипов пішов собі. Луговой постояв біля вікна, подивився на море, вкрите шумовинням, на низьке небо, потім надів шинель і вийшов. Але подався він не до містечка, а по дюнах вздовж берега.

Вітер гудів у мокрих соснах. Луговой бачив, як на кінці кожної соснової хвоїнки набрякала крапля роси, потому відривалася й падала у верес. І так ото — крапля за краплею, мовби цілий день присадкуваті сосни безугодно ронили нечасті сльозини.

— Так... — сказав Луговой. — Дивно все виходить. Краще мені не йти на цей концерт.

Але зразу ж подумав, що на концерт він таки піде хоч би там що. «Сяду в останньому ряду. При свічках мене там ніхто не помітить!» Луговой спустився на берег і довго стояв, дивлячись, як Балтика жене до берега зелений каламутний вал.

...Самойлова ввійшла в холодну кімнату готелю, сіла, не роздягаючись, у крісло, витягла цигарку, закурила. Монотонно шумів шторм, і співав комин.

Усе довкола подобалось Самойловій, вона вперше потрапила на це узбережжя. Подобались невеличкі будиночки, грім моря, похмуре небо, пахощі сосен і диму, дуже чисті й холодні кімнати з такими ж дуже чистими й холодними рушниками, ковдрами, з холодною водою в білих емалевих глечиках.

Увійшла покоївка, хвороблива дівчина-естонка, і поставила в склянку на столі кілька синіх гіацинтів.

— Звідки тут свіжі гіацинти?

Дівчина тільки всміхнулась на відповідь, очевидно, не зрозуміла Самойлову, присіла біля груби й заходилась накладати в неї дрова.

Затріскотів огонь, дихнуло теплом. Самойлова скинула шубку, боти. Дівчина, допомагаючи їй, цікаво розглядала цю молоду жінку з веселими зеленкуватими очима, що розмовляла низьким голосом.

— Гарно у вас! — сказала Самойлова, витягаючи що їй треба з чемодана. — Я хотіла б ось тут жити довго-довго...

— Гарно! — кивала головою дівчина і всміхалась. — Так, так, гарно!

Коли дівчина вийшла, Самойлова сіла до столу, зіперлась головою на долоні й так сиділа довго й недвижно.

— Завтра Перше травня, — промовила нарешті Самойлова й підвела голову, — а я знов сама-самісінька. Погано!

У двері постукали. Ввійшов Осипов. Він сказав, що все гаразд, рояль настроїли, акомпануватиме найкращий їхній піаніст, старшина Бугачов, а концертний зал за мить нагріється диханням зворушених слухачів.

— До речі, — зауважив Осипов, — з вами прийшло сюди щось добре. Барометр піднявся. Свято ми, здається, зустрінемо при ясному небі. — Він помовчав: — Ви, може, схочете зустріти свято разом з нами? Ввечері, після концерту.

— Звичайно. Я тут зовсім одна.

— Буде все просто, по-військовому. Зате дім, де ми збираємось, дуже затишний, і навіть таємничий. Невеличкий дім на дюнах за містом. З усіх боків дме вітер. Там живе наш льотчик лейтенант Луговой.

— Він тут? — швидко спитала Самойлова, підступила до Осипова і взяла його за руки. Рум'янець пойняв плямами її щоки.

— Еге ж, тут, — відмовив, зніяковівши, Осипов. Він не знав, куди подіти свої руки.

Самойлова міцно потиснула їх, відпустила, витягла з коробки цигарку, зламала її, витягла другу. Осипов чиркнув сірником, але Самойлова дмухнула на нього, погасила, кинула цигарку, стиха сказала:

— Зараз не можу. Не треба. — Пальці в неї тремтіли. — Якщо можна, — мовила вона благально, не дивлячись на Осипова, — не кажіть про це Луговому.

— Про що?

Самойлова мовчала.

— Про святкування разом з вами? — обережно спитав Осипов.

— Так.

— Єсть! — відповів Осипов.

— Боже мій! — прошепотіла Самойлова, помовчавши. — Як безглуздо я тримаюсь! Пробачте.

Осипов розгублено попрощався й вийшов. У коридорі він закурив, довго дивився на вогник сірника, поки не облік пальців, похитав головою, сказав: «От і зрозумій!» — і почав спускатися по сходах. Світловолоса дівчина підіймалась назустріч з глеком гарячої води. Осипов оступився з дороги й сказав:

— Сьогодні ми у вас купуємо всі ваші квіти, Марто.

— О-о! — відказала дівчина. — Спасибі. Але навіщо стільки? Свято?

— Все разом, — сказав Осипов. — І свято, і концерт, і ще... Коротше кажучи, ми купуємо всі квіти. Я пришло по них надвечір.

Він пішов собі. Марта, здивовано звівши вгору брови, дивилась за скляні двері, де зник цей моряк у чорній шинелі.

...Самойлова швидко вийшла на сцену й спинилась біля рампи. Від повіву, знятого її шовковою білою сукнею, стрепенулися й розлетілись на всі боки язички свічок. Потім вони знов знялись угору, потріскуючи й розгоряючись. При їх жовтавім полум'ї Самойлова швидко оглянула зал темними збентеженими очима, але не побачила жодного знайомого обличчя, крім Осипова. Невже Луговой не прийшов! Невже всього, що сталося, не можна виправити! Але що сталося? Помилка, образа, прикрий збіг обставин.

— Не знаю! Нічого не знаю! — мовила сама собі Самойлова, нахилилась і взяла букет квітів, — їй простяг його з першого ряду сивий моряк, начальник загону. Вона всіхнула, знов підвела очі і тут відчула всю незвичайність, весь чар того, що було круг неї.

Свічки обпливали. Їхнє полум'я перебігало, коливалось, грало в піжмурки з темрявою, що гніздилася в глибині залу серед червоного оксамиту та припалого пилом кришталю на люстрах.

Обвітрені обличчя дивились на Самойлову з гордістю. Цього вона ніколи не помічала серед московських глядачів.

Глухо долинало рокотання моря. З-за лаштунків легенький вітер ворушив складки її плаття. Там, надворі, вітер одсунув, нарешті, хмари з важкого неба і поніс

їх на північ, odkриваючи над головою океани зеленкуватого вечірнього світла.

І, нарешті, її збурювало радісне й водночас трохи гірке усвідомлення, що десь тут, поряд, живе людина, котру вона покохала так давно, потім утратила, але не переставала шукати, сама собі не признаючись у тому, всі роки війни. Самойлова кивнула червонофлотцеві за роялем. Зал припишк.

Луговой, перед тим як увійти в театр, обходив усе містечко. Він вирішив прийти непомітно десь на половині концерту. Без мети никаючи по вулицях, він знемагав од нестерпної туги. Йому здавалося, що він уже спізнався, що концерт от-от скінчиться. Тоді він наддавав ходи, але зразу ж зупинявся й примушував себе згадувати минуле, начебто сподіваючись, що знову спалахне біль давньої образи, що збуриться в нім уся гордість і це вбереже його від марної гризоти.

Але дивно: минуле вже не будило в ньому ні досади, ні образи. Так, він кохав її, і це було зовсім інакше кохання. Воно сповнювало життя свіжістю, блиском, мовби в душі починався ще туманний, але чудовий світанок. Вони бачились нечасто, але кожна зустріч налітала, наче буря, з сум'яттям почуттів, трепетом, незначущими й милими словами, а кожне розставання було сповнене печалі, тривоги; її очі благали не забувати, мерщій повернутись, думати про неї. І потім — цей дурний кінець. Він тоді зник — і все. Адже вони нічим не були зв'язані.

Луговой нарешті ввійшов у театр. Гриміли оплески. Він одсунув важку порт'єру й сів у перше-ліпше крісло. Перед ним були широкі спини матросів.

Луговой опустил очі, щоб не бачити Самойлової. Він тільки слухав голос і впізнавав у ньому давню тривогу, скрадливість, якийсь дзвенючий сум:

...Чи ви стрічали в хащі лісовій
Співця кохання вашої печалі?
Чи сліз сліди, чи усміх помічали,
Чи тихий погляд, стужений між вій,
Стрічали ви?..

Жаль за втраченими днями здавив серце з такою силою, що Луговой ледве стримався, щоб не застогна-

ти. Він устав і швидко вийшов. На порозі він озирнувся — біля рояля, мовби пройнята вся теплим світлом, стояла вона, бліда, прекрасна, як завжди.

Луговой повернувся в свій дім на дюнах. Стіл уже накрили для вечора. Луговой погасив світло й довго стояв посеред кімнати, не скидаючи шинелі.

З театру вийшла Самойлова з кількома офіцерами. Море принишло й тільки подеколи глухо зітхало.

Начальник загону перепросив, сказавши, що прийде пізніше, а зараз має справи, й зник. Кудись пішли з ним разом, знайшовши причину, іще два офіцери.

Потім рудуватий і мовчазний офіцер захопився, що забув узяти з дому пляшку коньяку, і притьмом побіг по ту пляшку.

Коли підходили до міської застави, Осипов згадав, що може не вистачити склянок, і попросив молоденького лейтенанта з соромливими очима збігати по склянки. Лейтенант погодився без заперечень. Осипов зостався з Самойловою сам-один. Вони йшли мовчки.

— От чорт! — раптом сказав Осипов. — Пробачте, що з язика мені зірвалось. Погана звичка.

— А що?

— Телеграму забув надіслати батькові. Вітальну. Наша давня родинна традиція.

Він поглянув на руку. Циферблат годинника світився.

— Ще встигну. Ми, до речі, дійшли. Он там, бачите — невеличкий будиночок? І ганок! Це там. — І тут же, себе виказуючи, він додав: — Якщо ви боїтесь, я зачекаю тут, поки вам одчинять.

— Ідіть! — відповіла Самойлова і навіть не всміхнулась. Осипов одійшов. Але за першою ж сосною він спинився й стояв доти, поки не побачив, як Самойлова зійшла на ганок, сіла на лаву й припала лобом до дерев'яних поручнів. Так вона просиділа кілька хвилин, потім рвучко встала й постукала в двері.

Осипов хутко пішов геть від дому — навпростець по вересу межі присадкуватими соснами.

Самойлова постукала в двері дуже тихо. Зразу ж чоловічий голос відповів: «Увійдіть!» Вона прочинила двері, опинилась на порозі, захопилась за одвірок. Луговой одступив. Він бачив тільки її очі, повні сліз.

— Колю, милий,— сказала Самойлова.— Нічого, нічого не було тоді. Навіщо ж ви?..

Вона не договорила. Голос їй зірвався. Луговой підтримав її, а вона обхопила його шию й почала безсило опускатись. Він обережно посадив її в крісло й дивився на її холодне бліде обличчя.

— Я жадаю тільки одного,— сказав він глухо.— Прощення.

— Я знайшла вас... прийшла... отже, простила... зовсім-зовсім простила,— сказала вона й ледве помітно всміхнулась.— Як тут душно! Вийдімо на ганок.

Вони вийшли на ганок. Самойлова обняла Лугового за плечі, чула, як він тремтить, і тихо, майже беззвучно, говорила:

— Ну, заспокойтесь. Все тепер так добре, чудово. Я завжди буду з вами. Завжди!

Тьмяно вилискувало море. Крізь хмари ледь помітно пробивався місяць. Імлиста голубінь ночі простягалась довкола в глибокій, незвичнім мовчанні. Тільки здаля було чути голоси офіцерів,— сміючись і перегукуючись, вони йшли з усіх боків до будинку на дюнах.

Жовтень випав на продиво студений, негожий. Гонтові дахи стали чорні.

Скуйовджена трава в саду вилягла, і все доцвітав і ніяк не міг доцвісти і обсіпатись тільки самотній невеличкий соняшник біля паркана.

Над луками повзли з-за річки, чіпляючись за безлисті верби, набухлі хмари. З них набридливо сіявся дощ.

По дорогах не можна було ні пройти, ні проїхати, і пастухи вже не гнали череди на луки.

Пастухова дудка стихла до весни. Катерині Петрівні стало ще трудніше прокидатися вранці й бачити те ж саме: кімнати із затхлим гіркуватим духом нетоплених печей, пилом припалий «Вестник Европы», на столі пожовклі чашки, давно не чищений самовар і картини на стінах. Може, в кімнатах було все аж надто похмуре, а в очах Катерини Петрівни з'явилась уже темна вода, чи, може, картини зблякли від часу, але на них нічого вже не можна було побачити. Катерина Петрівна тільки по пам'яті знала, що ось ця — портрет батька її, а ось ця — невеличка, в золоченій рамі — подарунок Крамського, ескіз до його «Незнайомки в оксамитовій шубці».

Катерина Петрівна доживала віку в старому домі, що його збудував батько її — відомий художник.

На старість художник повернувся з Петербурга до свого рідного села, спочивав і порався в саду. Малювати він уже не міг: тремтіла рука, та й зір ослаб, часто боліли очі.

Дім цей, як казала Катерина Петрівна, був «меморіальний». Його охороняв обласний музей. Але що стане з цим будинком, коли вона помре, остання з тих, хто в ньому жив, Катерина Петрівна не відала.

А в селі — звалось воно Забор'є — нікого вже не сталося, з ким можна було побалакати про картини, про петербурзьке життя, про те літо, коли Катерина Петрівна, з батьком живши в Парижі, бачила, як ховали Віктора Гюго.

Про це ж не розкажеш Манюшці, дочці сусіда, колгоспного шевця, — дівчиськові, котре щодня прибігало, щоб принести з колодязя води, підмести підлогу в кімнатах, наставити самовар.

Катерина Петрівна за це Манюшці дарувала поморщені рукавички, страусові пера, стеклярусний чорний капелюшок.

— Навіщо воно мені?— хрипко питала Манюшка й шморгала носом.— Я ж не гандитниця.

— А ти, люба, продай,— шепотіла Катерина Петрівна. Ось уже рік, як вона підупала й не могла вже говорити голосно.— Ти продай.

«Здам в утиль»,— думала собі Манюшка, забирала все й ішла додому.

Часом навідувався сторож при пожежному сараї — Тихон, худючий, рудий. Він ще пам'ятав, як батько Катерини Петрівни приїздив з Петербурга, ставив дім, упорядковував садибу.

Тихон був тоді хлопчиськом, але шану до старого художника зберіг на все життя. Дивлячись на його картини, він шумно зітхав:

— Робота натуральна!

Тихон порався часом без пуття, стару жаліючи, а все-таки допомагав у господарстві: в садку вирубував сухі дерева, пиляв їх, колов на дрова. І щоразу, йдучи додому, спинявся на порозі й питав:

— Не чути, Катерино Петрівно, Настя пише щось чи ні?

Катерина Петрівна мовчала, сидючи на дивані — згорблена, маленька,— та, знай, шаруділа якимись папірцями в рудому шкіряному ридикюлі. Тихон довго сякався, тупцював біля дверей.

— Ну, що ж,— казав він, не дождавшись відповіді.— Я, мабуть, піду, Катерино Петрівно.

— Іди, Тишо,— шепотіла Катерина Петрівна.— Іди, бог з тобою.

Він виходив, обережно причинивши двері, а Катерина Петрівна починала стиха плакати. Вітер свистів за вікнами в голому вітті, обшморгував останнє листя. Гасовий каганчик блимав на столі. Він був, здавалось, єдиним живим створінням у занедбаному домі,— без цього кволого вогника Катерина Петрівна і не знала б, як дожити до ранку.

Ночі були вже довгі, тяжкі, як безсоння. Світанок, що далі, то все десь довше даявся, все барився й ледве просочувався крізь неміті вікна, де межі рамами ще з

минулого року лежало на ваті колись жовте, осіннє, а тепер зотліле й брудне листя.

Настя, її дочка, єдина рідна їй людина, жила далеко, в Ленінграді. Востаннє приїздила вона три роки тому.

Катерина Петрівна знала, що Насті тепер не до неї, старої. В них, у молоді, свої справи, незбагненні свої інтереси, своє щастя. Краще не заважати. Тому Катерина Петрівна не дуже часто писала до Насті, а думала про неї цілісінькими днями, нишкнучи на краєчку просидженого дивана так нечутно, що миша, піддурена тишею, вибігала з-за груби, ставала дибки й довго, водячи носом, нюшила затхле повітря.

Листів од Насті також не було, але раз на два-три місяці веселий молодий листоноша Василь вручав Катерині Петрівні переказ на двісті карбованців. Він обережно придержував Катерину Петрівну за руку, коли та розписувалась, щоб не розписалась там, де не слід.

Василь ішов собі, а Катерина Петрівна сиділа, збентежена, з грішми в руках. Потім вона надівала окуляри й перечитувала кілька слів на поштовому переказі. Слова були завжди ті самі: безліч справ, нема коли не тільки приїхати, а й написати справжнього листа.

Катерина Петрівна обережно перегортала пухлі папірці. Від старості вона забувала, що гроші це зовсім не ті, котрі побували в Насті в руках, і їй здавалось, що від грошей пахне Настиними парфумами.

Якось, при кінці жовтня, вночі, хтось довго грюкав у забиту вже кілька років тому хвіртку в глибині саду.

Катерина Петрівна занепокоїлась, довго закутувалась теплою хусткою, надягла старий салоп і вперше того року вийшла з хати. Ступала вона поволі, полапки. Від холодного повітря заболіла голова. Призабуті зорі проразливо поглядали на землю. По опалому листю нелегко було йти.

Коло хвіртки Катерина Петрівна тихо спитала:

— Хто стукає? — Але за парканом ніхто не озвався. — Мабуть, причулось, — мовила Катерина Петрівна й пошкандибала назад.

Їй перехопило дух, вона спинилась біля старого дерева, взялась рукою за холодну мокру гілку й упізнала: це був клен. Вона його посадила давно, ще будши смішливим дівчам, а тепер він стояв голий, змерзлий, йому ж нікуди було втекти од вітровіння цієї незатишної ночі.

Катерина Петрівна приголубила клен, помацала шка-
рубкий стовбур, поплентала в дім і зразу ж написала
Насті листа.

«Люба моя, — писала Катерина Петрівна. — Я зими
цієї не переживу. Приїдь бодай на день. Хоч подивлюсь
я на тебе, подержу твої руки. Стара я стала й кволала
така, що мені важко не те що ходити, а навіть сидіти й
лежати, — смерть забула до мене дорогу. Садок усихає
— зовсім уже не той, — та я його й не бачу. Сей рік
осінь погана. Так тяжко; все життя, здається, не було
таке довге, як одна ця осінь».

Манюшка, шморгаючи носом, однесла цього листа на
пошту, довго стромляла його в поштову скриньку й за-
глядала всередину, — що там? Та всередині нічогосінько
не було видно, сама тільки бляшана порожнеча.

Настя була секретарем у Спілці художників. Роботи
було досить. Влаштували виставки, конкурси, — все
це проходило через її руки.

Листа від Катерини Петрівни Настя одержала на
службі. Вона сховала його в сумочку, не читаючи, — га-
дала прочитати по роботі. Коли одержувала від Катери-
ни Петрівни листи, вона зітхала з полегкістю: якщо
мати пише — то жива. Та разом од них породжувався
й глухий неспокій, неначе кожен лист був німотним
докором.

Після роботи треба було Насті піти в майстерню
до молодого скульптора Тимофеева, поглянути, як він
живе, щоб доповісти про це правлінню Спілки. Тимо-
феев скаржився на холоднечу в майстерні і взагалі на
те, що його затирають і не дають йому дороги.

На одній з площадок Настя витягла дзеркальце, на-
пудрилась і всміхнулася, — зараз вона подобалась сама
собі. Художники називали її Сольвейг за русяве волос-
ся і великі холодні очі.

Відчинив їй сам Тимофеев — невеличкий, рішучий,
злий. Він був у пальті. Шюю він закутав великим шар-
фом, а на ногах у нього Настя побачила жіночі фетрові
боти.

— Не роздягайтесь, — буркнув Тимофеев. — У кожу-
сі, й то змерзнете. Прошу!

Він провів Настю темним коридором, ступив угору через кілька сходинок і відчинив вузькі двері в майстерню.

З майстерні дихнуло чадом. На підлозі біля діжки з мокрою глиною горів гасник. На станках стояли скульптури, вгорнені в мокре шмаття. За широким вікном косо падав сніг, сповивав туманом Неву, танув у її темній воді. Вітер свистів у рамах і шарудів на підлозі старими газетами.

— Боже мій, як холодно! — мовила Настя, і їй здалося, що в майстерні ще холодніше від білих мармурових барельєфів, абияк порозвішуваних на стінах.

— Ось, погляньте! — сказав Тимофеев, підставляючи Насті замазане глиною крісло.— Не збагну, як це я ще не здох у цьому барлозі. А в Першина в майстерні від калориферів повіває теплом, ніби з Сахари.

— Ви не любите Першина?— обережно спитала Настя.

— Вискочень! — сердито буркнув Тимофеев.— Ремісник! У його фігур не плечі, а вішалки для пальт. Його колгоспниця — кам'яна баба в підтиканому хвартусі. Його робітник скидається на неандертальську людину. Ліпить дерев'яною лопатою. А хитрющий, люба моя, хитрющий, наче кардинал!

— Покажіть мені вашого Гоголя,— попросила Настя, щоб звести розмову на інше.

— Перейдіть лишень,— понуро звелів скульптор.— Та ні, не туди! Он у той куток. Отак!

Він скинув з однієї з глиняних фігур мокре ганчір'я, прискіпливо оглянув її з усіх боків, сів навпочіпки біля гасника, став гріти руки й сказав:

— Ну ось він, Микола Васильович! Тепер прошу!

Настя здригнулась. Насмішкувато, знаючи її наскрізь, дивився на неї гостроносий сутулий чоловік. Настя бачила, як на його скроні пульсує тоненька склеротична жилка.

«А лист у сумочці не розпечатаний,— здавалось, пронизували її гоголівські очі.— Ех ти, сорока!»

— Ну що? — поспитав Тимофеев.— Серйозний дядя, правда?

— Прекрасно! — насилу відказала Настя.— Це таки чудово.

Тимофеев прикро засміявся.

— Чудово! — повторив він. — Усі кажуть: чудово. І Першин, і Матяш, і всякі там знавці з усяких комітетів. А що з того? Тут — чудово, а там, де вирішують мою долю як скульптора, там той самий Першин тільки непевно хмикне — і все. А коли Першин хмикнув — то вже кінець!.. Ночі не спиши! — скрикнув Тимофеев і забігав по майстерні, човгаючи ботами. — Ревматизм рук від мокрої глини. Три роки читаєш кожне слово про Гоголя. Свинячі рила вві сні бачиш!

Тимофеев підняв зі столу стос книжок, трусонув ними в повітрі і щосили швиргонув назад. Над столом знялася гіпсова пілюка.

— Оце все — про Гоголя! — сказав він і разом заспокоївся. — Що? Я, здається, вас налякав? Пробачте, люба, але, їй-богу, я ладен лізти в бійку.

— Ну що ж, будемо битись разом, — сказала Настя й підвелась.

Тимофеев міцно потис їй руку, і вона пішла звідти, твердо собі поклавши привернути, хоч би там що, увагу до цієї талановитої людини.

Настя повернулась до себе на роботу, пішла до голови Спілки й довго розмовляла з ним, сперечалась, доводила, що треба зразу ж таки влаштувати виставку робіт Тимофеева. Голова постукував олівцем об стіл, довго щось обмірковував і нарешті погодився.

Настя повернулась додому, в свою старовинну кімнату на Мойці, з ліпною позолоченою стелею, і тільки там прочитала листа Катерини Петрівни.

— Куди там зараз їхати! — сказала вона й підвелась. — Хіба звідси втечеш!

Вона подумала про переповнені поїзди, про пересадку на вузькоколіяку, про трясовицю на возі, про всохлий сад, про ревні материнські сльози, про загайність нічим не присмаченої нудоти сільських днів — і вкинула листа в шухляду письмового стола.

Два тижні Настя готувала виставку Тимофеева.

Кілька разів тим часом вона сварилася й мирилася з перекірливим скульптором. Тимофеев, споряджаючи на виставку свої роботи, мав такий вигляд, мовби прирікав їх на знищення.

— Ніякого дідька у вас не вийде, моя люба, — злорадо казав він Насті, начебто вона влаштовувала не

його, а свою виставку.— Я тільки марно гайную час, слово честі.

Настя впадала попервах у розпуку, ображалась, поки не зрозуміла, що всі оці примхи не варті й шеляга, що вони вдавані, і Тимофеев нишком радіє своїй майбутній виставці.

Виставка відкрилась увечері. Тимофеев пирхав і казав, що не можна дивитися скульптуру при електричному світлі.

— Мертве світло! — бурчав він.— Вбивча нудота! Гас і той кращій.

— Яке ж вам світло потрібне, жахливий ви тип? -- обурилась Настя.

— Свічки потрібні! Свічки! — страдницьки загорлав Тимофеев.— Як же можна Гоголя ставити під електричну лампу! Абсурд!

На відкриття прийшли скульптори, художники. Той, хто нічого в цьому не тямить, почувши розмови скульпторів, не завжди міг би здогадатись, чи хвалять вони роботи Тимофеева, чи ганяють. Але Тимофеев розумів, що виставка вже має успіх.

Сивий запальний художник підійшов до Насті й поплескав її по руці:

— Спасибі. Чув, що це ви на світ божий витягли Тимофеева. Добре зробили. А то в нас, знаєте, багато балакають про увагу до художника, про піклування, про чуйність, а як дійде до діла, то бачиш пусті очі. Спасибі ще раз!

Почалось обговорення. Говорили багато, хвалили, гарячували, і думка, висловлена старим художником про увагу до людини, до молодого несправедливо забутого скульптора, бриніла в кожній промові.

Тимофеев сидів напрудившись, втупивши очі в паркет, але все-таки зизим оком поглядав на промовців, не розуміючи, чи можна їм вірити, чи поки що рано.

На порозі стала кур'єрша із Спілки — добра й нетямуца Даша. Вона щось на мигах показувала Насті. Та підійшла до неї, і Даша, осміхаючись, простягла їй телеграму.

Настя повернулась на своє місце, непомітно розпечатала телеграму, прочитала й нічого не зрозуміла:

«Катя помирає. Тихон».

«Яка ж це Катя? — розгублено подумала Настя. — Який Тихон? Це, мабуть, не мені».

Вона поглянула на адресу: ні, телеграма була їй. Лиш тоді вона помітила тонкі друковані літери на паперовій стрічці: «Забор'є».

Настя зжужмила телеграму й насупилась. Виступав Першин.

— В наші дні, — казав він, похитуючись і притримуючи окуляри, — піклування про людину стає тією чудовою реальністю, котра помагає нам рости й працювати. Я щасливий, що можу відзначити й поміж нами, поміж скульпторами та художниками, вияв цього піклування. Як кажу про виставку робіт товариша Тимофєєва. Цією виставкою ми цілком завдячуємо, — хай пробачить мені наше керівництво, — одній із рядових співробітниць Спілки, нашій милій Анастасії Семенівні.

Першин уклонився Насті, і всі вдарили в долоні. Аплодували довго. Настя схвилювалась до сліз.

Хтось торкнув її ззаду за руку. Це був старий запальний художник.

— Що? — спитав він стиха й показав очима на поймакану в Настиній руці телеграму. — Нічого прикрого?

— Ні, — відказала Настя. — Це так... Від одної знайомої...

— Ага! — буркнув старий і знову став слухати Першина.

Всі дивились на Першина, але чийсь погляд, важкий і гострий, Настя безнастанно відчувала на собі й боялась підвести голову. «Хто ж це такий? — подумала вона. — Невже хто здогадався? Як це беглуздо. Знов розгулялись нерви».

Вона ледве звела очі і в ту ж мить опустила: Гоголь поглядав на неї, всміхаючись. На його скроні мовби важко пульсувала тоненька склеротична жилка. Насті приверзлось, буцім Гоголь тихо сказав крізь зуби: «Ех ти!»

Настя хутко встала, вийшла, покvapливо одяглася внизу й вибігла на вулицю.

Ліпив мокрий сніг. Ісаакіївський собор укрила сіра паморозь. Хмуре небо нижче й нижче спадало на місто, на Настю, на Неву.

«Люба моя,— згадала Настя недавнього листа.— Люба!»

Настя сіла на лаву в сквері коло Адміралтейства й ридма заплакала. Сніг танув на обличчі, мішався із сльозами.

Настя стенулась від холоду і збагнула раптом, що ніхто її так не любив, як ця кволла, всіма покинута старенька, там, у нудному Забор'ї.

— Пізно! Мама я вже не побачу,— мовила вона сама собі й згадала, що за останній рік вона вперше вимовила це зворушливе дитяче слово — мама.

Вона скочила, хутко пішла супроти снігу, що шмагав її в обличчя.

«Що ж це воно, мамо? Що? — думала вона, нічого не бачачи.— Мамо! Як же воно могло так скоїтись? Нікого ж у мене в світі нема. Нема й не буде нікого ріднішого. Аби тільки встигнути, аби тільки вона побачила мене, аби тільки простила».

Настя звернула на Невський проспект, до міської залізничної станції.

Вона спізнилась. Квитків уже не було.

Настя стояла біля каси, губи їй тремтіли, не могла вона промовити ні слова, знаючи, що від першого ж — ревно заплаче.

Немолода касирка в окулярах визирнула у віконце.

— Що вам таке, громадянко? — невдоволено спитала вона.

— Нічого, — відказала Настя. — В мене мама...

Настя повернулась і поспішила до виходу.

— Куди ви? — покликкала касирка. — Зразу й сказали б. Заждіть хвилинку.

Того ж вечора Настя й поїхала. Цілу дорогу їй здавалось, що «Червона стріла» ледве суне, хоч поїзд хутко мчав нічними лісами, дмухаючи на них парою й сповнюючи протяжним криком перестороги.

...Тихон прийшов на пошту, пошептався з листоношею Василем, узяв у нього телеграфний бланк, покрутив його, і довго, витираючи рукавом вуса, писав щось на бланку незграбними літерами. Потім обережно згорнув бланк, поклав у шапку й поплентав до Катерини Петрівни.

Катерина Петрівна не вставала вже десятий день. Нічого їй не боліло, але млосна слабкість стискала груди, голову, ноги, і важко було дихати.

Манюшка шосту добу не відходила від Катерини Петрівни. Вночі вона, не роздягаючись, спала на просидженому дивані. Часом Манюшці здавалось, що Катерина Петрівна вже не дихає. Тоді в страсі вона починала хникати й кликала:

— Бабусю? Чуєш, бабусю? Чи ти жива?

Катерина Петрівна ворушила під укривалом рукою, і Манюшка заспокоювалась.

У кімнатах від самого ранку панувала по кутках листопадова темрява, та було тепло. Манюшка топила грубку. Коли веселий вогонь освітлював рублені стіни, Катерина Петрівна стиха зітхала, — од вогню кімната ставала затишною, звичною, якою вона була давним-давно, ще коли жила тут Настя. Катерина Петрівна заплющувала очі, і з них котилась і текла по жовтій скроні, плутаючись у сивому волоссі, єдина сльозинка.

Прийшов Тихон. Він кахикав, сякався, і, видно, був збентежений.

— Що, Тишо? — знесилено спитала Катерина Петрівна.

— Холодно стало, Катерино Петрівно! — бадьоро мовив Тихон і заклопотано глипнув на свою шапку. — Сніг незабаром ляже. Воно й добре. Дорогу морозцем прихватить — отож і їй легше буде їхати.

— Кому? — Катерина Петрівна розплющила очі й сухою рукою гарячково стала гладити ковдру.

— Та кому ж, як не Настасії Семенівні, — відказав Тихон, криво всміхаючись, і витяг із шапки телеграму. — Кому ж, як не їй.

Катерина Петрівна хотіла була підвестись, та не змогла й знов упала на подушку.

— Ось! — мовив Тихон, обережно розгорнув телеграму й простяг Катерині Петрівні.

Та Катерина Петрівна її не взяла, а так само з благанням дивилась на Тихона.

— Прочитай, — сказала Манюшка хрипко. — Бабуся вже читати не вміє. Очі в неї слабі.

Тихон злякано озирнувся, поправив комір, пригладив обрідне руде волосся і глухим, непевним голосом

прочитав: «Дожидайте, виїхала. Зостаюсь, завжди вас люблячи, дочка ваша Настя».

— Не треба, Тишо! — ледве чутно мовила Катерина Петрівна. — Не треба, любий. Бог з тобою. Спасибі тобі за добре слово, за ласку.

Катерина Петрівна насилу одвернулась до стіни, потім наче заснула.

Тихон сидів у холодному передпокої на лаві, курих, схиливши голову, спльовував і зітхав, доки не вийшла Манюшка і жестом не покликала його в кімнату Катерини Петрівни.

Тихон увійшов навшпиньках і всією долонею витер обличчя, — Катерина Петрівна лежала бліда, маленька, наче спокійно заснула.

— Не дождалась, — пробурчав Тихон. — Ох, горенько тяжке, страждання неписане! А ти дивись, дурепо, — звернувся він сердито до Манюшки, — за добро плати добром, не будь крутигузкою. Посидь тут, а я до сільради збігаю, доповім.

Він пішов собі, а Манюшка сиділа на табуретці, підгнувши коліна, дрижала й дивилась, не зводячи очей, на Катерину Петрівну.

Ховали Катерину Петрівну наступного дня. Підмерзло трохи. Випав легкий сніжок. День побілів, і небо було сухе, прозоре, але сіре, неначе над головою напнули випрану, стужавілу від морозу полотнину. За рікою сизо мріла далечінь. Вона дихала гострими й веселими пахощами снігу, прибитої першим морозом вербової кори.

На похорон прийшли старі жінки та діти. Труну на кладовище несли Тихон, Василь та два брати Малявіни — старенькі, наче зарослі чистим прядивом. Манюшка з братом Володькою несла віко труни й дивилась, не кліпаючи, перед собою.

Кладовище лежало за селом, над річкою. Там височіли жовті, лишаюваті верби.

Дорогою стріли вчительку. Вона недавно приїхала з обласного міста й нікого ще в Забор'ї не знала.

— Учителька йде, вчителька! — зашамотіли хлоп'яки.

Вчителька була молоденька, сором'язлива, сіроока, зовсім іще дівчинка. Побачивши похорон, вона нерішуче спинилась, боязко поглянула на маленьку бабусю в тру-

ні. На обличчя старій спадали й не танули колючі сніжинки. Там, у обласному місті, в учительки зосталась мати — така ж маленька, завжди заклопотана піклуванням про дочку і така ж зовсім сива.

Вчителька постоєла й повагом пішла за труною. Жінки поглядали на неї, перешіптувались, що ось, мовляв, тиха дівчина, і їй нелегко буде попервах з дітьми — надто вже вони в Забор'ї самостійні й бешкетливі.

Вчителька, нарешті, зважилась й спитала одну стареньку, бабу Мотрону:

— Самотня, мабуть, була оця бабуся?

— І-і, дорогенька-а, — зразу ж заспівала Мотрона, — уважай, що зовсім самотня. І така добра була, така щира. Все, бувало, сидить і сидить у себе на диванчику сама, нема до кого й слова мовити. Такий жаль! Є в неї в Ленінграді дочка, та, видно, високо залетіла. Ось так і вмерла без людей, без рідні.

На кладовищі труну поставили край свіжої могили. Старі жінки вклонялися труні, торкалися темними руками до землі. Вчителька ступила до труни, схилилась і поцілувала Катерину Петрівну в сухеньку жовту руку. Потім хутко випросталась, одвернулась і пішла до розваленої мурованої горожі.

За муром у легенькому пурхливому снігу лежала мила, трохи печальна, рідна земля.

Вчителька довго дивилась, слухала, як за її спиною перемовлялися старі, як стукотіла в віко труни земля і десь далеко по дворах горлали різноголосі півні — віщуючи погожі дні, легкі морози, зимову тишу.

До Забор'я Настя приїхала на другий день після похорону. Вона застала свіжий горбок на кладовищі — земля на ньому позмерзалась грудками — і холодну, темну кімнату Катерини Петрівни, звідки, здавалось, життя пішло давним-давно.

В цій кімнаті Настя проплакала цілісіньку ніч, поки за вікнами не замріло синє, каламутне і важке світання.

З Забор'я Настя виїхала крадькома, стараючись, щоб ніхто її не бачив і ні про що не розпитував. Їй здавалося, що ніхто, крім Катерини Петрівни, не міг зняти з неї непоправної провини, нестерпучого тягаря.

ПРИМОРОЗОК

Серед ночі коротко прогуркотів ланцюг якоря, засичала пара, і машина, спроквола хитнувши вимашченими шатунами, зупинилась. Стало чути, як дзюрчить під лопатями річкова вода. Пароплав прокричав глухо й невдоволено, трохи помовчав і прокричав знову.

Олена Петрівна лежала в холодній каюті, не роздягаючись, укритись пальтом. Вона підвела голову, поглянула у вікно. Там нічого не було видно, крім мокрої дерев'яної лави біля борту. Кілька хвилин було тихо, потім знову прокричав пароплав.

Олена Петрівна встала, наділа пальто й вийшла на палубу. Пароплав стояв. Єдину електричну лампочку на кормі кутало густим туманом, від цього світло лампочки ставало червонистим, каламутним, і здавалося, що ось-ось воно згасне.

Підстаркуватий вахтовий у чорній ватянці збіг з містка й пройшов повз Олену Петрівну.

— Насупило, — сказав він їй мимохідь. — Усе тумани. Запізно їдете у відпустку.

— Та ні, дарма, — відповіла Олена Петрівна й винувато всміхнулась.

Вона обійшла по палубі круг пароплава. В каютах спали. Далеко, мов у прірві, продуднів якийсь інший пароплав. Гудок у нього був хрипкий. «Мабуть, буксир», — подумала Олена Петрівна й спустилась крутими сходами на нижню криту палубу. Там теж усі спали, попідкладавши під голови вузли та лантухи. Лисніла залізна палуба. Сидів на припоні кудлатий білий собака з одним рудим вухом. Побачивши Олену Петрівну, він непевно закрутив хвостом і стиха вискнув.

Біля собаки сиділа на ящику молода циганка й колесала на руках маленьку дівчинку в строкатій хустині й такій же строкатій спідниці. Дівчинка не спала, дивилась на Олену Петрівну й міцно тримала в руці бублика.

— Поворожу, красунечко! — сказала циганка й посунулася, щоб Олена Петрівна могла сісти поряд. — Важке в тебе серце, голубко. Ти свого щастя не бачиш. Скажу правду, — не пошкодуеш.

— Не варто, — відповіла Олена Петрівна, витягла

три карбованці й простягла циганці.— Я сама знаю, де моє щастя.

— Не сумуй: сльоза красу змиє,— пробурчала циганка й зав'язала гроші в хустку.

Олена Петрівна зійшла нагору, вступила в порожній салон на носі пароплава, сіла в шкіряне крісло. В салоні було темно. Плив за вікнами клоччям туман. Стінний годинник пробив четверту.

Олена Петрівна зіперлась на стіл і задумалась. Ось вона сказала циганці, що знає, де її щастя. Де ж воно? Чи не в цій осінній мандрівці на пароплаві? «Я, наче п'яниця,— подумала Олена Петрівна й усміхнулась.— Все мене тягне в ці місця. Зараз я все пригадаю, і тоді, можливо, стане легше. Ну, звичайно, треба все згадати».

Але згадувати було не так і легко. Від спогадів починало надсадно калатати серце.

Року 1936-го — десять літ тому — коли Олена Петрівна була ще дівчиною, носила довгі коси, вона, скінчивши школу, приїхала з Москви в гості до подруги Мані Синициної, ось у ці краї, до містечка Новинок. Манин батько у Новинках завідував міською лікарнею. Лікарня стояла на околиці. За її огорожею простягався на десятки кілометрів — до самого обласного міста — сосновий ліс.

Того літа Олена Петрівна — тоді ще Лена — познайомилась із студентом лісового інституту Альошею Белявським. Він приїхав з Ленінграда на практику до тамтешнього лісництва й часто бував у Мані. Це був худорлявий юнак — витівник і сперечальник. Він міг сперечатися годинами про що завгодно, але найчастіше про поезію, літературу, тоді він, як Маня казала, «ставав несамовито натхненним». Він полотнів, і навіть голос йому дрижав, коли він на потвердження своїх слів читав вірші. Він знав напам'ять багато віршів. І Лена в'язла до нього з проханням щось прочитати «з Блока чи Лермонтова», та Альоша ніколи не читав, якщо його просили. Один тільки раз, перед її від'їздом, він прочитав «Веселих жебраків» у перекладі Багрицького, а потім незнайомі вірші Блока, котрі просто співали, співали, як може співати молода мати, колишучи дитину:

Як назову мою весну,
Як назову тебе, мій дальній...

Це було в міському саду, коло зарослого ставка, де одцвітала стрілиця і в чорній воді яріло призахідне сонце. Лена посмикувала перекинуті через плече коси, потім зжужмила їх пальцями, схилила голову й заплакала. Вона й сама не знала, чого плаче. Може, того, що на завтра вже треба було їхати з Новинок, а може, у віршах щось бриніло незбагненне, від чого так скиміло серце.

Лена скочила й пішла понад ставком, а зляканий Альоша залишився на лаві.

Наступного дня Лена виїздила, та Альоша не прийшов з лісництва її проводити. Коли відчалив пароплав і вже не стало видно Мані, що махала хустинкою, Лена зіперлась на бильця й довго стояла, нічого не бачачи, тяжко дихаючи від образи.

За шість кілометрів пароплав проходив повз лісництво. Від берега відплив човен. Пароплав коротко прогудів і застопорив машину, щоб забрати з човна випадкового пасажера. Пасажиром цим виявився Альоша. Він зійшов на палубу до Лени. Вона поглянула на нього злякано. Альоша сказав, що вирішив провести її до найближчої пристані, і спитав, чи це можна.

— Можна, — ледве чутно відповіла Лена й тут же подумала, що йому доведеться цілу добу чекати стрічного пароплава, що ніде буде ночувати, що він не взяв пальта і, звичайно, застудиться. Вона поприкнула його за це, та Альоша тільки всміхнувся.

Потім вони сиділи на палубі й мовчали. Лені здавалося, що земля й небо помінялись місцями. Хмари повільно підпливали попід днище пароплава, а небо текло над ним блакитною рікою.

Найближча пристань була невеличка й безлюдна. Прощаючись, Лена несподівано припала головою до плеча Альоші, потім підняла голову, і очі їхні зустрілись. Альоша всміхнувся невпевнено й сором'язно. Тоді вперше і єдиний раз Лена поцілувала його і зразу ж відштовхнула.

В Москві вона одержала від Альоші листа. «Я просто щасливий, — писав він, — що живу в один час із вами». Після цього листа Лена довго ходила сама не своя. Смільний та милий час!

На цьому місці варто було б урвати спомини, але пам'ять вела далі. Лена Альоші написала кілька листів,

але не одіслала їх і всі порвала. Слова в тих листах брязкотіли, мов калатальця. Не можна було такими словами писати про те, що було на душі, а інших — справжніх — слів вона знайти не вміла, мовби зразу їх позабувала.

Так минув місяць, другий, третій. Альоша більше не писав, і Лена знала, що з дурного розуму вона образила Альошу і тепер уже всьому кінець.

Восени вмер од розриву серця Ленин батько — лікар Яузкої лікарні. Лена лишилась одна з матір'ю-вчителькою, вступила до архітектурного інституту, познайомилась якось узимку на студентській вечірці з молодим художником Чуркіним, веселим і задерикуватим, мов горобець, захопилась ним, і наступного літа вони побралися. Чуркін казав, що жінка не може бути архітектором, що це безглуздзя, і Лена невдовзі після весілля перейшла на роботу до видавництва, що випускало книги про мистецтво.

Вони прожили разом чотири роки. Дедалі частіше Лена помічала, що Чуркін живе якось підскоком, «півником», відбувається жартом од серйозних справ та й заклопотаний здебільшого тим, щоб згайнувати час.

Перед самою війною вони розійшлися — спокійно, без нарікань, мовби роз'їхались близькі, але набридлі одне одному родичі.

Зоставшись самотньою, Олена Петрівна почала частіше згадувати Альошу, але й Новинки, і вірші коло ставу, і прощання на пароплаві ввижались їй тепер такими далекими; ніби це було в іншому, не в цьому житті.

А потім настала залізна пора — грянула війна. Майже два роки Олена Петрівна прожила в сибірському місті на березі холодної ріки, куди евакуювали видавництво. Якось уночі вона прокинулась у себе в невисокій кімнаті. Гуркотів під вітром дах, перішив дощ у шибки, наче град, і страшно було уявити собі, як за річкою бушує болотистий сибірський ліс.

Олена Петрівна заплющила очі й так ясно побачила Альошу, неголеного, змарнілого, під таким ось проливнем, десь далеко, на передньому краї... Дитяча любов, але ніяк її не відірвеш, не викинеш із серця!

Повернувшись до Москви, Олена Петрівна вирішила неодмінно поїхати у відпустку до Новинок. Вона не

відала, чи жива Маня Синицина, що з нею, що в лісництві. І ось завтра вона, нарешті, про все дізнається.

Двері рипнули. Олена Петрівна озирнулась. До салону ввійшов літній уже чоловік у пальті, без капелюха. Олена Петрівна з ним напередодні познайомилась, але розмовляти не зважувалась: від капітана вона дізналася, що це письменник Семенов і що їде він теж до Новинок. «Що він там робитиме? — подумала вона. — Напевне, їде собі до родичів».

— І вам також не спить? — спитав Семенов, присів до сусіднього столика, почав натоптувати люльку і, не чекаючи відповіді, сказав: — Еге, туман... Простоїмо до ранку. Трудно на річці восени. А я, уявіть собі, це дуже полюблюю.

Він чиркнув сірником і заходився розкурювати люльку, поглядаючи при червонястому вогнику на Олену Петрівну.

— Що полюблюєте? — спитала Олена Петрівна.

— Порожній пароплав, туман... Холодні каюти, — він помовчав і додав: — І нічні розмови полюблюю. З попутниками. Я вам не заважаю?

— Анітрохи! — похапцем відповіла Олена Петрівна.

— Вчасно застав нас туман, — сказав начебто сам собі Семенов.

— Чому?

— Тут на берегах горілий ліс. Після війни. Простягся на тридцять кілометрів. Не бачивши такого, навіть нелегко уявити. До обрїю обвуглені сосни. Мов кладовище. Добре, якщо ви цього не побачите. Ви, здається, в Новинки?

— Так, у Новинки.

— І я туди ж. Удруге вже в цьому році. Власне, не в Новинки, а в лісництво.

— Відпочивати? — спитала Олена Петрівна.

— Ні. В справі. І працювати. Я пишу одну річ... про ліси. Не знаю навіть, як її назвати, — чи це повість, стаття чи навіть поема.

— Це, мабуть, цікаво, — сказала Олена Петрівна.

— Правда? — здивувався Семенов. — А я боюся, що не дійде до читача. Поки пишу, то певен, що прекрасно. А скінчу — зразу ж починає здаватися, що все це — суцільна ерунда, жована вобла, а я сам — графоман і дурень.

— А ви перевірте, — порадила Олена Петрівна. — Прочитайте кому-небудь сторонньому. Тоді це минеться.

— Ось ви яка! — сказав, подумавши, Семенов. — А коли я зловлю вас на слові. Візьму та й прочитаю вам уривок?

— Господи! — всміхнулась Олена Петрівна. — Я тільки буду рада.

— Ви чудові! — сказав рішуче Семенов і підвівся. — Зараз принесу рукопис. Я давно помітив, що ви хороша. У вас така усмішка, що можна пропасти.

Семенов пішов по рукопис. «Дивна людина», — подумала Олена Петрівна. Їй стало аж трохи недобре від останніх слів Семенова.

Семенов повернувся дуже швидко, засвітив над столиком жовтувату лампочку, і Олена Петрівна побачила, що скроні в нього сиві, обличчя стомлене, а примуржені сірі очі дивляться не на неї, а кудись далі, начебто він увесь час прислухається.

— Розділ зветься, — сказав Семенов, — «Нашадок лікаря Астрова». Пам'ятаєте лікаря Астрова? З «Дяді Вані»?

Олена Петрівна мовчки кивнула.

— Пам'ятаєте його слова, що ліси вчать людину розуміти прекрасне?

— Звичайно ж, пам'ятаю.

— Пробачте, що тут будуть деякі технічні речі, — попередив Семенов. — Так ось, слухайте:

«Відомий, але ще молодий композитор запросив мене до себе послухати уривки з його нової симфонії, було це в Ленінграді влітку 1946 року.

Композитор жив на набережній, над Невою, і я слухав його симфонію, сидячи на балконі. Захід згасав, не догоряючи, за островами, і тільки одна зірка відбивалась у невській воді. Та зірка, що про неї, мені здається, згадують усі, хто пише про літні ночі в нашій північній столиці. Це був, мабуть, Юпітер.

Поруч зі мною сидів на балконі засмаглий чоловік у поношеному чорному костюмі і за всім його виглядом — не городянин. Та хоч був на ньому потертий костюм, хоч і мав той чоловік пошерхлі, зашкарублі руки, мій сусід виявляв таку граціозність, що, либонь, переважав у цьому тих м'яких у рухах і шанобливих музикантів, котрі зібрались послухати симфонію. Я зразу

якось догадався, що мій сусід — людина не зовсім звичайна.

Коли композитор скінчив грати, чоловік у чорному сказав:

— Це не поступається перед Чайковським.

— Ви дуже любите Чайковського?

— Так, — сказав він, — за все. Не тільки за музику.

— А за віщо ж іще?

— Хоч би й за його слова, що розквітові творчих сил і кристалізації мислі ніщо так не допомагає, як ліси.

— Ви причетні до лісу?

— Єте ж, лісничий.

Так я познайомився з незвичайною людиною — лісничим Белявським».

Олена Петрівна встала й пересіла за столик Семенова. Семенов скося блимнув на неї. Загув пароплав. Семенов замовк.

— Читайте! — сказала Олена Петрівна.

— Нехай перестане гудіти.

— Все одно читайте!

— «Я люблю ліси і все те, що зв'язане з лісовою справою. Тому через хвилину ми вже завели з лісничим жваву розмову. Композитор вийшов на балкон спитати нашу думку про симфонію, і здивувався, і, здається, навіть образився від того, що почув.

— За роки війни, — говорив лісничий, — німці стяли під корінь сотні тисяч гектарів нашого лісу. В Орловській області вони повирубували всі ті веселі гаї, що їх оспівав Тургенев. Але це краплина в морі серед загального масиву знищених лісів. Якби ви збагнули, чим загрожує загибель лісів, то, думаю, не писали б психологічних оповідань.

— Дозвольте, — сказав я.

— Я зовсім не хотів вас образити, — хутко сказав лісничий. — Пробачте. Я дуже люблю літературу і психологічні оповідання також. Але варто задуматись. У вас сила, але прикладаєте ви її не там, де найпотрібніше. Ви тим часом мовчите про те, про що треба писати, я гадаю, з усією пристрастю.

— Про ліси? — спитав я.

— Звичайно!

Він помовчав.

— Є точний закон, — сказав він, нарешті. — Скільки

вибавлено лісу, стільки ж гине родючого ґрунту. Ось вам коротенький синодик: винищення лісів призводить до обміління річок. Річки висихають перед очима в нас. Дощі змивають, а вітри розносять пилом величезні пласти родючої землі. Ростуть яри, сунуть сипучі піски, відбувається тяжке псування клімату, швидке падіння врожаїв і — найстрашніше — необоротне засмічення землі. Та всього не злічити.

У нас ліси вигубили німці. А в прославленій Америці? Що там? Промисловці валять ліси на величезних просторах. Заради наживи. Цілі області вже стали пустелями. Врожаї в деяких штатах зменшились у десять разів. Щороку дощі вимивають з американської землі в двадцять разів більше поживних речовин, ніж іде на живлення врожаїв... Стара пісня: «Після нас хоч потоп». Ось ви музикант, — лісничий обернувся до композитора. — Вам ця тема повинна бути дуже близькою.

— Чому? — спитав трохи ображено композитор.

— А хоч би й тому, що ліси, крім усього іншого, справляють на нас величезний естетичний вплив.

— Припустімо, — буркнув композитор.

— Це так! — відповів лісничий. — Цього не слід, либонь, і доводити. Зараз, я хотів сказати про інше, — про повітря. Ось про це легке повітря, без якого нема життя. Коли гинуть ліси, — змінюється його склад, і якщо так піде й далі, то ми пропадемо від кисневого голоду. Досить того, що самі тільки заводи щороку викидають у повітря мільйони тонн сірчистого газу. Досі від отруєння цим газом нас рятували ліси.

— Страшнуваті речі! — сказав композитор.

— Ми це спинимо, — спокійно відповів лісничий, так ніби говорив про щось зовсім звичайне. — Треба повернути землі родючість, м'яке підсоння, повноводні річки. У нас уже починаються роботи над відродженням лісів. Треба поспішати. Поспішати ще й тому, що на відбудову країни потрібно буде стільки лісу, що поїзди з ним тричі зможуть оперезати екватор. Ми будемо насаджувати ліси з тих дерев, котрі швидко ростуть. Загалом, ми здолаємо час. Через дванадцять-п'ятнадцять років на теперішніх пустках шумітимуть густі ліси. Наші лісоводи вже навчились вирощувати за дванадцять літ дерева, такі ж могутні й високі, як і дерева, що прожили десятків з вісім.

— Тисяча й одна ніч! — зауважив композитор. — Але чому ж ми нічого не знаємо про ці речі?

— Приїздіть у мої ліси, до Новинського лісництва, — відповів лісничий і засміявся. — Там ви дещо побачите.

— Чому ви кажете «мої ліси»? — ущипливо спитав композитор. — Наскільки я знаю, ліси в нас державні.

— По-моєму, цього протиставлення нема, — відповів лісничий. — Все моє — державне. І навпаки. Наше діло таке, що ми для себе не живемо. Доводиться працювати на майбутнє.

Він замовк. Ми всі також мовчали. Ніч стала темніша. Зірка на високому небі вигравала вологим вогнем, мов дощова краплина, занесена теплим повітрям на таку височінь, де, за межами стратосфери, її ще освітлює сонце.

— Є така ось казка, — несподівано мовив лісничий, — про те, чому блимають зорі. Їм, так само, як і людям, смертельно хочеться спати ночами, і вони намагаються відігнати від себе сон.

Ми мовчали. Тільки композитор сказав стиха:

— Дивовижно!

Семенов замовк і заходився складати аркуші рукопису.

— Чого ж ви? — злякано спитала Олена Петрівна.

— Далі читати не варто. Я й сам бачу, що все це дуже недозріле й кепське.

— Де він тепер, цей лісничий? — спитала Олена Петрівна, дивлячись на світле горіхове піаніно в кутку салона й відчуваючи, що в неї вже паленіє обличчя.

— В Новинському лісництві. Я зараз їду до нього. Одержав телеграму.

— Що-небудь сталося? — недбало поспитала Олена Петрівна, так само розглядаючи піаніно.

— Єге ж, — відповів Семенов і важко пригладив долонею рукопис. — Сталося. Він лежить з двобічним запаленням легенів. Сам, звісно, винен. Він заклав тут великі розсадники швидкоростучих дерев, а при самому початку місяця вдарили приморозки. Пам'ятаєте? Навіть у нас, в Москві, дахи білили од інею. Треба було рятувати молоді посадки. Та ви мене слухаєте чи ні?

— Слухаю, — стиха мовила Олена Петрівна й перевела очі з піаніно на портрет Горького, що висів над дверима в салоні.

— Рятують їх просто, — пояснив Семенов. — Обкурюють димом. Розкладають десятки вогнищ. Дим не підпускає холоду. Ви розумієте?

— Так, — відповіла Олена Петрівна. — Але чому ж він сам винен?

— Фанатик. Не бережеться. Ночами була стужа. Звісна річ — застудився. Його ж там нема кому доглянути. А він сам, як дитина. І хто його тепер порятує, — невідомо. Об'їждчики? Лісники? Чортзна-що!

— А дружина? — спитала Олена Петрівна.

— Ех ви, жінка, — сердито відповів Семенов. — Нема в нього дружини. Та й не в тому річ.

— А в чому ж?

— А в тому, що досадно! — так само сердито відповів Семенов. — Чудова людина, а гине в самотині. Чому? Та, либонь, тому, що жодна жінка — ось така, як ви, — не погодиться замурувати себе в цій лісовій берлозі. Тому, що, вибачайте, вабить вас блиск і слава, ошатність життя. Я певен, що коли б Пушкін та був сільським лікарем, то написав би хоч і двадцять «Євгеніїв Онегіних», — у нього в житті не було б ні Різнич, ні Воронцової, ні Керн. Я певен! Ось я дивлюсь на вас і думаю: чудова жінка, гарна, молода, з такою усмішкою, що справді можна пропасти. І ось там десь поряд — людина, що робить велику справу, людина самотня, талановита, що заслуговує справжнього кохання. Кохання такої жінки, як ви. Розумієте? Можливо, коли б ви з ним зустрілися, ви його й покохали б. Навіть напевне покохали б. Але як зустрінешся? Де? В лісах? Та вас калачем не заманиш. От людина й гине. І я, розумієте, мужлай, мужчина, їду, щоб якимось йому зарадити, хоч і знаю, що з мене користі на копійку. Тут потрібна жіноча рука.

Семенов замовк і почав з досадою постукувати пальцями по столу.

— Добре, — раптом стиха сказала Олена Петрівна. — Я поїду з вами... до нього. Але зараз лишіть мене саму. Потім...

Вона одвернулася, лобом припала до запотілої шибки й заплакала.

Семенов дико поглянув на Олену Петрівну, злякано сказав: «Господи!» — ніяково й широко всміхнувся і, намагаючись не гупати, вийшов із салону. Він обережно

причинив скляні двері, постояв з хвилину, поглянув на Олену Петрівну, на її потилицю, на русяві коси, зашпилені ззаду, які, здавалося, своїм тягарем прихилили її милу голову до холодної шибки, і знов ніяково й широко всміхнувся.

Олена Петрівна плакала довго й легко, як ніколи ще не плакала в житті. Над чим? Над тим, що скінчилась, нарешті, самотність і вся прихована, задавлена нею самою любов прорвалася, нарешті, і ось вилялася у ці легкі й ще зовсім дитячі сльози. Аби тільки врятувати його, вилікувати, взяти в свої руки голову його та міцно пригорнути до грудей, як пригортають голову дитини.

Вранці, коли пароплав підходив до лісництва й гнівно гудів, викликаючи човна, щоб висадити на берег двох пасажирів, а на березі метушився, одв'язуючи човна, сивий кудлатий дідок, можливо, об'їждчик чи бакенщик, Олена Петрівна вийшла з каюти на палубу й зажмурилась. У льодистому, напрочуд синьому небі сходило сонце, але іній на береговій траві ще не розтанув. Він лежав навіть на палубі, мов біла зерняста сіль, і хрускотів під ногами. Олена Петрівна поглянула на береги й судорожно зітхнула, — знайомий лісовий край палав перед нею холодним пожаром іржавого листа. Було так тихо, що десь далеко за просікою виразно було чути цюкання сокири. Гірке повітря долинало з берега, пахощі прив'ялої трави, лісових хашів, прибитої першим морозом горобини.

Семенов підійшов до Олени Петрівни. Вона простягла йому руку. Семенов зняв капелюха, схилився до руки, поцілував її і відчув, що рука трохи тремтить.

— Спасибі! — сказала Олена Петрівна.

Семенов підвів голову і з дивуванням глянув у очі Олені Петрівні. І раптом зрозумів, що в цій ось молодій жінці вся ота велика любов, про яку він писав так багато і в яку потай не вірив. Він уже здогадувався, що неспогадано встряв у чужу таємницю, в чужий біль, але встряв добродійно й доречно.

Пароплав закріпив назад, щоб його не зносило течією, погнав хвилі, і в хвилях тих захитались, сяючи золотом, берегові ліси.

Кудлатий дідок причалив і зачепився багром за борт пароплава.

— З листопадом тебе, Терешковичу! — гукнув з містка вахтовий.

— Листопад нині багатий, — відповів старий. — То давай твоїх пасажирів!

Олена Петрівна скоро збігла по крутих східцях на нижню палубу, до човна. Семенов спускався за нею, не кваплячись, неначе міркував, чи не зостатись йому на пароплаві. Але потім зважився, широко всміхнувся й слідом за Оленою Петрівною стрибнув у човна.

У ГЛИБИНІ РОСІЇ

Кожному письменникові, буває, часом заманеться написати оповідання цілком вільно, не думаючи ні про які «залізні» правила й «золоті» закони, відзначені в підручниках літератури.

Закони ці, звичайна річ, чудові. Вони змушують подеколи ще туманну думку письменника вступати в береги точного задуму і потім уже плавно несуть її до прикінцевого висновку, до завершення книги, як, буває, річка несе свою воду до широкого гирла.

Цілком очевидно, що не всі закони літератури порозкладано по параграфах. Існує багато способів та прийомів мальовничого вираження мислі, які ще не дістали назви.

Років двадцять тому показували в Москві так звану експериментальну, створену тільки для досвіду, для спроби кінокартину про дощ. Показували її працівникам кіно, бо думали, що звичайний глядач на такому фільмі позіхатиме й утече з кінотеатру, нічого не зрозумівши.

В картині показали дощ у всій його різноманітності. Дощ у місті на чорному асфальті, дощ поміж листям, дощ удень і серед ночі, зливу й так званий грибний, дощик-мжичка, «сліпий» дощ під сонцем, дощ на річці й на морі, повітряні бульбашки на калюжах, мокрі серед поля поїзди, велику розмаїтість дощових хмар...

Всього перелічити я не можу, але спомин про цей фільм зберігся надовго й допоміг мені відчувати з великою силою ту поезію звичайного дощу, яку раніше я погано помічав. Раніш мене, як і багатьох, вражав, наприклад, ніжний дух пилу, прибитого дощем, але я не дослухався до звучання дощу й не додивлявся до похмурого й м'якого забарвлення дощового повітря.

Що може бути ліпше для письменника, — а він, власне, завжди має бути й поетом, — ніж відкриття нових обширів поезії довкола себе і тим самим збагачення людського сприймання, свідомості, пам'яті?

Все це я пишу, звичайно, для того, щоб виправдати деякі відступи від твердих вимог сюжету, допущених у цьому оповіданні.

Ранок, коли починається це оповідання, настав похмурий, але теплий. Просторі луки були політі нічним

дощем, а це означало, що не тільки в кожному вінчику вигравала краплина води, але вся силенна-сила трав і чагарів гостро й освіжно пахла.

Я йшов луками до одного досить таємничого озерця. На око людини тверезої нічого таємничого в озерці тому не було та й бути не могло. Але враження загадковості від цього озерця залишалось у всіх, і я, хоч як намагався, причини цього явища встановити не міг.

Для мене таємничість полягала в тому, що вода в озерці була цілком прозора, але скидалась кольором на рідкий дьоготь (з ледве помітним зеленкуватим полиском). У цій водяній чорноті жили, за словами літніх та балакучих колгоспників, карасі, завбільшки «з тацю від самовара». Спіймати бодай одного такого карася нікому не щастило, але зрідка в глибині озерця зненацька спалахував бронзовий блиск і, крутнувши хвостом, пропадав.

Відчуття таємничості виникає від чекання невідомого й не зовсім звичайного. А гущавина й висота заростей круг озерця примушували думати, що в них неодмінно ховається що-небудь досі не бачене: чи бабка з червоними крильцятами, чи синє сонечко в білих цятах, чи отруйна квітка лоху із соковитим стеблом, завтовшки з людську руку.

І все це справді там було, були й величезні жовті півники з мечовидним листям. Вони відбивались у воді, і чомусь довкола цього відбиття стояла юрмами, немов шпильки, притягнені магнітом, срібна мілька.

На луках було зовсім безлюдно. До косовиці ще лишалося тижнів зо два. Здалеку я помітив невеличкого хлопчика в злинялому і явно завеликому для нього артилерійському кашкеті. Він держав за вуздечку гнідого коня й щось там лементував. Кінь смикав головою й відмахувався від хлопчика, як від гедзя, цупким хвостом.

— Дядечку-у-у! — кричав хлопчик. — Гей, дядечку-у-у! Ходіть сюди!

Це був вимогливий поклик на поміч. Я звернув з дороги й підійшов до хлопчика.

— Дядечку, — мовив той, благаючи й сміливо дивлячись на мене.

— Підсади мене на мерина, а то я сам не можу.

— А ти чий? — спитав я.

— Аптекарьський я, — відповів хлопчик.

Я знав, що в нашого сільського аптекаря Дмитра Сергієвича дітей нема, і мене здивувало незвичайне прізвище цього хлопчика.

Я взяв його на руки, але мерин зразу ж, скоса дико поглядаючи, почав дріботіти ногами й відступати, намагаючися триматись від мене на відстані простягнутої руки.

— Ох і вредний! — сказав хлопчик з докором. — Просто псих! Дайте-но, я його за повід схоплю, тоді ви мене й підсадите. А так він не дасть.

Хлопчик піймав мерина за повід. Мерин зразу ж заспокоївся, аж мовби заснув. Я підсадив хлопчика йому на спину, але мерин стояв собі й далі так само понуро і, здавалося, мав намір так стояти цілий день. Він навіть трохи захріп. Тоді хлопчик високо підстрибнув на спині в мерина і з розмаху вдарив босими п'ятами по роздутих закурених боках. Мерин здивовано гикнув і поксакав лівиво й сягнуто до піщаних пагорбів за Бобровою протокою.

Хлопчик увесь час підстрибував, змахував ліктями й лупцював мерина п'ятами в боки. Тоді я зміркував, що, очевидно, тільки такою досить тяжкою роботою можна від цього мерина домогтись чогось путящого.

На озерці, глибоко схованому в крутих берегах, лежала зелена багниста тінь, і в цій тіні сріблились від роси і так уже срібні верби.

На вербовій гілці сиділа невеличка сіра пташка в червоному жилеті на жовтій краватці й дрібно та приємно тріщала, не роззявляючи для цього дзьоба. Взяло мене, звичайно, дивування на цю пташку, на її веселе заняття, і став я пробиватись до води.

Річ у тім, що до нас приїхала після екзаменів у московській школі міська дівчинка Маша, що полюбляла рослини, і я поклав собі нарвати їй на подарунок усяких гарних квітів. А що поганих квітів загалом не буває, злягла на мене трудна справа — що саме вибрати. Зрештою я вирішив зірвати по одній квітці й по одній гілці з усіх рослин, що створювали довкола озерця непролазні росяні духмяні вали.

Я оглядівся. На берегах уже зацвіла жовтавими хисткими гронами таволга. Квіти її пахли мімозою. Донеusti їх додому, особливо коли дме вітер, змоги майже

нема. Але все-таки я зрізав гілку таволги й сховав її під кущем, щоб не обсіпалась вона передчасно.

Потім я зрізав широке, мов шаблюки, листя татарського зілля. Воно пахло міцно і пряно. Я згадав, що на Україні молодіці на великі свята затрушують долівку татарським зіллям і стійкий запах його тримається в хатах чи не до самої зими.

Водяна стрілиця вже дала перші плоди — зелені шишки, вкриті кругом м'якенькими голками. Я зірвав і стрілицю.

Сухою гілкою я насилу зачепив і витяг обережно з води білі плавучі квіти жабурника з червоним осередком. Пелюстки його були не товщі від цигаркового паперу і мигцем обвисли. Довелось його викинути. Тоді я тою ж гілкою підтяг до берега водяну квітучу гречку. Рожеве її волоття стирчало над водою невеликими округлими гайками.

До білих лілей ніяк не міг я дотягнутись. А роздвигатися й лізти в озерце мені не хотілось: багнисте його дно засмоктувало вище від колін. Замість лілей я зірвав берегову квітку з грубезною назвою сусак. Її квіти були схожі на вивернуті вітром невеличкі парасольки.

Біля самої води чималими квітниками визирали з заростів м'яти цнотливі голубоокі незабудки. А далі, за звислими зашморгами ожини, цвіла на схилі дика горобинка з пружними жовтими суцвіттями. Висока червона конюшина мішалася з мишачим горошком та буркун-зіллям, а над усім оцим тісним юрмищем квітів підносився велетенський чортополох. Він міцно стояв до пояса в траві й скидався на лицаря в латах зі стальними шипами на ліктях та наколінниках.

Нагріте повітря над квітами мерехтіло й коливалось, і майже з кожної чашечки стирчало смугасте черевце джмеля, бджоли або оси. Мов білі та лимонні листочки, завсігди навкіс, літали метелики.

А ще далі високою стіною вставали глід і шипшина. Гілля їхнє так переплелось, що здавалось, ніби вогнисті квіти шипшини та білі квіти глоду, що пахнув мигдалем, якимось чудом розпукли на одному куші.

Шипшина стояла, обернувшись великими квітами до сонця, ошатна, свячкова вся, вкрита безліччю гострих пуп'янків. Цвітіння її збігалось з найкоротшими ночами — нашими російськими, трохи північними ночами,

коли соловейки тьохкають у росі цілу ніч, зеленкувата зірниця не сходить з обрію, і в найглухішу пору ночі так усе видно, що на небі ясно мріють гірські вершини хмар. Де-не-де на їхній сніговій крутизні можна помітити ледь рожевий полиск сонячного світла. І срібний рейсовий літак, що йде на великій височині, виблискує десь над цією ніччю, як у поважному льоті зірка, бо там, на тій височині, де пролягає його шлях, світить уже сонце.

Коли я повернувся додому, подряпаний шипшиною, весь пожалений кропивою, Маша прибивала до хвіртки аркуш паперу. На ньому було вималювано друкованими буквами:

Ти пилюки не тягай з дороги,
Не порушуй в домі чистоти,—
Вигирай старанно й чисто ноги,
Коли в хату хочеш увійти.

— Еге! — сказав я. — Ти, виходить, була в аптеці й там бачила таку саму записку на дверях?

— Ой які ж квіти! — заментувала Маша. — Просто чудові! Так, я була в аптеці. І ще бачила там престо видатну людину. Її звать Іван Степанович Кришкін.

— Хто ж він такий?

— Хлопчисько. Просто надзвичайний.

Я тільки всміхнувся. Кого-кого, а сільських хлоп'яків я знав якнайкраще. З багатолітнього досвіду в цьому ділі я сміливо можу стверджувати, що в цих неспокійних і галасливих наших співвітчизників є одна справді-таки надзвичайна властивість. Фізик визначив би її словом «всепроникливість». Хлоп'яки ці «всепроникливі», точніше, «всюдипроникливі», чи, кажучи старовинною важкуватою мовою, «всюдисущі».

Хоч би в який озерний, лісовий чи болотяний закутень я потрапляв, бувало, всюди заставав хлоп'ят, захоплених різноманітними і часом дивовижними справами.

Я, звичайно, не кажу про те, що десь у вересні на холодній і туманній ранішній зорі заставав їх, закоцюблих від холоду, серед мокрих заростей вільшини на березі глухого озера, кілометрів за двадцять од житла.

Вони сиділи, причаївшись в кущах, з саморобними вудками, і тільки характерний звук, котрий зветься «шморгання носом», виказував їхню присутність. Часом

вони так зачаювались, що я зовсім їх не бачив і здригався, коли в себе за спиною чув благальне хрипке шепотіння:

— Дядечку, дай черв'ячка!

В усі оці глухі місцини, де, як любили висловлюватись автори романів про пригоди на суші й на морі, «нечасто ступала нога людини», хлоп'яків приводили непогамовна уява й цікавість.

Мені здається, що коли б я потрапив на Північний полюс чи, скажімо, на полюс Магнітний, то й там неодмінно сидів би й шморгав би носом хлоп'як із вудкою, чигав би край ополонки на тріскі, а на Магнітному полюсі виколупував би поламаним ножом із землі шматочок магніту.

Інших особливо незвичайних властивостей за хлоп'яками я не знав і тому спитав у Маші:

— Чим же він такий просто надзвичайний, твій Іван Степанович Кришкін?

— Йому вісім років, — відповіла Маша, — а він розшукує й збирає для аптекаря всякі цілющі трави. Наприклад, валеріану.

З дальшої розповіді з'ясувалося, що Іван Степанович Кришкін напродиво схожий на того хлопчиська, що його я підсаджував на старого мерина. Але всі сумніви розвіялись, коли я дізнався, що згаданий Кришкін з'явився біля аптеки разом з гнідим мериним і що оцей самий мерин, коли його прив'язали до огорожі, мигцем заснув. А Іван Степанович Кришкін увійшов до аптеки й передав аптекарєві мішок трави валеріани, нарваної за Бобровою протокою.

Лишалось неясним тільки одне — як це Іван Степанович Кришкін приловчився нарвати валеріани, не зізаючи з мерина. Та коли я дізнався, що Іван Степанович привів мерина за повід, то збагнув, що на мерині він доїхав тільки до заростів валеріани, а звідти повернувся пішки.

В цьому пункті оповідання пора вже перейти й до того, про віщо я хотів розповісти, — до аптекаря Дмитра Сергійовича, і, мабуть, не так до нього, як до теми, котра мене давно бентежила: як людина ставиться до свого діла.

Дмитро Сергійович був без ошадку відданий фармації. Розмовляючи з ним, я переконався, що розповсю-

джена думка про те, ніби існують нецікаві професії, — забобон, викликаний тим, що ми невігласи. Відтоді мені стало в сільській аптеці подобатися все, починаючи од свіжого духу завжди вимитої дощаної підлоги, од пахошів ялівцю й кінчаючи запотілими пляшками шипучого боржому й білими фаянсовими банками на полицях з чорним написом «венена» — отрута!

За словами Дмитра Сергійовича, майже кожна рослина в собі таїть або цілющі, або смертоносні соки. Задача в тому, щоб добути ці рослинні соки, пізнати їхню силу й застосувати на благо людині.

Багато що, звичайно, вже відкрито в давнину, — наприклад, дія настою конвалії або наперсника на серце чи на щось інше в цьому роді, але тисячі рослин не були ще досліджені, і цей труд здавався Дмитрові Сергійовичу найпривабливішим з усіх занять у світі.

Того літа Дмитро Сергійович захопився витяжкою вітамінів з молоденької соснової хвої. Він усіх нас примушував пити зелену пекучу настоянку з цієї хвої, і хоч ми кривились та лаялись, але все-таки мусили погодитися, що діє вона чудово.

Одного разу Дмитро Сергійович приніс мені почитати товсту книгу — фармакопею. Я не запам'ятав її точної назви. Книга ця була така ж цікава, як наймайстерніший роман. У ній був опис усіх, подеколи цілком дивовижних і несподіваних якостей багатьох рослин, — не тільки трав і дерев, а й мохів, лишайників та грибів. Крім того, в ній докладно розповідалося, як готувати з тих рослин ліки.

Щотижня Дмитро Сергійович друкував у місцевій районній газеті «Знамя труда» невеличкі статті про цілющу силу рослин — якогось там найскромнішого подорожника чи тютюнового гриба. Ті статті, що їх Дмитро Сергійович називав чомусь фейлетонами, друкувались під загальним заголовком «У світі друзів».

У деяких хатах бачив я повирізувані з газети й поприбивані до стіни цвяхами статті Дмитра Сергійовича і з цього дізнавався, проти якої хвороби боровся господар хати.

В аптеці завжди юрмились хлоп'яки. Вони були головними постачальниками трав для Дмитра Сергійовича. Працювали хлопчики самовіддано й заходили в такі глухі закутки, як, приміром, болото, яке звалось

Хвощі, а чи навіть за далеку річку з дивною назвою Казенна, де мало хто бував, а хто бував, розповідав про пустища, вкриті дрібними багnistими озерами, зарослими високим кінським щавлем.

За принесену траву хлопчики нічого не хотіли, крім дитячих гумових сосок. Ці соски вони надували ротом, тужачись і червоніючи, зав'язували мотузочком і робили з них щось подібне до повітряних куль, так звані «летючі міхури». Міхури ці, звісно, не літали, але хлопці завжди їх тягали з собою і то шпарко крутили їх на вірьовочці круг пальця, здійснюючи погрозливе дзижчання, то просто лупцювали міхурами тими один одного по голові, маючи втіху від чудового тріскотіння, що його породжувало це заняття.

Несправедливо було б думати, що хлоп'ята гаяли більшу частину дня на байдики й розваги. Розважались вони тільки влітку та в пору шкільних канікул, та й то не щодня. Здебільшого вони допомагали дорослим: пасли телят, возили хмиз, різали лозу, підсипали картоплю, лагодили огорожі й доглядали, поки не було вдома дорослих, маленьких дітей. Найгірше було, звичайно, те, що маленькі тільки спинались на ноги, і їх всюди доводилось тягати з собою на спині.

Найдужче хлоп'ята любили в селі двох людей: Дмитра Сергійовича й старого діда, котрий мав прізвисько Утиль.

Утиль з'являвся в селі не часто — раз на місяць, а то й рідше. Він ліниво шкутильгав у запиленому балахоні поруч із гнідою з підпалинами конячиною, котра старанно тягла віз, волочив за собою по піску мотузаний батіг і тужливо вигукував:

— Ганчір'я, старі калоші, роги, ратиці приймаємо!

У передку на возі в Утиля стояв чарівний ящик, збитий з простого дикту. На відкинутій кришці ящика висіли на цвяхах яскраві іграшки — свищики, кульки на резинці, целулоїдні ляльки, перебивні картинки й мотки барвистої заполочі для вишивання.

Як тільки Утиль в'їздив у село, зразу ж до нього, мов курчата на клич хазяйки, бігли з усіх дворів, поспішаючи й спотикаючись, хлопчики й дівчатка, тягнувши своїх молодшеньких братиків та сестричок, а вільною рукою тулячи до грудей старі лантухи, зношені чуні, поламані коров'ячі роги і всяке дрантя.

Утиль обмінював ганчірки й роги на новенькі, ще липучі від фарби іграшки і з приводу кожної іграшки вступав у затяжні переговори, а часом і чвари зі своїми маленькими постачальниками.

Дорослі ніколи нічого не виносили Утилеві. Це було виняткове право дітей.

Очевидно, взаємини з дітьми розвивають у людині доброту. Утиль був чоловік зовні суворий, навіть, як кажуть, страшнуватий — кудлатий, зарослий сивою щетиною, з багровим од сонця та вітру облупленим носом. Голос мав гучний і грубий. Але, попри всі ці загрозливі ознаки, Утиль ніколи не відмовляв дітям. Один-єдиний раз він не прийняв у дівчинки в червоному злинялому сарафані зовсім зотлілі халяви од батькових чобіт.

Дівчинка вся якось знітилась, втягла голову в плечі й, наче побита, поволі пішла од Утилевого воза до своєї хати. Діти, що стояли круг Утиля, принишкли, наморщили лоби, а дехто засопів носом.

Утиль скручував з махорки товсту цигарку і, здавалося, не помічав ні плачу дівчинки, ні вражених його жорстоким вчинком дітей.

Він, не поспішаючи, прислинив свою цигарку, закупив, потім сплюнув. Діти мовчали.

— Ви чого? — сердито спитав Утиль. — Хіба не розумієте? Я державне доручення сповняю. Ти мені моглоху не носи. Ти мені носи предмет для подальшого виробництва. Зрозуміли?

Діти мовчали. Утиль затягнувся і, не дивлячись на дітей, сказав:

— А збігайте лишень по неї. Миттю! Повибалушувались на мене, начебто я душолюб!

Вся згряя дітей, як сполохані горобці, кинулась до хати, де жила та дівчинка в червоному сарафані.

Її привели, рум'яну та збентежену, з невисхлими ще сльозинками в очах, і Утиль статечно й суворо оглянув її халяви, кинув їх на воза й простяг дівчинці навзаєм щонайкращу, щонайяскравішу ляльку з округлими червоногарячими щічками, захоплено витріщеними водяво-голубими очима й пухлявими розчепіреними пальцями.

Дівчинка несміливо взяла ту ляльку, пригорнула до худеньких груденят і засміялась. Утиль смикнув за віжки, конячина прищулила вуха і влягла в голоблі, і віз, порипуючи по піску, рушив далі.

Утиль ішов поруч з нею, не оглядаючись, усе такий же суворий і немовби грубий, і мовчав. Тільки поминувши з двадцять хат, він одкашлявся й протягло закричав:

— Дрантя, роги, ратиці, старі калози приймаємо!

Дивлячись йому вслід, я подумав, що ось нема начебто в світі заняття менш приємного, як бути тандитником, а гляди, зумів же оцеї чоловік зробити з нього радість для колгоспної дітвори.

Цікаво, що Утиль працював навіть, я сказав би, з деяким натхненням, з вигадкою, з піклуванням про своїх галасливих постаціальників. Він домагався від свого начальства, щоб для поїздок по селах йому щоразу видавали інші іграшки. Асортимент іграшок (з волі господарників, котрі, очевидно, не знають і не люблять своєї рідної мови, важенне чужомовне слово «асортимент» зовсім геть витіснило прості наші слова «добір» або «вибір») в Утиля був різноманітний і цікавий.

Найбільшою подією в селі був той випадок, коли Утиль, на замовлення Дмитра Сергійовича, з міста привіз бронзовані рибальські гачки й розплатився ними за окремим списком на чвертці паперу з тими хлоп'ятами, котрі збирали для аптеки лікарські трави. Іван Степанович Кришкін одержав по заслугі десять гачків.

Роздача гачків відбувалась у шанобливій тиші. Хлоп'ята, мов по команді, поскидали свої поношені кепки і, сопучи, з надзвичайною зосередженістю почали вколювати гачки в підкладку кепок — найпевніше сховище всіх хлоп'ячих скарбів.

Всі ми звикли до того, що в нас у Росії людина, на вигляд непомітна й скромна, може виявитись насправді дуже незвичайною й значною. Особливо розумів це письменник Лесков. Розумів, звичайно, тому, що досконально знав і любив Росію, об'їхав її вздовж і впоперек і був повірником і найщирішим другом сотень простих наших людей.

За скромним зовнішнім виглядом Дмитра Сергійовича, який, кажучи жартом, вирізнявся тільки тим, що в ньому не було нічого визначного, чаївся невтомний шукач нового в своїй справі, вимогливий до себе й до інших гуманіст.

За грубою зовнішністю Утиля билосся щире й добре серце, і, крім того, це була людина фантазії, котру він прикладав до свого начебто й мізерного діла.

Я подумав про це й згадав одну кумедну пригоду в наших краях, котра приключилася з моїм приятелем і зі мною.

Якось ми поїхали ловити рибу на Стару Канаву. Так у тих місцях звуть вузьку лісову річку з бистою течією й брунатною водою. Річка ця тече досить далеко від людського житла, в глибині лісу, і потрапити на неї не так просто. Спочатку треба їхати сорок кілометрів вузькоколійкою, потім кілометрів з тридцять іти пішки.

На Старій Канаві в ямах із чорторіями жили собі чималенькі в'язі, по них ото ми й поїхали.

Повертались ми наступного дня. В лісовому тихому присмерку ми вийшли до роз'їзду на вузькоколійці. Дуже пахло скипидаром, тирсою й гвоздиками. Був уже серпень, де-не-де на березах тріпотіло перше пожовкле листя. То один, то другий такий листок загорявся нараз золотим полум'ям від променя призахідного сонця.

Підійшов невеличкий поїзд, увесь із порожніх товарних вагонів. Ми влізли в той вагон, де було більше людей. Жінки везли кошики з брусницею та грибами. Двоє обшарпаних і неголених мисливців сиділи, звисивши ноги, в одчинених дверях вагона й курили.

Попервах жінки розмовляли про свої сільські справи, але невдовзі таємничий чар лісового присмерку вступив у вагон, і жінки, зітхнувши, позмовкали.

Поїзд пішов по лугах, і стало видно на весь їхній обшир спокійний захід сонця. Воно сідало в трави, в тумани й роси, і гуркіт поїзда не міг притлумити пташиного щебету й переливів у кущах обабіч полотна.

Тоді наймолодша з жінок заспівала, дивлячись, як сідає сонце, і очі її сяяли мов позолочені. Співала вона простої рязанської пісні, і дехто з жінок почав їй підспівувати.

Коли жінки замовкли, обшарпаний мисливець в обмотках із солдатської шинелі сказав тихцем своєму супутникові:

— Заспіваймо й ми, Ваню? Як гадаєш?

— Ну що ж, заспіваймо! — погодився його супутник.

Голодранці заспівали. В одного був густий м'який бас. Він линув вільно, широко, і всі ми сиділи, вражені цим незвичайним голосом.

Жінки слухали співаків, похитуючи в подиві головами, потім наймолодша з жінок тихесенько заплакала,

але ніхто й не озирнувся на неї, бо це були сльози не болю й гіркоти, а захвату, що сповнював серце.

Співаки замовкли. Жінки стали благословляти їх, зичити щастя й довгого життя за ту дивну радість, яку вони ось тут усім принесли.

Потім ми розпитали співака, хто він такий. Він назвав себе колгоспним рахівником з-поза Оки. Ми почали вмовляти його приїхати до Москви, щоб хтось із видатних московських співаків і професорів консерваторії послухав його голос. «Злочин,— казали ми,— сидіти в цій глушині з чудовим голосом і закопувати в землю свій талант». Але мисливець тільки ніяково всміхався і вперто заперечував.

— Та що ви! — казав він. — Яка там опера з моїм аматорським голосом! Та й вік у мене вже не той, щоб так ризикувати й занепащати своє життя. В мене в селі сад, жінка, діти вчаться в школі. Що це ви придумали — їхати до Москви! Я в Москві був три роки тому, то в мене від міської метушні голова зранку до ночі йшла обертом і так боліла, що я не знав, як утекти мерщій до себе на Оку.

Маленький паровоз засвистів тонким голосом. Ми наближались до своєї станції.

— Ось що! — рішуче сказав мій приятель мисливець. — Нам зараз виходити. Я лишу вам свою московську адресу й телефон. Приїздіть до Москви неодмінно. І негайно. Я зведу вас із потрібними людьми.

Він вирвав із записної книжки аркушик і похапцем записав свою адресу. Поїзд уже підійшов до станції, спинився й важко відхекувався, збираючись рушити далі.

Мисливець у слабкому присмерку прочитав записку мого приятеля й сказав:

— Ви письменник?

— Так.

— Як же, знаю. Читав. Дуже радий познайомитись. Але дозвольте й мені також відрекомендуватись, — соліст Великого театру Пирогов. Заради всього святого, не ображайтесь на мене за цей невеличкий «розиграш». Одне тільки можу сказати на підставі цього розиграшу: щаслива та країна, де люди так щиро ставляться одне до одного.

Він засміявся.

— Я кажу, звісно, про те, з яким запалом ви хотіли допомогти колгоспному рахівникові стати оперним співаком. І певен, що коли б я й справді був рахівником, ви не дали б загинути моему голосу. За це от і спасибі!

Він міцно потряс нам руки. Поїзд рушив, і ми залишилися, спантеличені, на дерев'яній платформі. Тоді тільки ми згадали оповідання Дмитра Сергійовича про те, що співак Пирогов щоліта відпочиває в себе на батьківщині, недалечко від нас, у великому селі за Окою.

Пора, проте, кінчати це оповідання. Я ловлю себе на тому, що перейняв балакучість у тутешніх стариків і розбазікався, як поромник Василь. У нього одна пригода неминуче викликає в пам'яті другу, а тая — третю, третя — четверту, і тому його оповіданням нема краю.

Завдання в мене було найскромніше — розповісти бодай незначні випадки, котрі потверджують талановитість і щиросердість російської людини. А про значні випадки ми ще поговоримо.

З роками кожна дальша зима здавалась Тихонові Петровичу довшою за торішню. За календарем усе виходило правильно. Весна поверталася в свій законний строк, у свою пору, але чекати цієї пори ставало дедалі важче.

— Позначається вік, — казав самому собі Тихон Петрович. — Стара людина вже вєсни лічить, прикидає, скільки їй перепаде весняного тепла. От і нервується. Інша річ — молодість!

Але, звичайно, мав Тихон Петрович причини поважніші, щоб нетерпляче дожидати весни. Весняного тепла він дожидав не так для себе, як для своїх рослин, або, як він казав, для свого «деревного сімейства». Бо ж ніякого іншого сімейства Тихон Петрович ніколи не мав: він був запеклий парубок. Це виказувала навіть його постава, — худорба, суворість усього вигляду й звичка розмовляти з самим собою, а бувало, навіть із самим собою всерйоз ляляться.

Тихон Петрович працював у плодovому розсаднику в невеличкому районному місті Разговоріві. Була в Тихона Петровича й своя дільниця з садом і парниками, де він вирощував дослідні, чи, кажучи високим стилем, «експериментальні» рослини. Дільниця була затісна, але через буяння зелені, через пишне її зростання вона видавалась просторою.

Тихон Петрович давно вже вславився на всю округу як досвідчений, сміливий садівник. «Це — наш Мічурін, — пишаючись, казали про нього жителі містечка. — Віддана своїй справі людина, для всіх помічник і порадник. Але одна тільки біда, — за ділом якомсь забув завести сім'ю та й живе, бурлакуючи».

Розсадник, де працював Тихон Петрович, хоч і містився в малому містечку, але відомий був далеко за межами області. До Тихона Петровича вчашали садоводи з різних кутків Росії, а то, бувало, навіть і з Москви, і він з ними залюбки ділився тим, що знав. Тому у невеличкому своєму домі Тихон Петрович оселився в мезоніні, а дві кімнати внизу лишив для приїжджих. Тихон Петрович називав їх коли «гостьовими», коли «практикантськими», бо щоліта в Тихона Петровича мешкали практиканти-студенти обласного сільськогосподарського технікуму.

Давно вже помічено, що людина, котра на якийсь час втрачає змогу робити улюблене діло, безнастанно до нього готується. Так, відомо, що мисливці цілу зиму чистять рушниці й набивають патрони. Рибалки, наприклад, плетуть волосінь і фарбують поплавці, моряки креслять карти. А Тихон Петрович узимку, сидючи в себе на тісній верхотурі, в мезоніні, писав на дозвіллі «Посібник з вирощування плодкових дерев, куштів, овочів та квітів».

Праця Тихона Петровича своєю докладністю цілком виправдовувала назву «посібник». Справді-бо, Тихон Петрович ніби міцно брав недосвідчену людину за руку, водив по грядках і, не кваплячись, розповідав, як слід робити землю родючою і жирною, щоб на ній розростались ніжні та пахучі створіння — квіти, що з них давно вже ми перестали дивуватись.

— І даремно перестали, — казав Тихон Петрович. — Людина ніколи не повинна втрачати здатності до подиву. Якщо вона справжня людина, а не портфель, напханий казенними звітами.

Все це була, звичайно, правда. Але з роками не лише кожна зима видавалась Тихонові Петровичу дедалі довшою, а й сам він дедалі більше уявляв собі, що стає мало кому потрібний.

Насправді виходило, що парубоцьке життя, хоч воно й незалежне і присвячене добрій і потрібній праці, все-таки кепське без родинної радості. Навіть про самого себе дбати з кожним роком ставало все нудніше.

«Хоча б комусь подарувати своє найулюбленіше, — думав Тихон Петрович. — Потішити рідну людину. Але й дарувати немає кому. В інших — дружини, діти, а я — сам собі сім'я — один як палець».

Але зразу ж Тихон Петрович заспокоював себе тим, що діти в його роботі — біда. Витолочать геть усе. Гірше від курей. Які вже там діти, коли Тихон Петрович стогнав і морщився, коли бачив не те що зламану гілку чи квітку, а навіть притолочену траву.

Весна прийшла, як завжди, раннім ранком. Вона з'явилась на рубленій стіні мезоніна квадратом жовтогогарячого й теплого на дотик сонячного світла. І не помічена під час довгої зими крапля смоли в шпарині колоди заіскрилась того ранку, мов топаз. У ній видніли на-

віть малесенькі срібні площини та ниті, котрі ділили цю дрібну крапельку на кілька справді казкових часток.

— Пора! — сказав Тихон Петрович, блимнувши на краплину, сховав до зими в шухляду незакінчений рукопис «Посібника» й заходився перебирати насіння, щоб висадити в горнята й порозставляти на всіх лутках у теплий хаті й на заскленому ганку.

А потім запливли густі, важкі тумани, зимові путівці проіржавіли наскрізь, стали руді, з лісу війнуло вогкістю, над гонтовими дахами завалувала пара. Одної з квітневих ночей скресла крига на річці, а вранці розпочався бистрий, як завжди, льодохід, і ріка розлилась на сім кілометрів.

Од весняної води дихало свіжістю нафти й снігу. На всіх галузках берегової лози посідали рядками пухнасті сиві джмелі — молоденькі бруньки.

Прийшов із обласного міста перший пароплав. Тихон Петрович поїхав ним до міста в своїх службових справах, а до речі й по якусь там розсаду. До міста їхати було всього якихось п'ять годин.

Назад від міста пароплав одчалив у надвечір'ї й подався навпростець по водопіллю. Бакени ще не світились.

Тихон Петрович сидів на палубі, хоч на воді було холодно. Біля ніг йому стояв кошик з розсадою. У нижньому приміщенні, в загальній каюті, було тепло, навіть жарко, але Тихон Петрович туди не спускався, — беріг свою розсаду. Вона, як відомо, від жару хутко в'яне.

Пасажирів на палубі було небагато. Їхали пилярі, позакутувані жінки й зовсім іще молоденька дівчина, років двадцяти, з дівчачим. Дівчаті, худенькому, блідому й до всього цікавому, — воно ніяк не хотіло йти з палуби, — було років із шість.

Пилярі запопадливо курили, так, що навіть вітер з водопілля не міг розвіяти духу махорки, і слухали підстаркуватого свого товариша в сіряку.

— Це що! — спроквола казав він хрипким голосом. — Дурням усе сміх, а розумному все до мислі. Ви з голови нашого, з Батенкова, не поспішали б кепкувати без розбору.

— А ми з розбором, — відмовив молодий пиляр.

— Ось я тобі зараз твій розбор покажу! — сердито пообіцяв той пристаркуватий пиляр. — З чого кепкуєте!

Що він, Батенков, п'ятьох зайців зняв з крижини в час льодоходу? Так, чи що?

— Та ми ж не з того сміємося, Захаровичу, — несміливо заперечив молодий пиляр.

— Розумію! — з погрозою в голосі мовив той, літній. — Дуже я вас добре розумію, молоді люди. — Вас дивує, що він зайців тих не засмажив з цибулькою та не з'їв під чарчину, а випустив у сусідній гайок. Безглузда, виходить, по-вашому, поведінка?

— Жалісливий надміру твій Батенков, — сказав із темряви чийсь голос.

— Ні-і, брат! Тут ніякі не жалоці. Тут простий вишенок. Нехай він плодиться, заець, ніж йому марно пропадати. Бачив пташине гніздо? З піщинок та пушинок зліплене. Ось так, братику, й багатство складається. Всенародне. Кладеться на дім по цеглинці. А потім дивись, як у Москві, зводиться будівля на всі двадцять вісім поверхів!

— Ух ти! — сказав молодий пиляр.

— От тобі й ух! — відмовив старий. — Це треба розуміти. Є в наших краях така побрехенька. Впала в річку бджола, замочила крильця. І настає їй, бджолі тій, повний кінець. Каюк! Круг неї краснопірки сновігають. От бджола й стала багати. «Порятуйте, — каже. — Я вам за це віддячу». — «А навіщо ти нам здалась! — відповідають краснопірки. — Ми ж меду зроду-віку не їмо». Зітхнула тільки бджола. «І то правда! — каже. — Нічого не вдієш». Бачить, пливе через річку жаба. «Порятуй, — благає, — я в боргу не зостанусь». — «А я, — каже жабка, — навіть запаху медового чути не можу». Тут бджола зовсім засмутилась. Аж бачить, летить понад річкою чорний шпак. Вона і його просить. «Ну що ж, — відповідає шпак. — Я тебе, мабуть-таки, витягну. Бо ти ж медом людину годуєш, а вона, людина, мені шпаківні робить».

— І витягнув? — спитав молодий.

— А звісно ж. Корисному звірові завжди слід помагати.

— Настуню, — тихо сказала маленька дівчинка своїй супутниці, — а я її й так витягла б. Не за мед.

— Добре, дівчинко, — тихо зауважив Тихон Петрович. Кволенька й зірката ота дівчинка чомусь будила в ньому не вболівання, а якесь незбагненне щемливе

почуття.— Ось маму спитай, вона тобі те ж саме скаже.

— А вона мені не мама,— відказала дівчинка.— Вона мені сестра.

Тихон Петрович дівчину перепросив.

— Прошу, будь ласка,— відповіла вона.

— Чого ж це ви, сестрички,— спитав Тихон Петрович,— удвох по білому світу мандруєте?

— Ми в Разговорово,— відмовила дівчина непевним голосом. У темряві Тихон Петрович не бачив її обличчя, але zarazом він мовби й бачив її сором'язливі очі і те, як вона м'яла торочки теплої хустки, напнутої на голову.

— До родичів їдете?

— Та ні,— відповіла дівчина.— Мене вчителькою призначено до Разговорова. Ось їду... з сестрою, з Машею. Ми з нею тепер удвох. Батько служить на Далекому Сході, а мама в сорок другому році в Ленінграді...

— Все ясно,— сказав Тихон Петрович, не чекаючи, поки дівчина скінчить своє оповідання, і замовк.

Дівчина теж мовчала.

Тихон Петрович витяг з-під ніг кошика, навіщоєсь помацав розсаду. Листочки були в'ялі, теплі, як долоні, але живі. «Виживуть»,— подумав він, помовчав, потім обернувся до дівчини й мовив:

— В Будинок селянина вам іти нема чого. Даремно тільки стомитесь. Приміщення знайти в нас, у Разговорові, буває не так легко. А в мене хатина тим часом порожня. Одна кімната буде вам, а друга — для практикантів. Літом до мене студенти приїзять, я їх садівництва навчаю.

— Ні, не треба! — мляво заперечила дівчина.

— Це ви облиште,— сердито сказав Тихон Петрович,— розводити антимонії. У мене влаштуєтесь. Та й живіть хоч і сто років.

Пароплав загудів. На березі замахали діхтарем — показували місце, де пристати. Пилярі підвелися, покидали махорчані цигарки в чорну воду. «Стоп!» — сказав над головою на капітанському містку густий голос. Зразу ж запала тиша, і в ній лишився тільки один ледве помітний звук — дзюрчання річкової води біля коліс пароплава.

Несподіваним своїм пожилцям Насті й Машеньці Тихон Петрович віддав одну з нижніх кімнат. Обидві кімнати були заставлені старими, ще батьківськими меблями. Кімнат було лише дві, але всяких коридорчиків, переходів, чуланів, сіней, прибудов та дверей було стільки, що Маша попервах блукала в них, як у лісі, і у відчаї кричала:

— Насте, де ти? Я не знаю, як вийти. Насте-е!

Тихон Петрович, зустрічаючися з Настею, ніяковів. Йому було совісно, коли думав, що Настя й Машенька вважають його за хазяїна дому. За хазяїна! І слово ж бо яке прикре.

Зрештою він не витримав і сказав Насті:

— Ви, Настасіє Михайлівно, живіть безпосередньо, наче самі в себе. Ніби мене й немає тут. А то я боюсь, що ви зовсім почуваете себе ніяково. От у садок до мене не ходите та й Маші ніби не пускаєте.

— Та що ви, — хапливо відповіла Настя й винувало всміхнулась.

Але наступного ж ранку Маша з'явилася в саду. Виходить, правда, Настя її туди не пускала.

Ранками, перед тим як іти до розсадника, Тихон Петрович завжди працював у себе в саду. Цього ранку він поливав висаджену розсаду.

Було ще дуже рано, так рано, що сонце ще не встигло піднятися над заростями жимолості, і в саду стояла прохолода. Але крізь щілини в паркані вже простяглись довгі вузькі промені, і все, що вони освітлювали, ставало дивовижним.

Коли світло спадало на бузкові кущі, то було видно, як у чашечках бузку, котрі наче палали од зніжковіння слабеньким червоногарячим рум'янцем, тремтять росинки. Лишайники на старих дерев'яних лавах були схожі на бронзу, котра, закипівши, миттю застигла. На листі лип крізнала така тонюсінька сітка, що трудно було повірити, мовби по цих павутинних жилках пульсують деревні соки.

Дід Архип, помічник Тихона Петровича, копав у куточку грядки. Над перекопаною землею вставала легка пара й танула в повітрі. Горобці сиділи в кущах над головою в Архипа й покліпували оченятами — то тим, то другим на землю. Та черв'яків поки що не було. Черв'якам вилізати було ще рано.

— Ви, любі,— казав дід Архип горобцям,— злітали б краще на колгоспну стайню, ніж отут дарма сидіти. Не перший рік, либонь, живете на світі, а ще нічого до пуття не знаєте. Та й що з вас візьмеш — у вас мозку на макове зерня.

Та горобці діда не слухались. Вони сиділи на куцах і, здавалось, навіть заходилися сперечатися з Архипом.

Архип був дідок неспокійний. Для нього не було гіршої біди, як zostатися без співрозмовника. Тому він покректав, подумав, потім сказав Тихонові Петровичу:

— Сонця в тебе в саду мало.

Тихон Петрович промовчав.

— Зовсім мало, я тобі кажу,— повторив Архип.— Не те що в розсаднику.

Але Тихон Петрович на цей виклик нічого не відповів.

«Образився,— подумав Архип, сам також трохи образившись.— Чогось за останні два дні чудний став Тихон Петрович, ніяк його не зрозумієш».

На землю коло Архипа впало рожеве слабе світло — відблиск сонця.

— Та-ак,— пробурчав Архип.— Це, мабуть, я даремно про сонце ляпнув. Даремно! Не встиг я слова сказати, а воно вже тут, сонце.

Архип підвів голову й завмер з лопатою в руках: за його спиною стояла дівчинка років шести в рожевому платті, із стрічечками в косах і так добре вмита холодною водою, що її щоки палали нестерпуче — ще дужче, як її сірі очі.

Архип загнав лопату в землю, приклав долоню до лоба і дивився на дівчинку, як дивляться на сонце. Тихон Петрович також випростався й дивився на Машу.

— То що ж, Архипе,— спитав Тихон Петрович, і круг очей йому зібрались дрібні зморшки,— нема, виходить, сонця в мене в саду?

— Чого дарма базікати! — відповів Архип, і в нього, як і в Тихона Петровича, круг очей зібрались коричневі зморшки.— Бага-а-ате сонце в тебе, Тихоне Петровичу. І де це ти тільки роздобув таку розсаду? Адже виросте — не налюбуюєшся.

Маша, звісно, не розуміла, про що розмовляють Тихон Петрович з Архипом. Вона всміхнулася і ніяково спитала:

— А як зветься цей сад?

— Машин сад, — відповів Тихон Петрович.

Маша подивилась на нього, не розуміючи, насупивши брови. А дід Архип глибоко встромив лопату в землю, перевернув землю разом з торішнім дерном, почав по-маленьку її рихлити й сказав:

— Оце вже істинно не знаєш, де людина знайде, а де втратить. Щастить тобі, Тихоне Петровичу. Дивись, як воно обертається, існування наше.

Горобці побачили біля Архипових ніг єдиного черв'яка. І всі разом із страшенним цвірінканням кинулись на нього й одразу ж поскублись. А Маша дивилась на них, плескала в долоні й сміялась.

ШИПШИНА

Вночі на річку впав туман. Пароплав далі йти не міг: за туманом не видно було ні бакенів, ні перевальних вогнів.

Пароплав тицьнувся в крутий берег і припишк. Тільки раз по раз рипіли сходні, перекинуті на берег. По цих сходнях матроси завели причальну линву й прип'яли її до старої верби.

Маша Климова прокинулась посеред ночі. Довкола стигла така тиша, що було чути, як у дальній каюті хропе десь пасажир.

Маша сіла на койці. В прочинене вікно струміло свіже повітря, солодкуватий дух вербового листя.

Кущі, невиразні в тумані, звисали над палубою. Маші приверзлось, наче пароплав якимось незбагненим робом опинився на землі, в чагарнику. Потім вона почула, як тихо жебонить вода, і зміркувала, що пароплав пристав до берега.

У кущах тьохнуло щось і замовкло. Згодом тьохнуло знов. І замовкло знов. Наче хтось, тьохнувши, прислухався, куштував на звук тишу й чуйність ночі. Небавом тьохкання перейшло в затяжний перелив і урвалось коротким свистом. Разом на свист озвались десятки птичих голосів, і раптова соловейкова зваба шугонула ген по чагарях.

— Чуєш, Єгоров? — поспитав хтось нагорі, чи не з капітанського містка.

— Такого солов'їного бою навіть на Шексні не було, — відказав знизу хрипкуватий голос.

Маша всміхнулась, випростала перед собою руки. Виглядали вони аж надто смаглявими при тьмяному світлі ночі — лиш нігті білили на пальцях.

— Чом це так сумно мені, не розумію? — стиха спитала Маша. — Жду чогось? А чого, і сама не знаю. — Вона згадала бабусину мову об тім, що є на світі незбагненна дівоча журба, і сказала: — Дурниці! Яка там дівоча журба! Просто в мене починається своє життя. Тому трішечки й страшно.

Маша недавно скінчила лісний інститут і оце їхала з Ленінграда на роботу — на Нижній Волзі розводити колгоспні ліси.

Маша, звісно, сама перед собою хитрувала, думаючи, буцім їй тільки трішечки страшно. Їй було таки страшно й насправді. Вона уявляла собі, як приїде на лісову ділянку і начальник, — неодмінно запорошений, похмурий чоловік у чорній куртці з обвислими кишенями, в зашкарублених од глини чоботях, — гляне на неї, на її сірі очі («Зовсім, як олив'яні блюдечка», — думала про свої очі Маша), на коси й подумає: «Чудово! Нам бракувало ще оцих дівчачих кісок! Тепер, гляди, щось торочитиме про свої підручники, а в нас тут не до них! Як задме суховій «астраханець», то підручники твої, люба, тобі в пригоді тут не стануть».

Поки їхала, Маша звикла думати про похмурого начальника в чорній куртці й перестала вже його боятись. Та смуток не минав.

Маша не відала, що це зовсім не смуток, а те почуття, котре досі не має ще, мабуть, точної назви, — завмирання серця перед невідомим майбутнім, перед нехитрою красою землі з її ріками, туманами, глупими ночами й шарудінням над водою шелюги.

Не спалося. Маша, вбравшись, вийшла на палубу. Все вкрила роса — поруччя, дротяні штахети вздовж борту й плетені крісла.

На баку точилась неголосна розмова.

— Я йому й кажу, — розповідав молодий матрос. — «Діду, чуєте, діду, зоставте покурити». Він дав мені недокурок. Я затягнувся димом та й питаю: «Що ви, діду, вночі робите тут, на луках?» — «Світання, — каже, — стережу. — А сам сміється. — Може, це останній ранок у моєму житті. Ти, — каже, — цього не втямиш. Хлопець ти молодий».

Матроси замовкли. В куцах знову затьохкали солов'ї.

Маша схилилась на бильця. Десь далеко в темряві зграйно заголосили півні, — там, за туманом, було, мабуть, село.

«Які ж це півні? Перші чи другі?..»

Маша подумала, що не знає, коли співають перші, а коли другі півні. Десятки разів читала про це в книгах, а не знає.

Нараяла Маші їхати пароплавом бабуся, вдова річкового капітана. Маша не шкодувала, що її послухалась. Пароплав ішов спершу по чорно-синій Неві, потім перемайнув через Ладогу. Маша вперше побачила її сіру

воду й муровані маяки на низинних мисах. Побачила бурхливу Свір, шлюзи на Маріїнськiм каналі, береги, порослі хвощем, завсідних хлопчаків на пристанях, які зосереджено надили кривими вудками верховодок.

Попутники мінялись, та всі вони здавались Маші цікавими. В Белозерську сів на пароплав молодий ще льотчик з сивиною на скронях. Він відпочивав, мабуть, у Белозерську, в матері — худорлявої бабусі в сірєнькому ситцевому платті. Вона тихо плакала на пристані, проводжаючи сина, а льотчик говорив їй з палуби:

— Ти не забудь, мамо: я ту рибу, що наловив, у погребі повісив, за драбиною. Одного окуня ти дай Васькові.

— Не забуду, Пашо, ні, не забуду, — кивала старєнька, витираючи очі зібганою хустиною.

Льотчик усміхався, жартував, але очей зі старєнької не зводив. Щока в нього тремтіла.

Потім на пароплав сіли актори. Вони зняли страшєний гамір, знай собі дотепували, мигцем перєзнайомилися з усіма пасажирами. В салоні тепер майже не змовкало одсиріле від річкових туманів піаніно.

Один актор, пристаркуватий, довгобразий, бистрий, співав частіш від інших. Маша в подиві слухала його пісєнь — досі жодної такої пісні вона не знала. Радніш актор повторював польську пісєньку про закоханого злодюжку. Йому не пощастило вкрасти для коханої зірку з нічного неба, і дівчина за це його прогнала.

Щоразу, коли актор кінчав цю пісню, він грюкав кришкою піаніно й казав:

— Мораль сеї пісєньки очевидна. Будьте поблажливі до закоханих. Не суперечте! Розмові кінець.

Він поправляв чорний галстук бантиком, сідав до столика й замовляв собі пиво та воблу.

У Черєповці на пароплав сіло кілька студєнтів архітектурного інституту. Вони повертались до Москви з Кирило-Белозерського монастиря. В монастир вони їздили на практику — обмірювали й малювали старовинні будівлі.

Цілу дорогу студєнти сперечались про кам'яну різьбу, про склепіння, про Андрія Рубльова та про висотні будинки в Москві. Маша, слухаючи їх, лиш червоніла за своє неучтво.

Коли на пароплаві з'явилися студенти, старий актор чомусь принишк, не співав уже пісеньки про злодія і все сидів на палубі, читав Станіславського «Мое життя в мистецтві». Читаючи, він надівав окуляри. Його обличчя ставало від цього добрим і старим. І Маша зрозуміла, що всі пишномовні акторські тиради — застаріла звичка і що чоловік цей набагато кращий, ніж хоче вдати.

Зараз пасажери всі спали — і льотчик, і актор, і студенти. Тільки Маша стояла на палубі й слухала звуки ночі, намагаючись їх розгадати.

Дальній гул виник у небі і помалу стих. То, мабуть, понад туманом пройшов нічний літак. Скинлась коло берега риба, а потім заспівала десь далеченько пастухова сопілка. Вона співала так далеко, що Маша попервах збагнути не могла, що це за протяжні й приємні звуки.

Хтось витер сірника в Маші за спиною. Маша озирнулась. Позаду стояв льотчик і закурював цигарку. Незгаслий сірник він кинув у воду. Той поволі падав крізь туман. Круг полум'я на сірнику мріла райдужна пара.

— Солов'ї спати не дають, — озвався льотчик, і Маша, хоч його й не бачила, здогадалась, що він усміхається в темряві. Як у тій пісні: «Солов'ї, солов'ї, не тривожте солдат, — хай солдати хоч трошки посплять...»

— Я ніколи ще не чула таких солов'їв, — мовила Маша.

— Попоїздите по Радянському Союзу — ще й не те знаєте, — відмовив льотчик. — Така країна й уві сні не завжди присниться.

— Це тому, що ви літаєте, — зауважила Маша, — і земля весь час міниться у вас під крилом.

— Не думаю, — відповів льотчик і надовго замовк. — Світає, — сказав нарешті. — Засиніло вже на сході... Ви куди їдете?

— До Камишина.

— Є таке містечко на Волзі. Спека, помідори, кавуни...

— А ви куди?

— Я далі.

Льотчик зіперся на бильця й дивився, як займається світанок. Сопілка співала вже ближче. Дихнув вітер. Туман заворушився. Його пелехи полетіли над річкою. Вирізались мокрі чагарі й між ними сплетений з лози курінь. Біла куреня димувало вогнище.

Маша теж дивилась на світанок. На зазолотілому закрайку неба яскріла, мов крапля срібної води, остання зірка.

«Віднині,— подумала Маша,— я житиму зовсім інакше. Досі я нічого не помічала як слід. А тепер братиму я все до тями, до уваги і берегтиму в себе на серці».

Льотчик поглянув на Машу.

— Задумалась дівчина,— буркнув, одвернувся, але зразу ж знову глянув на неї.

Він згадав слова з давно прочитаного роману, що нема нічого в світі ліпшого, як рано-вранці очі дітей та дівчат,— у них іще тьмяніє ніч і вже струмує світло ранку.

«А воно не так уже й погано сказано»,— подумав льотчик.

З містка хутко зійшов обвітрений помічник капітана у брезентовому плащі.

— Не спите? — весело звернувся він до Маші.— За годину відчалюємо. Можете зійти на берег, погуляти.

— Я таки піду,— сказала Маша льотчикові.— Може, й квітів нарву.

— Ну що ж,— погодився льотчик,— ходімо.

По хитких сходнях вони зійшли на берег. З куреня виліз дідок, чи не той самий, що вночі стеріг світанок. В ту ж мить над туманами зійшло сонце.

Трави нишкли довкола, темно-зелені, мов глухі, глибокі води. Од них повівало ще різкуватим холодком ночі.

— Що ви, діду, робите тут? — спитав його льотчик.

— Кошики плету,— сказав старий і винувато всміхнувся.— Плету собі потроху. Ятери, лозяники на колгоспну картоплю, корзини... А ви чого тут? Луки полюбляете?

— Та ось вийшли подивитись.

— Ач які моторні! — засміявся старий.— Я тут сімдесят років живу, в цьому лузі, та й то не встиг розгледіти всього. Ідіть он тією стежкою до осокура. А далі не йдіть. Далі трава вище голови, оброситеся, за цілий день не обсушитесь. Там росу можна в глечики збирати й пити.

— А ви пили її? — спитав льотчик.

— Чому ж не пив! Цілюща штука.

Маша з льотчиком поволеньки пішла стежкою.

Маша пройшла кілька кроків туди, де стежка обминала всохлий осокір, і зупинилась.

Обабіч стежки крутими стінами височіла шипшина й цвіла таким ясно-червоним та вологим вогнем, що навіть раннє сонячне світло, що спадало на листя, обіч квітів шипшини виглядало блідим і студеним. Здавалось, квіти шипшини відокремились навіки від колючих галузок і висять у повітрі, мов невеличке яскраве полум'я. В чагарях шипшини заклопотано гули джмелі, чорні, з золотими смужками на спині.

— Георгіївські кавалери, — зауважив льотчик.

Справді, джмелі скидались на коротесенькі стрічки георгіївських медалей. Та й поводитися без страху, мов старі бійці, не зважаючи на людей і навіть сердячись на них.

Де-не-де зарості шипшини розривались і на галявинах цвіли стрункими свічками сині, аж чорні сокирки. За ними у неймовірній гущині вставали, мінячися жмурами осоння, всякі трави: червона й біла конюшина та гірчак, сніжно-біла маруна, дика рожа з прозорими проти сонця рожевими пелюстками й сотні інших квітів, що їх назв ні Маша, ні льотчик не знали.

Перепілки, фуркаючи, випурхували з-під ніг. Причаївшись межі вологими корчами, порипував, кепкуючи з усіх, деркач. Жайвори, тріпочучи, шугали у височінь, та їхній дзвін чомусь лунав не в тому місці, де вони висіли в небі, — а, здавалося, долинав з річки. Там, прокашлявшись, задуднів пароплав, закликаючи Машу й льотчика повернутись.

— Що ж воно таке? — в бентезі говорила Маша, дивлячись на квіти. — Що ж воно таке?..

Дівчина хапливо рвала обома руками квіти в пучки. Пароплав продуднів удруге, вже вимогливо й сердито.

— Ну що ж воно таке! — прикро мовила Маша, обернувшись туди, де слався над кущами дим з пароплава, й гукнула: — Зараз! Ідемо!

Вони поспішали до пароплава. Машине плаття промокло й хльоскало по ногах. Коси, вкладені вузлом на потилиці, розпелися й упали. Льотчик ішов позаду. На ходу він устиг зрізати ножом кілька гілок розквітлої шипшини.

Матроси, котрі на них чекали, щоб забрати сходні, мимохіть глянувши на оберемки квітів, мовили:

— Оце так! Усі луки обскубли. Нум, Семене, разом! Помічник капітана сказав з містка:

— В салон однесіть квіти. Для всіх пасажирів!..— І гукнув у рупор: — Найменший уперед!

Важко крутнулись колеса, лопаті спінили воду, і берег одплив у шарудінні чагарів.

Жаль було Маші покидати цей берег, ці луки й курінь старого того кошикаря. Все раптом стало їй якимсь рідним, ніби вона тут виросла, а той дід її виховував і навертав на розум.

«Дивно, — подумала Маша, сходячи трапом у салон, — я ж не знаю навіть, де, в якій області, в яким районі, ко-ло якого міста ми зараз».

У салоні було чисто й холодно. Сонце ще не прогріло полірованих дерев'яних стін, столиків і горіхового піаніно.

Маша заходилась розбирати і розставляти квіти у вазах. Льотчик приніс з нижньої палуби відро студеної води.

— У моєї мами в Белозерську, — сказав льотчик, допомагаючи Маші розставляти квіти, — невеличкий садок. Зате квітів — сила. А найбільше чорнобривців.

— Ви добре відпочили в Белозерську? — спитала Маша.

— Непогано. Читав, упорядковував своє життя. А більше там і робити нічого, в Белозерську.

— Як це «впорядковував»? — здивувалась Маша.

— Записав усе, що бачив, що робив і думав. Потім обміркував, чи правильно я жив, у чому помилявся, підрахував, чим життя мене обдарувало за останні часи.

— Ну то й що?

— Позаду все ясно тепер. Можна з свіжою головою жити далі.

— А я й не знала, що буває так, — промовила Маша й уважно подивилась на льотчика.

— А ви спробуйте, — порадив, усміхнувшись, льотчик. — Самі здивуетесь, чим сповнене ваше життя.

— Браво! — почувла Маша знайомий голос.

Маша озирнулась.

На порозі стояв актор з мохнатим рушником через плече. На ньому була синя піжама з брунатними закарвашами на рукавах.

— Браво! — повторив він. — Люблю вранішні розмови. Вранці наші думки бувають такі ж чисті, як щойно помиті руки.

— Облиште! — невдоволено сказав льотчик.

— Так, усе це дурниці! — згодився актор. — Не гнівайтесь. Я мимохить підслухав вашу розмову і хочу долучити до неї одну дрібницю. Одну незаперечну істину. Я її відкрив при самому, можна сказати, кінці свого життя.

— Що ж це за така велика істина? — спитав льотчик.

— «Я не люблю іронії твоєї», — відмовив актор зумисне басовитим голосом поганого читця і розсміявся. — Істина проста. В кожному дні життя є завжди щось хороше. А часом і щось поетичне. І коли ви впорядковуєте, як ви зволили сказати, своє життя, ви мимоволі згадуєте переважно її поетичний і отой розумний зміст. Це чудово! І дивовижно! Все довкола нас сповнене поезії. Шукайте її. Ось вам старече моє напуття навіки. Не суперечте! Розмові кінець.

Актор пішов собі, всміхаючись, а Маша задумалась над тим, що їй справді все довкола — дуже просте й разом незвичайне. В Ленінграді, в інституті, це було не так помітно, як тепер, у дорозі. Можливо, це їй була та, раніш прихована, а зараз раптово для неї відкрита часточка поезії, якою повен кожен день її життя.

На Волзі протягом тих днів гуляв вітер. Річкою й бортами пароплава пролітала, граючи хвилями, синява повітря. Маші здавалося, що вітер проносить перед нею, бавлячись, один за одним, усі ті літні дні.

Надвечір вітер ущухав. Річка несла свої води з п'ятем в п'ятому. Лише пароплавні вогні вихоплювали з цієї чорноти невеличке кружало освітленої хвилі.

Маші було добре й часом сумно. Вона ніяк не могла повірити, що нове її життя, котре так гарно почалось, може стати інакшим.

У Камишині Маша зійшла. Вітер гнав над Волгою жовту югу.

Льотчик і актор спустились на пристань провести Машу.

Маша ніяково попрощалась з льотчиком. Льотчик, не знаючи, що робити, повернувся на пароплав, спинився біля борту й дивився звідти, як актор прощається з Машею.

Він зняв капелюха, взяв Машині руки, поглянув Маші в обличчя примруженими, не без усміху очима.

— Ви будете щасливі, — промовив він. — Але мое щастя більше за ваше. Бо я людина стара.

— Про що ви говорите? — спитала Маша.

— Ви не можете збагнути того щастя, яке доля дає немолодим! — пишномовно висловив актор. — Щастя бачити сльози на очах Дездемони, котра кохає іншого.

Він випустив Машині руки і, тримаючи капелюха в руці, відступив до сходнів. Пароплав, подавши третій гудок, відчалив.

Вітер з річки пахнув нафтою, шмагав по обличчю. Присадкуватий сивовусий дідок тупцював біля Маші й стиха питав: «Піднести речі, громадяночко?» Але Маша не чула його і не відповідала. Тоді присадкуватий дідок сів обіч на дерев'яну лаву й закурив — став чекати, коли Маша, нарешті, заспокоїться.

Через день Маша жила вже далеко від Камишина, в пересувному вагончику, що стояв у степу, коло ставка з глинястими голими берегами. В цьому будинку-вагончику — його називали «казенкою» — оселились робітники колгоспної лісової посадки.

Начальник ділянки був зовсім не запорошений і не похмурий, а, навпаки, дуже моторний і жартівливий чоловік. Але настрої на ділянці з першого дня Машиного приїзду був тривожний. Усіх непокоїли нові жолуді, прислані для посадок, — чи зійдуть? Непокоїв суховій, що наближався з південного сходу, — там, за Волгою, вже залягла на обрії, як мутне скло, імла. Слово «солончаки» повторювали безугавно. Солончаки були в'їдливими й небезпечними ворогами молодого лісу — ці мертві лишаї серед степів, ця жовта глина, що виблискує на зламі білим полиском солі.

Якось Маша за порадою льотчика перевірила своє життя й побачила, що воно чітко ділиться на три частини — життя в Ленінграді, поїздка на пароплаві й робота в Привольських степах. У кожному такому відтинку життя був свій хороший зміст і своя, як казав старий актор, поезія.

У Ленінграді була кімната. Звідти видно було захід сонця над Лахтою, були подруги, інститут, книги, театри й сади. В поїзді Маша вперше збагнула чар короточасних зустрічей, що глибоко вражали душу, і чар

привільних річок Росії. А тут, у степу, вона зрозуміла великий зміст і силу своєї роботи.

І десь у самій глибині серця не вмирала згадка про льотчика, про те, як той ніяково всміхнувся, поскаржившись на солов'їв, як він дивився на неї в Камишині з палуби пароплава і щока в нього посіпувалась, як тоді, в Белозерську. Людина пройшла мимо, і жив у ній від того жаль.

Маша так часто згадувала нещодавню поїздку, що вона якось їй навіть приснилась. Приснилась густа шипшина, вся в росі. Було надвечір'я. Молодий, ніжний місяць, мов забутий жницею срібний серп, лежав на сильній запоні ночі. І так було тихо та легко на серці, що Маша навіть засміялась уві сні...

Лісові посадки зеленкуватою мілкою річкою переливалися через узгір'я й відходили в сухі степи, де здійснювалася над широкими шляхами червоняста курява.

Роботи було багато. Треба було пушити землю поміж молоденькими дубками, саджати акацію. Маша робила це старанно, з ніжністю до молодих дерев.

Маша засмагла. Коси її вицвіли від сонця. Вона стала схожа на степове дівча. Плаття, руки, все навкруг пропахло полином. Полином пахтіла навіть волохата шкура чорного пса Нарзана, що стеріг вагончик, коли всі йшли на роботу в степ.

Стерегли вагончик Нарзан і хлопчик років семи, Стьопа, син начальника ділянки.

Цілий день вони сиділи вдвох у затінку вагончика й слухали свист ховрашків та шелест вітру в корявій дикій груші. Вона дзвеніла так дуже, наче вилита з бронзи.

В кінці літа на посадки напали тушканчики. Вони рили ямки під дубками й качалися в тих ямках у пилюці, щоб здихатися бліх. Із Сталінграда викликали літак «огородник», щоб розкидати на посадки затруєний овес.

Якось увечері, коли Стьопа сидів на приступці вагончика й чистив картоплю, Нарзан підвів голову й загарчав. Низько над степом, звідти, де сідало сонце, летів, ліниво, рокочучи мотором, невеличкий літак.

Він пролетів над вагончиком, круто завернув, сів у суху траву і, пробігши кілька кроків, зупинився.

З кабіни вийшов льотчик і подався, знявши шолом, до вагончика. Льотчик був іще молодий, та скроні в

нього були сиві. На куртці льотчика Стьопа побачив дві смужки орденських стрічок.

Нарзан, замість того щоб гавкати на льотчика, заліз під вагончик і потихеньку там гарчав.

— Здрастуй, хлопче! — сказав льотчик, сів поряд зі Стьопою на приступку й закурив. — Це п'ятнадцята ділянка?

— Так, — несміливо відмовив Стьопа. — Ви до нас?

— До вас. Тушканчиків труїтиму...

— Он скільки у вас орденів, — сказав, подумавши, Стьопа, — а ви тушканчиків труїте. Ми думали, що сюди пришлють льотного учня.

— Я сам напросився до вас, хлопче, — відмовив льотчик і помовчав. — Маша Климова тут працює?

— Тут, — відповів Стьопа й примружився. — А що?

— А де вона?

— Там, у лісі, — Стьопа махнув рукою на посадки.

— Справді, ліс! — засміявся льотчик, підвівся й пішов, не оглядаючись, до посадок.

Стьопа дивився йому вслід. Уже звечоріло і погано було видно в степу. Але Стьопа все-таки побачив, як ішла зі степу Маша. Льотчик поспішив їй назустріч, та Маша до льотчика не дійшла, вона стала й затулила обличчя руками.

Уже зовсім стемніло. Над ставком звисла, заглядаючи в чорну воду з величезної своєї високості, мандрівна степова зірка.

«Навіщо Маша затулила обличчя руками?» — подумав Стьопа й повторив жартівливі слова, які часто говорив про Машу його батько:

— Вона в нас дивачка!

А Нарзан цілу ніч гарчав з-під вагончика на літак, що мирно дрімав на сухій, теплій землі.

Поручик Тенгінського піхотного полку Лермонтов їхав на Кавказ, на заслання, до фортеці Грозної.

Весна випала не схожа на звичайні російські весни. Пізно розбрунькувались дерева, пізно цвіла в занедбаних повітових садках черемшина. І річки припізнались і довго не могли ввійти в береги.

Паводі затримували Лермонтова. Доводилось дождати поромів, а часом, коли пором був поламаний або вітер гнав на водопіллі хвилю, навіть спинятися на день-два в якому-небудь глухому містечку.

Лермонтов байдуже слухав ремство проїжджих на високу воду та погані вітчизняні дороги. Він радів затримкам. Куди було так поспішати стрімголов? Під кулю чеченську?

Вперше за останні роки він з тривогою думав про смерть. Минула хлоп'яча пора, коли рання загибель видавалась йому єдиним порятунком у житті. Ще ніколи йому так не хотілось жити, як оце зараз.

Все частіше спадали на думку слова: «І, може, ще мої літа печальні любов пригріє усміхом прощальним».

Він був безмежно вдячний Пушкіну за ці рядки. Можливо, він ще у житті побачить прості й прекрасні речі й почує мову, нелукаву, як матрина розрада. І тоді розкриється серце і він зрозуміє нарешті, яке воно, оте людське щастя.

Містечко, де довелося затриматись коло трухлявого порома, було таке маленьке, що з кімнати в «номерах для подорожніх» він мав змогу роздивитись зовсім недалеко — руку простягти — поля, дуплаві верби до пояса у воді та за річкою село. Хати в ньому чорніли на вологому схилі, мов згряя граків. Кізяковий димок курів над ними.

З вікна було чути, як далеко, за краєм туманної землі, безжурно співає пастуша дудка.

— Коли минеться отаке кружіння серця? — мовив Лермонтов і всміхнувся. Він зняв свій запорошений мундир і кинув на стілець. — Кружіння серця! Кипіння дум! Високі слова! Але інакше ніби й не скажеш.

Увійшов слуга.

— Тут якісь картьярі-офіцери стоять,— доповів той Лермонтову.— В цих номерах. Хрипуни, бешкетники — крий боже! Про вас питали.

— Годі брехати! Звідки вони мене знають?

— Ваша особа відома. Грати з ними будете? Чи ні?

— Одчепись.

— То я вам мундир почищу. В такому мундирі до столу сісти соромно. Сама пилюка!

— Не чіпай мундира! — звелів Лермонтов і додав, нітрохи не сердячись, а навіть з певною цікавістю: — Будеш мене слухати чи ні?

— Як випаде,— уникливо відповів слуга.— Я перед вашою бабусею евангеліє цілував, що за вами наглядатиму.

— Знаєш ти що,— спокійно мовив Лермонтов,— іди звідси геть! Набрид.

Слуга вийшов. Лермонтов розстебнув сорочку, ліг на розхитане ліжко й заклав руки за голову.

В дощатому будиночку поряд з «номерами» сидів край вікна худорлявий хлопчина і ось уже котру годину награвав на гармонійці одну мелодію,— мабуть, зовсім очманівши з нудьги: «Ой бариня, бариня! Ой бариня, бариня! Ой бариня, бариня!»

Лермонтов слухав, дивлячись похмурими очима на стіну. Там старанно хтось вивів синім олівцем: «Пристановище для мандрівників по державі Російській».

Російська держава, Росія! Недоладна рідна сторона!

Уранці Лермонтов зустрів на вулиці сліпого солдата. Той просив милостині. Солдата вела за руку дівчинка років чотирнадцяти, вся в лахмітті. Крізь брудне дрантя світилось її дитяче ніжне тіло.

— Ким він тобі доводиться, оцей солдат?— спитав Лермонтов у дівчинки.

— Та ніким. Йому гарматним вогнем повипікало очі. А я сирота.

— В бою під Тарутином! — хрипко прокричав солдат. По його стулених запалених повіках лазили мухи, але солдат їх не проганяв.

«Ой бариня, бариня! Ой бариня, бариня!» — вищала гармонія.

Лермонтов дав солдатові полтиника.

Слуга лежав на підвіконні в «номерах» і дивився на вулицю.

— Даремно ви їх балуєте, Михайле Юрійовичу, — сказав він докірливо з вікна.

— Помовч, поки я тебе не одіслав у Тархани!

Так, Росія... В Москві, на вечорі в Погодіна, Лермонтов уперше зустрівся з Гоголем. Гості сиділи в саду. В той день було народне гуляння. З-поза цегляного муру тхнуло пропотілим ситцем. Курява, золотіючи проти призахідного сонця, осідала на деревах.

Гоголь, примруживши очі, довго дивився на Лермонтова — трохи сутулуватого офіцера — і повільно говорив, що Лермонтов не знає, видно, російського народу, бо звук водитися з високим товариством.

— Попийте лишень кваску з мужиками, поспіть у курній хаті поряд з телятами, натрудіть собі поперек на косовиці — тоді, напевне, ви зможете — та й то малою мірою — судити про долю народу.

Лермонтов гречно промовчав. Це Гоголеві не сподобалось. Лермонтова здивували розмови Гоголя, його буркотливий голос. Вечеряючи, Гоголь довго приглядався, помахаючи в повітрі виделкою, який солоний грузд настроювати на цю виделку.

Одне було зрозуміло Лермонтову — Гоголь його зневажав. «Здібний, звісно, юнак. Написав чудові вірші на смерть Олександра Сергійовича. Та хіба мало кому щастить написати хороші вірші! Письменство — це богослужіння, тяжка схима. А офіцер оцей нітрохи не схожий на схимника».

У відповідь Гоголю Лермонтов, зачекавши, прочитав уривок із «Мцирі».

— Ще що-небудь! — наказав Гоголь.

Тоді Лермонтов прочитав посвяту Марії Щербатовій:

На світські окупи,
На сяйво томливого бала
Степи і діброви
Вкраїни вона проміняла...*

Гоголь слухав, зморщившись, копирсав носком чобота пісок у себе під ногами, потім сказав здивовано:

* Переклав М. Терещенко,

— Так ось ви, виявляється, який! Ходімо!

Вони пішли в темну алею. Ніхто не пішов слідом за ними. Гості сиділи в кріслах на терасі. Обгоряли на свічках зелені прозорі комашки. На бульварі хвацько видзвонювала карусель.

В алеї Гоголь зупинився й повторив:

Немов зоряниці
Українських небес непогасних,
Тремтять таємниці
В устах її ніжно-прекрасних...*

Він схопив Лермонтова за руку й зашепотів:

— «Немов зоряниці українських небес непогасних...»
Боже мій, як гарно! Благаю вас, бережіть свою юність.

Гоголь сів на лаву, витяг із кишені картату хустину й притулив до обличчя. Лермонтов мовчав. Гоголь безсило махнув йому рукою, і Лермонтов, намагаючись не гупати, подався в глиб саду, легко переліз через паркан і повернувся до себе.

За вікном прогуркотіли на бруківці колеса, дзенькнув і замовк дзвіночок під дугою, захропли коні; гупаючи чобітьми, збіг униз по сходах слуга заїзду, знайома дівчинка-жебракка проспівала срібним голосом: «Пані-красунечко, подайте копійчку вбогому сліпцеві кавалерові» — і гармонія спіткнулась і стихла. Хтось новий приїхав до гостиниці.

Лермонтов підвівся з ліжка й підійшов до вікна.

Із запорошеної коляски виходила, трохи підсмикнувши подорожню сукню, Марія Щербатова — висока, тонка, з бронзовим полиском у волоссі.

Лермонтов відсахнувся од вікна. Звідки вона тут, у цьому заштатному містечку? Так недавно він розстався з нею в Петербурзі.

Чи ж вона його кохала? Він не знав. Взагалі він не знав, чи любив його по-справжньому бодай хто-небудь у житті. Всі його вподобання кінчались обманом. Наталія Іванова проміняла його на злодійкуватого офіцера, Лопухіна вийшла за багатія.

* Переклав М. Терещенко.

Як же Щербатова потрапила сюди? В Петербурзі вона нічого йому не казала про цю подорож. Потім він згадав — містечко це лежало на шляху до її України. Яке все ж таки славне містечко! Там, у степах, за Дніпром, вироста ця юна жінка з блакитними очима.

Чи вона його кохала, він не знав. Але він, якби міг, подарував би їй усю землю. Вся теплота цього кохання була в ньому самому. Він беріг його, він жив з ним самотньо й щасливо.

Він за це вдячний був Щербатовій. Байдуже, знала вона про це чи ні. Досить того, що вона жила, і випадок звів їх на несхожих житейських дорогах.

Він покликав слугу й звелів добре почистити мундир.

Марія Щербатова була тут! Він чув її голос у коридорі, де тхнуло кислими швами, шерех її сукні, знайомі кроки, грюкання розсохлих дверей, свіже хлюпання води в тазу, пахощі лавандових парфумів. І, нарешті, він почув приглушені слова, що їх ждав од тієї хвилини, коли побачив, як вона виходить із коляски:

— Невже Михайло Юрійович тут? Ото чудна пригода! Тоді передай йому оце.

«Оце» було запискою, похапцем накиданою на клапті паперу. Її приніс слуга.

В записці було два слова:

«Приходьте мерщій!»

Ніякі слова не здавались йому такими закличними й ласкавими, як два оці маленькі слова.

Марії Щербатовій також здавалося, що вперше в житті вона написала такі дивні й важливі слова. В них була вся бентега її кохання, зачаєної печалі.

З дитинства вона вірила в щасливі несподіванки, чекала їх, але чекання це ніколи не збувалось. Нічого, крім гіркоти, не приносило це чекання. А от зараз — збулося!

Ще там, у Петербурзі, дізнавшись про заслання Лермонтова, Щербатова вирішила зразу ж їхати до себе на Україну. Ні, ще б'ється серце, і вона не проміняла квітучі українські степи на мертву суєту Петербурга. Він був несправедливий, коли докоряв їй за це.

Вона поклала собі їхати. В глибині душі, як хисткий і невловимий сон, жила надія — можливо, вона ще зустріне його, наздожене в дорозі. Хіба мало що лучається в житті. Є ж таке втішливе слово — «навмання».

І от — збулося! Лермонтов тут. І вона повинна зважитись і сказати йому, нарешті, який він дорогий для неї. І потім без упину плакати від безнадії, ніжності, від того, що не розуміє, як домогтись бодай недового щастя.

Вона не могла собі з'ясувати багато чого. Зараз їй хотілося на все життя запам'ятати це містечко, заїжджий двір з жовтим облупленим склепінням, голубів на базарі, зелену вивіску трактиру «Чай та сахар!», кожну тріску на горбатій бруківці.

— Я думаю зовсім не про те, не про те! — шепотіла Щербатова, похапцем причісуючись перед тьмяним свічадом у гостиниці.— Думаю про казна-що, а цей вільний для серця день не повториться. Ніколи! Що я скажу йому? Де? Ні, тільки не в цих «номерах»! Підемо за місто, до річки. Он у той гайок, де блищить проти сонця перехняблений хрест на каплиці. Мабуть, там кладовище.

Але зустріч, як це завжди буває, вийшла зовсім не такою, як сподівалась Щербатова.

Почувши кроки Лермонтова, Щербатова вийшла в коридор, збігла вниз, захекана, по східцях і спинилась на воротях. В руці вона держала за синю шовкову стрічку солом'яного капелюшка.

Вони зустрілися біля воріт, і Лермонтов, нахилившись, щоб поцілувати їй руку, прогавив ту єдину мить, коли сльоза сяйнула в її синіх, мов шовкова стрічка, очах і зразу щезла.

І пішли вони не до цвинтарного гайочка, а в міський занедбаний сад. Там так проразливо цвірінькали горобці, що Лермонтов, усміхнувшись, зауважив:

— Наче на сотні сковорід пряжать яечню на українському салі.

Щербатова ледве всміхнулась. Вона зрозуміла, що навряд чи виповість йому зараз те, що була хотіла сказати хвилину тому. Вони збочували раз по раз від єдиної важливої для них розмови.

Під горою в каламутній воді кружляло відбиття хмар. І весь оцей скромний весняний день видавався Щербатовій потаємним дарунком. Він належав тільки їй. Ніхто не знає, де вона, з ким вона зараз. Серце сповнене вщерть. Пальці тремтять, коли вона торкається до

рукава його грубого мундира. Пригорнути б до грудей оцю милу голову, пригладити волосся...

Але цього також не сталося. Лермонтов, згорбившись і ніяково всміхаючись, повів мову про Росію, про свою любов у ній саме до того, чого не люблять інші. Ось усі ремствують на повинь, а він ладен прожити хоч би й місяць у цьому містечку, щоб тільки й мати діла, що дивитись на весняні води. Мабуть, усе цікавить нас, коли душа відкрита для найпростіших вражень.

Він розмовляв з нею, наче з другом, наче з мужчиною. В його темних очах з'явився вологий блиск.

Він розповів про сліпого солдата й про дівчинку-поводиря. Вона цілісінький день не йшла йому з думки.

— Михайле Юрійовичу! — Щербатова поклала пальці на гарячу руку Лермонтова. — Я здогадуюсь про все, що ви можете думати про мене. Але я не така. Я виросла між простолодом. Я бігала босоніж по кропиві й пасла телят і гусей. Досі я не можу слухати без сліз наших малоросійських пісень. «Закувала та сива зозуля рано-вранці на зорі». Ви розумієте?..

— Я розумію, — відмовив Лермонтов і почав щось креслити на піску пихвами шаблі.

— Михайле Юрійовичу! — сказала в розпачі Щербатова. — Знов у вас журба! Я не знаю, що зробити, щоб її не було.

— Все минеться, — спокійно відповів Лермонтов. — Ми вкрали в цього йолопського світу єдиний день. Але все одно ви нічим не можете зарадити мені. Ви просто не зважтесь.

— Так, не зважуся, — призналася Щербатова й похилила голову.

— Ви не винні, — сказав, її заспокоюючи, Лермонтов. — Мені сумно від того, що я вас люблю й знаю, що за цей легкий день вам доведеться дорого заплатити. Ми не сховаємось. Тут ватага петербурзьких офіцерів. І між ними один. Я давно помітив його. Або, певніше, він давно переслідує мене, як тінь. Якийсь жандармський ротмістр з чорною пов'язкою на оці. Єдине, але видюще око Бенкендорфа.

— Ну от, — Щербатова встала й простягла Лермонтову руки, мовби маючи намір допомогти йому підвестися з низенької садової лави. — Ви так просто сказали те, чого я не зважуюсь вам сказати сама.

Вона злегка потягла його за руки. Лермонтов звівся, і вона, обійнявши його за плечі, поцілувала в губи, потім в очі — поцілувала прямо, широко, дивлячись у сполотніле обличчя.

І знову все сталося не так, як вона думала. Не було ні бурхливих слів, ні палких признань, ні присягань, а була тільки ніжність, що краяла серце.

Сліпий солдат зайшов до винарні й купив на весь полтиник, одержаний від Лермонтова, казенки. Але він не пив її у винарні, а відніс на «квартиру» — солдат ночував на околиці містечка, в Слобідці, в дальній похилій хатині.

Хазяїн хати, безпутний лимар, удівець, уздрівши штоф горілки, заметушився, заслав стіл драгим, але чистим рядом, укинув у дерев'яну миску солоних жовтих огірків, витяг окраєць хліба й сільницю з червоною іржавою сіллю.

В хаті було по-весняному вогко. Тхнуло гнилими шкурами. З рота бурхала пара.

Почали пити, віддихуючись, поминаючи святих угодників.

Дівчинка сиділа на ослоні, підібгавши босі ноги, й жувала скоринку. Худюща кішка, котра тільки-но привела кошенят, терлась дівчинці об ноги. Дівчинка відчувала тепло кошачої шкірки, дивилась на кішку прозорими, порожніми очима, потім одламала шматок скоринки й кинула кішці.

Кішка заходилась жадібно гризти скоринку, наче спійману мишу, — муркочучи, давлячись й стріпуючи вухами.

— Ач, — сказав хазяїн хати, — мамзель яка! Хлібом годує тварину. Це, я вважаю, неподобство.

Дівчинка нічого не відповіла, а солдат закричав до хазяїна:

— Тисячі нас, солдатів, сповняють царську службу! Розумієш ти це, сіра твоя довбешка? На солдаті держава стоїть...

— Тим-то вас і шмагають через кожного третього, — зауважив хазяїн. — Ти краще розкажи, звідки ти родом.

— А я й не пам'ятаю! — легковажно відмовив солдат. — Йй-богу, забув. Одне пам'ятаю — стояла мати під

вербою й хрестилась на сонце, коли мене від неї забирали. Мати в мене була красуня, просто циганка!

— Ну, бреш, втішайся, — погодився хазяїн хати. — Куди ти тільки подаяння діваєш? У самого в пузі порожньо. І дівчисько в тебе засохло, світиться наскрізь.

— Воно як німе, — відповів солдат. — Тільки милостиню за мене просить. А щоб інше яке слово сказала, так цього за нею не помічаю. Катько! — гримнув він. — Хочеш горілки?

Дівчинка мовчки похитала головою, не зводячи очей з кішки.

— Слухай-но! — закричав солдат і лягнув жовтою долонею по столу. — Слухай моє пояснення, сиворайдовський мужик! Мене сам командир за бій під Тарутином поцілував. Бачиш, хрест егор'ївський! Перед ним устати слід, а не сидіти, розчепірівшись. З тим хрестом я в палац можу вільно ввійти — вартові мене не займуть. Увійти й сказати караульному генералові: «Доповідай государеві, такий-сякий сину, що солдат старої служби хоче стати перед ним для заемоги». І генерал — анітелень! Тільки орденами забряжчить та й піде доповідати цареві.

— Та ну! — вдавано здивувався хазяїн хати. — Так-таки й піде?

— Ще й як! Мені ось офіцер дав полтиник. Каже Катька — молодий офіцер, чорнявий. Це ж не кожному полтиника дають! Це, брат, заслужити треба. Я самого Кутузова бачив. Полководця! Одноокий генерал. Лев'яча подоба. Скаче в диму, прапори над ним полощуться, «ура» котиться до самої Москви. І кричить він до нас: «Хлопці, помремо за вітчизну! Помремо, — кричить, — за вітчизну!»

Солдат наморщив лоба й заплакав. Плакав він мовчки, сидячи навтяжку, притримуючи на грудях почорнілий георгіївський хрест.

— Всі герої, а тим часом приємо в лайні, — зітхнув хазяїн. — Ти краще пий, кавалере. Солдат веселитись повинен. За уставом.

— Бачить бог, повинен! — закричав солдат з натугою, і його обличчя стало чорніти.

Ой ти, сучий син, камаринський мужик!

Солдат важко загупав ногами під столом.

Видно, змалку веселитися ти звик!

— Дідусю, — злякано сказала дівчинка й поклала по-синілі пальці на вузлуваті руки солдата, — ти не співай, закашляєшся.

— Полк, слуха-а-ай! — закричав солдат і зразу ж закашлявся.

Кашляв він довго, налігши грудьми на стіл, вирячивши червоні од задухи очі. Хазяїн хати кутуляв огірок і з цікавістю дивився на солдата.

— Чого ж ти сидиш? — сказав він, нарешті, дівчинці. — Бачиш, людина конає. Параліч чоловіка бере.

Солдат упав головою на стіл, захрипів і сповз, зваливши ослін, на долівку. Кішка, пришуливши вуха, одбігла з недоїденою скоринкою до холодної груби.

Дівчинка впала на коліна біля солдата, схопила його за голову.

— Дідусю! — заволала вона. — Встань! Чого ж ти на долівці валяєшся? Погано тобі?

— Тихо! — прохрипів солдат. — Слухай мою команду. Офіцер дав мені полтеник. Душа-офіцер! Доповідай йому — помер, мовляв, солдат старої служби й кавалер Трифон Калугін весело, як годиться.

Ой ти, сучий син, камаринський мужик!

— Діду! — дзвінко скрикнула дівчинка, лягла головою на груди солдатові, обхопила його плечі.

І, мабуть, солдат відчув скупе й для нього останнє тепло дитячих рук. Він заворушився й поклав дівчинці на обличчя важку долоню.

— Темно мені вмирати, — сказав він. — Хоча б сонечко одним оком побачити! Ти не лементуй. Життя солдатське — онуча. Зняв та й викинув. Біжи до офіцера, скажи... ховати солдата слід за правилами служби.

Солдат сіпнувся й застиг. У тиші було чути, як догризала кішка скоринку хліба і тяжко дихав хазяїн хати.

— Отаке, — промовив той нарешті, — нав'язались постояльці на мою шию. Зачекай!

Він відштовхнув дівчинку й спритно заходився нишпорити по кишенях у солдата.

— Капшук глибокий, а порожній, — злостиво бурчав він. — Голота! А горілку п'ють. Та ще й частують! Мені двоєривений належить за постій.

Дівчинка схопилась. Хазяїн хитнувся, хотів був схопити її за пелену, та дівчинка метнулась до порога і, не оглядаючись, вибігла з хати.

Буває така душевна впевненість, коли людина може зробити все.

Вона може за мить написати такі вірші, що потомки їх будуть повторювати кілька століть.

Вона може вмістити в своїй свідомості всі думи й мрії світу, щоб пороздавати їх першим стрічним і навіть на хвилю не пошкодувати за цим.

Вона може побачити й почути чарівні речі там, де їх ніхто не помічає: срібний пеньок серед місячної ночі, дзвін повітря, небо, схоже на старовинну морську карту. Вона може вигадати безліч дивовижних оповідань.

У такому ж, либонь, стані перебував зараз Лермонтов. Він почував себе спокійним і щасливим. Але не тільки любов'ю Щербатової. Розум казав, що кохання може зачахнути в розлуці. Він був щасливий мислями своїми, їх силою, широчінню, своїми задумами, всепроймаючою поезією.

Вдень Лермонтов обійшов із Щербатовою все містечко. З міського саду вони пішли поглянути на повінь і дізналися, що пором полагождать лише завтра. Вони довго сиділи на теплих від сонця соснових колодах, навалених на береговому піску. Щербатова розповідала про своє дитинство, про Дніпро, про те, як у них у садібі оживали весною старі висхлі верби й випускали з кори м'якенькі гострі листочки.

Вона захопилася споминами. В голосі в неї забринів м'який південний придих. Лермонтов любувався нею.

Вони пообідали у знаної в місті бригадирської вдови куховарки. Стіл вона застелила в саду. Цвіла яблуня. Пелюстки падали на грубі скибки сірого хліба і в тарілки з густим борщем. До чаю бригадирка подала тягуче вишневе варення й сказала Лермонтову:

— Я берегла його про свято. А от зараз не втерпіла, виставила для вашої дружини. Де це ви знайшли таку красуню?

Щербатова спалахнула прозорим рум'янцем. Лермонтов уперше за цей день побачив сльозу на очах у Щербатової. Вона непомітно витерла її мізинцем.

Він не впізнавав її. Вона була чарівна в Петербурзі, але де зараз поділась тамтешня її стриманість, білосніжна, майже мармурова врода й гордівливість рухів? Зараз перед ним була проста, ласкава жінка, і потаємна радість, що вона змінилась так раптово задля нього, не облишала Лермонтова.

Тільки надвечір вони повернулися в «номери». Здоровенне сонце хилилось до водопілля.

З великої кімнати в «номерах», зайнятої офіцерами, чути було то одностайний регіт, то плаксивий стогін гітари й незграйний спів:

Коперник все життя трудився,
Щоб довести Землі кружіння.
Дурний, чому він не напився,
Не знав би сумнівів тяжіння!

Під стіною «номерів» сиділа на землі, обхопивши руками коліна й поклавши на них голову, знайома жебрачка. Вона, здавалось, спала. Лермонтов зупинився.

— Чому це ти сама? — спитав він. — Де солдат?

Дівчинка підвела голову, але не встала.

— Де солдат? — повторив Лермонтов.

— На Слобідці. Лежить у хаті.

— Що йому?

— А він помер. Як почорнів, так і впав під ослін.

А мене до вас послав.

— По що?

— А я не знаю, — прошепотіла дівчинка, і обличчя їй затремтіло. — Велів збігати до вас, а я не дослухала.

— Злякалась?

— Ага! — ще тихше відмовила дівчинка.

Щербатова звела на Лермонтова очі. Обличчя його стало суворим і ніжним. Вона й раз у нього не бачила такого обличчя. Легкий біль шпигонував їй у серце.

— Я не знала, що ви такі вразливі.

Лермонтов пильно поглянув на неї.

— Я не люблю благодіянь, — сказав він, трохи сердячись. — Все це абищо! Але від учора мені все здається, що я в одвіті за це дитяче життя.

Слуга Лермонтова, за своїм звичаєм, лежав на підвіконні й, примруживши очі, дивився на вулицю. Він явно показував перебоєм, що нестерпно нудьгує в цій сірій провінції. Лермонтов різко гукнув його й звелів нагодувати дівчинку.

Коли Лермонтов і Щербатова проходили по тісному коридору «номерів», двері з офіцерської кімнати прочинились. Із них висунувся жандармський ротмістр із чорною пов'язкою на оці. Побачивши Лермонтова, він зразу ж грюкнув дверима.

— Пробачте, мені треба сюди, — сказав Лермонтов Щербатовій, уклонився й хутко відчинив двері до офіцерської кімнати.

Галас за дверима вщух.

Щербатова пішла до себе, але до кімнати не вступила, а спинилась біля дверей. Її образило, що Лермонтов так раптово зник.

«Господи! — сказала вона сама собі. — Важить кожа на хвилина, а він марнує час на карти. Що це означає?»

Тяжкий біль здавив їй груди. За одну цю мить вона осягла, що навіть коротка розлука ввергає її в розпуку. Що ж буде завтра, коли доведеться розлучитись надовго, може, й назавжди?

Небо за вікном при кінці коридора ставало все зеленішим. День хутко згасав. Йому на зміну йшла тиша ночі з ледь помітним світливом зірок.

Коли б можна було спинити повільну ходу ночі над цим закутком Росії! Спинити, щоб ніколи не займався завтрашній день...

Офіцери грали й пиячили другу добу.

Лермонтов увійшов не постукавши. Він зронив на порозі білосніжного носовичка й так спритно, непомітно підхопив його, що дехто з офіцерів подумав:

«Еге, цього розжалуваного гусара краще не чіпати. Б'є, річ певна, у виновного туза кулею в кулю».

Жандармський ротмістр з чорною пов'язкою на оці встав і вийшов до сусідньої кімнати. Лермонтов подивився йому в спину. Одноокий! А може, він навмисне око зав'язав для нечистої гри.

Офіцери замовкли. З їхніх напружених облич Лермонтов здогадався: вони тільки-но розмовляли про нього й Щербатову. Нижня губа його сіпнулась, але зусиллям волі він стримав нервовий дроз, кивнув усім і голосно сказав:

— Шкода, що так поспішив звідси пан ротмістр. Мені треба б зітнутись саме з ним.

Жандармський ротмістр рвучко відчинив двері з суміжної кімнати й став на порозі.

— Я до ваших послуг, — сказав він лагідно й ледь уклонився. — Завжди радий зіграти з уславленим російським поетом.

— Наскільки я знаю, — спокійно відмовив Лермонтов, — ви граєте лише втемну. Ну що ж, зіграємо й утемну.

Ротмістр удавано засміявся й ступив до столу. Око йому прискакало від злості.

— Граю на тисячу, — сказав Лермонтов. — Не більше. Без відіграшу. Вигравши, зразу ж піду. Чи згода?

Ротмістр кивнув.

— Згода! — відповів за нього банківник, білявий драгунський капітан. — Затримка за дрібничкою — за виграшем. А я, признатись, думав, що вам зараз не до гри, пане Лермонтов.

— Думки ваші тримайте в кишені рейтузів, — гостро відмовив Лермонтов.

— Коли б ви не їхали на Кавказ, під кулі... — сказав, червоніючи, банківник і затнувся.

Лермонтов дивився на нього очікувально й спокійно.

— То що сталось би, дозвольте спитати? — звідався він з гречною цікавістю.

— Так собі... нічого, — пробурчав банківник.

Ротмістр хитнув головою й кинув на стіл пачку асигнацій.

Лермонтов також витяг гроші.

— Там тисяча, — промовив він. — Іду на всі!

— Ви це вже зволили доповісти. Ось ваша карта.

Офіцери з'юрмилились біля розхитаного столу. Хміль у них зразу розвіявся. Всі розуміли, що Лермонтов грає не так собі. Не такий уже хлопчик уродився, щоб чогось не втнути. Тільки зовсім юний і п'яний до безпорадності чиновник прокричав:

Вам не зазнать таких баталій!

— Помовчіть! — ласкаво сказав йому Лермонтов. Чиновник схлипнув і замовк. Лермонтов хутко відкрив карти.

— Ваша тисяча! — сказав банківник з награною байдужістю.

— Побачимо, як ви одіграєтесь, — сказав Лермонтов ротмістрові, взяв гроші, запхнув їх, не лічачи, в кишеню, кивнув і вийшов.

З цієї хвилини Лермонтов з цілковитою певністю зрозумів, що ротмістра послали стежити за ним.

— Індик! — злостиво сказав ротмістр банківникові. Той здивовано кліпнув червоними від безсоння повіками. — Тюхтій! — повторив ротмістр. — Прогавив таку нагоду поквитатися з отим зухвальцем! Він же домагався сварки, а ти викрутивсь та й скис. «Так собі... нічого...» — передражнив він банківника.

— Від такого й трьома відкупишся, — пробурчав та-ранкуватий піхотний капітан. — З усього видно — зарізяка!

Тоді нараз залементував чиновник.

— Стрілятися з Лермонтовим? — закричав він. — Не допущу! Заберіть свої слова назад!

— Проспітьсья спочатку, тютя! — бридливо мовив ротмістр.

А банківник іще довго сидів у подиві й кліпав червоними повіками, поки двоє п'яних як дим драгунів не взяли його попід пахви й не поклали на продраний, що пострілював пружинами, диван.

Після виграшу Лермонтов почвалав на Слобідку.

До себе в «номери» він повернувся пізно ввечері. Дівчинки в кімнаті не було. Слуга сидів край столу й ліниво відколупував нігтем віск на кіптявій свічці.

Від наглого тяжкого гніву в Лермонтова занила потилиця. Напади такого гніву його долали все частіше. Останній раз було так на маскарадї в Благородному зібранні, коли велика княжна грайливо вдарила його віялом по руці й сказала, що хоче приєднати поета до свого оточення. Але тоді цей гнів був зрозумілий. Він не стримався й княжні нагрубіванив.

Але чому гнів спалахнув оце зараз? Він цього втямити не міг. Може, тому, що в кімнаті не застав дівчинки, а може, від сонної і, як йому здалося, насмішкуватої мармизи служника.

— Подай мені мокрого рушника, — хрипко звелів Лермонтов. — Свічка чадить, а ти сидиш мов опудало. Де дівчинка?

Слуга заходився мочити рушника під мідним руко-
мийником.

— Пити вам треба менше, — сказав він повчально.

— Де дівчинка? — повторив Лермонтов, і голос його задзвенів.

— Коли б ви наказали її стерегти... — ображено почав слуга, та Лермонтов не дав йому скінчити.

— Де? — скрикнув він, і слуга сахнувся, побачивши його оскаженілі очі.

— Княгиня сюди заходили й забрали її до себе, — скоромовкою пробурчав слуга. — Що ж я, силоміць її держатиму, чи як, христарадницю оту!

Лермонтов висмикнув з рук слуги рушника, обмотав ним голову.

— До себе йди, — сказав він, стримуючись. — І лаштуйся в дорогу. Завтра поїдеш у Тархани. К чорту!

— Це як же? — спитав, примружившись, слуга.

— Іди-и-и! — повторив Лермонтов так протяжно й люто, що слуга, знітившись, вискочив у коридор.

За дверима він перехрестився. «І справді, краще поїду собі, — подумав він. — А то ще вб'є. Йй-богу, вб'є. Диви, який скажений!»

Лермонтов сів до вікна, сперся ліктями на підвіконня й стис долонями голову.

Нічна прохолода вливалася в вікно з заростів черемшини, начебто черемха цілий день хоронила цю прохолоду в своєму вітті і вночі лиш одпускала її на волю. Низько в небі тріпотіло світло зірки.

«Треба піти до Щербатової, — думав Лермонтов. — Але чи можна? Там камеристка. Та однак нічого ж не втаїш. Навіщо сталася ця зустріч? Знов прийшла туга, кепські передчуття». Він звик до самотності. Інколи він аж навіть похвалявся нею: «Нікому руку подати, як горе у душу прилине». А от зараз і горе, і є кому руку подати, а туга росте, мов лавина і ось-ось розчавить серце.

Йому ніколи не хотілось ні про кого дбати. А ось тепер...

У нього, як у цієї дівчинки, не було ні матері, ні батька. Сирітство ріднило їх, уславленого поета й залякану жебрачку. Він думав, кепкуючи з самого себе, що, мабуть, саме тому так явно його стурбувала її доля.

Він невиразно пам'ятав свою матір, — певніше, йому здавалося, буцім він її пам'ятав, — її голос, теплі кволі

руки, її спів. Думаючи про неї, він склав вірші про звуки небес, про те, що не міг їх замінити невеселий спів землі.

За вікном торохкотів у калатало сторож. І як люди лічать, скільки разів прокувала зозуля, щоб дізнатися, чи довго їм зосталось жити, так він почав лічити вдари калатала. Виходило щораз інакше: то три роки, то дев'ять, а то й усі двадцять. Двадцяти років йому, либонь, вистачить.

За спиною Лермонтова прочинились двері. Протяг зігнув полум'я свічки.

— Знову прийшов, — стомлено сказав Лермонтов. — Я ж казав тобі, щоб ти дав мені спокій.

Теплі руки обняли Лермонтова за голову, гаряче обличчя Щербатової припало до його обличчя, і він відчув у себе на щоці її сльози.

Вона плакала німотно, ревно, чіпляючись за його плечі зблідлими пальцями. Лермонтов обняв її.

— Радість моя! — сказала вона. — Серденько моє! Що ж робити? Що робити?

Тому, що в цю гірку хвилину вона мовила, як у дитинстві, українські ласкаві слова, Лермонтов зненацька зрозумів усю силу її кохання.

Що робити, він не знав. Невже впокоритись? Життя його загнало в таку пастку, що вирватись він змоги не мав. Дика думка, що його може порятувати тільки загальна до нього любов, що він мусить віддатись на захист народу, майнула йому в голову. Але він одігнав мигцем ту думку й засміявся. Дурень! Що він зробив для того, щоб заслужити всенародне визнання? Шлях до великого призначення поета такий безконечно довгий і тяжкий — він не дійде!

— Маріє, — сказав він, і голос йому затремтів, — коли б ви тільки знали, як мені хочеться жити! Як мені треба жити, Машенько!

Вона пригорнула голову його до грудей. Він уперше за останні роки заплакав — тяжко, скупко, задихаючись у легкому шовку її сукні, не соромлячись своїх сліз.

— Ну що тобі? Що тобі, сонце, радість моя? — шепотіла Щербатова.

Лермонтов зціпив зуби й стримався. Але довго ще не міг дихнути на всі груди.

— Ходім зараз до мене, — шепотіла Щербатова. — Я покажу тобі дівчинку. Вона спить. Я викупала її, розчесала. Я візьму її до себе.

— Добре, — сказав він. — Іди. Я зараз умиюся й приїду.

— Тільки швидше, любий.

Вона непомітно вийшла. Лермонтов умиватись не став. Він сів до столу й шпарко почав писати:

Сумую я тому, що я тебе люблю
І знаю — молодість нев'янучу твою
Не пощадить злоба підступної обмови...*

Він підвівся, сховав ті вірші за вилогу мундира, дмухнув на свічку й вийшов.

Глупа ніч летіла невідомо куди над містечком, над чорними полями й повіддю. І ліниво, мовби засинаючи, вдарив один раз у калатало нічний сторож.

Рано-вранці Лермонтов знову пішов до Слобідки й повернувся тільки десь опівдні. Виходячи, він послав записку Щербатовій. Він її написав по-французькому:

«Я повинен сьогодні віддати останню шану старому солдатіві. Якщо маєте чорне плаття, то, прошу вас, надіньте його. Я зайду по вас і по дівчинку».

Щербатова витягла просте чорне плаття і похапцем переодяглась.

Лермонтов прийшов стриманий, мовчазний, і вони втрьох подались на Слобідку.

Солдат лежав у неструганій труні на столі, прибраний, покритий драним рядном. Він мовби прислухався, чекаючи вранішньої побудки, співу полкової сурми.

Висока бабуся читала псалтир, ковтаючи слова, наче боялась, що її спинять. По столу біля труни метушились руді таргани. Бабуся згортала їх долонею.

Хазяїн хати, вже встигши похмелитись на одержані від Лермонтова три карбованці, чи то плакав, чи крехтав, стоячи в кутку й витираючи обличчя ситцевим рукавом.

* Переклав М. Терещенко.

Прийшов рудий веселий священник з підстаркуватим дячком, надів через голову стару ризу, розправив масне волосся, витер обличчя коричневою хусткою, попробував голос і почав похоронну відправу.

Щербатова стояла, похиливши голову. Віск їй капотів на пальці з тонкої, зігненої свічки. Але жінка цього не помічала. Вона думала про безпритульного солдата, про своє ошатне і стомливе життя в Петербурзі й раптом здивувалась: навіщо їй оте життя? І чому заради нього вона мусить відмовитись від кохання; від радості, од веселощів; навіть від того, щоб пробігти босоніж по мокрій траві? Вона думала про Лермонтова. Їхня споріднена і світла близькість не може минуться ніколи. Вона думала про все це, і їй здавалося, що вона молиться за солдата, за Лермонтова, за своє найпечальніше в світі кохання.

Дівчинка, одягнена в сіреньке, похапцем підшите на ній плаття, дивилась, не кліпаючи, за вікно.

За вікно дивився й Лермонтов. Там сяяла остання в солдатовому житті весна. Легенький протяг одвіював дим ладану. Небо й дерева світилися крізь цей дим тьмяною позолотою.

«Може, це й моя остання весна», — подумав Лермонтов, але зразу ж почав хапливо думати про інше — про Щербатову, про те, що вже полагодили, мабуть, пором і через кілька годин він розлучиться з нею.

— Кутузовський кавалер! — зітхнув позаду хазяїн хати. — Царство йому небесне, вічний спокій!

Лермонтов усміхнувся. Щербатова з тривогою звела на нього очі. Від хвилини зустрічі в містечку найменший його душевний порух мигцем передавався їй. А він подумав, що оці слова колись будуть співати й над ним. Співати про вічний спокій над людиною, створеною задля вічного неспокою. Ну що ж, тоді йому буде однаковісінько!

Кладовище виявилось у тому невеличкому гайку за містом, де Щербатова хотіла зустрітись з Лермонтовим. Димні тіні від недавно зазеленілих беріз ворушилися під ногами.

Хазяїн хати підійшов до труни з молотком та гвіздками — забити віко. Цвяхи він держав у роті. Лермонтов його відтрутив, схилився й поцілував вузлувату руку солдата. Смагляве обличчя його зблідло.

Щербатова стала на коліна перед труною, теж поцілувала холодну солдатську руку й подумала, що ніколи не забуде вона цього дня.

Не забуде шарудіння вітру в березах, сором'язного сонячного тепла, трепетних губ дівчинки, голосу Лермонтова, кожного його слова, цих двох днів, котрі зостануться в пам'яті, як святая святих, — маленьких днів, загублених серед тисячі інших днів у потоці часу.

Всі недвижно дивились, як падала сира земля на віко труни. Щербатова взяла руку Лермонтова й непомітно та ніжно її поцілувала. За все — за минулі його страждання, за страчену молодість, за щастя жити з ним під одним небом.

Щербатова сиділа в колясці, заплющивши очі, вклавши голову. Вона послалась на недугу, щоб її не чіпали.

Після розлуки з Лермонтовим вона не могла дивитись ні на степ, ні на людей, ні на села й міста по дорозі. Вони мовби виривали в неї спогад про нього, тоді як усе її серце належало тільки йому. Все, що не було пов'язане з ним, могло б зовсім не існувати на світі.

З дитячих літ вона чула розмови, що любов умирає в розлуці. Яка брехня! Тільки в розлуці бережеш, немов дорогоцінність, кожную дрібничку, якщо до неї торкався коханий.

От і зараз до підніжки коляски прилип тополиний листок. Коли Лермонтов, прощаючись з Щербатовою, скочив на підніжку, він наступив на нього.

Щербатова дивилась, як тріпоче од вітру цей жалюгідний листок, і все боялась, що його відірве й занесе десь у поле. Та він не одлітав. Листок одірвався й полетів лише через три дні надвечір, коли з-за дніпровських круч ударив у лице грозовий вітер, а блискавки, випереджаючи одна одну, почали бити в почорнілу воду.

Гроза волокла над землею громохкий дим і шаліла, вихлюпуючи на поля потоки сірої води.

Кучер звернув до села, яке ген мріло. Коні, злякані, мчали, прищуливши вуха, хропучи, поблимумуючи на гуркіт грози, що випереджала коляску то справа, то зліва.

Щербатова підвелась, скинула шаль. Тополиного листочка на приступці не було.

Грім розколов над головою небо.

«Чом я не кинула всього,— подумала в тузі Щербатова,— й не поїхала з ним на Кавказ?»

Нічого не потрібно зараз — ні спокою, ні сталого життя. Тільки б його побачити, взяти за руку. І знати, що він тут, поруч, і що ніяка сила в світі не зможе тепер одірвати їх одне від одного.

Дівчинка злякалась грози. Щербатова обняла її, пригорнула і лиш тоді помітила, що дівчинка плаче.

— За ким ти плачеш?— спитала Щербатова поривчасто.— За ким?

Дівчинка тільки затрясла головою й дужче припала до Щербатової.

Гроза несла над ними, на південь, до Кавказу, дрантя пошматованого неба. І старий українець у напненій на голову свитці хутенько одчиняв перед змиленими кіньми рипучі плетені ворота і казав:

— У таку грозу хіба можна їхати! Уб'є ще й геть порозкидає. Заходьте хутчій до хати.

Знову затримка. Але тепер — не поламаний пором, а гроза. Вона довго кружляла над нічним степом у палякотінні синього небесного вогню. Срібне плетиво сухого бадилля й колосистих трав зненацька вихоплювалося з темряви обабіч степового шляху і зразу ж гасло, щоб за мить знову спалахнути з нестерпною полошливою яскравістю.

Щоразу, коли спалахувала блискавка, Лермонтов бачив її злодійкувате проміння на ефесі своєї шаблі й на мідній блясі на спині в ямщика. І щоразу виникала й знову поринала в непроглядний морок степова станиця, що припала до широких байраків. Вона ніби прилягла до землі, шукаючи рятунку від грози.

В одній із хат Лермонтов і спинився переждати грозу. Він думав завтра їхати далі, але чорноземні дороги стали від зливи озерами липкої грязюки. Треба було дочекатись, поки вони трошки протряхнуть.

Хата була стара-престара. На жердках попід стелею висіло жмуття пересохлого полину. Жили в хаті стара Христя, що знахарювала й ворожила, та її чоловік, сільський скрипаль Захар Тарасович. Він грав на хрестинах та весіллях. Скрипочка в нього була зовсім дитяча,

висохла від старості, як жмутки полину під стелею. І така ж легка, як ті жмутки.

Лермонтов прожив у станиці два дні. Він тільки й знав писати. Слугу він вирядив у Тархани, і ніхто не заважав йому розмовами.

Думки були ясні, як безхмарна ніч. На душі було легко від цих думок і від почуття, що все довкола підвладне поезії. Розлука з Щербатовою, спогади, туга за молодю коханою — все помагало Лермонтову писати. Він сумовито думав, що в серці поета, здається, нема більшої прихильності, як прихильність до співочої строфи.

В останній вечір перед виїздом із станиці Захар Тарасович покликав Лермонтова з собою на весілля.

Лермонтов погодився. Того вечора йому не хотілось лишатись на самоті. Він був стривожений, і його вабило до людей. Удень він бачив, як ротмістр із чорною пов'язкою на оці ввійшов до хати, де жила молода шинкарка. Знову цей ротмістр в'ється круг нього.

На весіллі Лермонтов сидів у кутку на ослоні, темному від часу. Дівчата у вінках з паперових квітів скося позирали на нього, опускали очі й займались рум'янцем. Свати, перев'язані вишиваними рушниками, поважно пили пшеничну горілку й закушували рожевим салом та кислую капустаю.

Дівчата стиха співали:

Ой в Єрусалимі
Рано задзвонили.
Молода дівчина
Сина спородила.

Молода нишком витирала сльози, а Захар Тарасович пригравав дівчатам на скрипці.

Опівночі Лермонтов попрощався з господарями й вийшов. Зорі звільна роїлись над головою. Ніч була південна, непрозора. Зі степу віяло духом чебрецю.

Неподалік від своєї хати Лермонтов зіткнувся з п'яним. П'яний мовчки заступив Лермонтову дорогу. Лермонтов ступив убік, щоб його обминути, але п'яний засміявся й знову заступив дорогу.

— Ти зі мною не жартуй, приятелю, — сказав, стримуючи гнів, Лермонтов. — Дай-но мені пройти.

— Куди? — тихо спитав п'яний і міцно схопив Лермонтова за руку.

Лермонтов вирвався. Ні пістолета, ні шаблі при ньому не було.

— Довго ти в мене не находишся,— сказав, посміхаючись, п'яний.

Лермонтов щосили відштовхнув його і одразу ж помітив, що від п'яного не тхне горілкою.

Лермонтов пішов до своєї хати. Позаду було тихо. Лермонтов озирнувся, і в ту ж мить бліснув тьмянний вогонь із пістолетного дула, і куля, підвиваючи, пройшла повз плече Лермонтова і влучила в стіну. Посипалась суха біла глина.

Лермонтов люто кинувся назад. Але там уже нікого не було. Тільки валували по всій станиці собаки, потривожені пострілом серед ночі.

Лермонтов повернувся до хати, засвітив свічку і при її світлі зауважив, що лівий погон йому відірвано. Він помацав плече. Воно трохи боліло.

Бабуся лежала на печі.

— От клятий іуда! — сказала вона. — Злодій, щоб йому добра не було! Не поранив він вас?

— Ні. А ви звідки знаєте, що в мене стріляли?

— А так... нізвідки, — відповіла бабуся. — Свічку краще погасить та одійдіть од вікна. А то він упертий.

— Хто це «він»?

— А хто ж його знає, — неохоче відмовила бабуся. — Він усього третій рік як приїхав до нашої станиці. За карбованець хоч кого підпалить, а за два карбованці — то й на смерть заб'є. Він кат, людей вішав. Своє відслужив, то начальство й запроторило до нас у станицю, щоб його сховати.

Лермонтов зарядив пістолет, погасив свічку, ліг на лаву, вкрився буркою.

Він думав, що рік тому ні за що не погасив би свічку, а навпаки, сів би при світлі до вікна, щоб кинути виклик долі. А зараз він беріг кожну годину свого життя.

Зараз він не мав права гратися собою. Він відповідав за все, чого він ще не завершив, за кожне майбутнє слово, за кожну майбутню строфу. Перед ким? Перед людьми, перед своєю совістю, перед поезією. Нема чого гратися в піжмурки. Часом він сам схилявся перед тим, що створив, але, звичайно, нікому не признавався в цьому. Хіба не він написав слова, що «зоря з зорею

гомонить?»*. Заради цього варто було погасити свічку й тихо лежати, дослухаючись, помацуючи теплу сталь пістоleta.

— Ну що ж, досі вам іще не пощастило відігратися, пане ротмістр, — уголос мовив Лермонтов.

Він задрімав. Дрімаючи, він чув легкий, навіть найлегший вітер на лиці. Щербатова ввійшла до хати, лишила непричиненими рипучі двері, і зоряне світло сяяло за дверима, як синій глибокий світанок. І свіжість ночі, неосяжна заспокійлива свіжість, котра збрала весь холод джерел, що всюди жебонять у степових балках, торкнула його обличчя. Від цього приторку нічної прохолоди губи Щербатової, що крізь сон припали до його очей, видались такими гарячими, мовби сонячний промінь якимось дивом прорвався крізь ніч і ліг на лице Лермонтова.

Лермонтов прокинувся. Серце звільна стукало. На печі Христя шепталася з Захаром Тарасовичем, що повернувся з весілля, розповідала йому про нічну пригоду з Лермонтовим.

Лермонтов пролежав з розплющеними очима до світанку. Він лежав сам собі в малесенькій хатинці, що загубилася в широкому степу під неохватним небом, лежав, укрившись буркою.

Він згадав, як дівчинка-жебрачка на кладовищі обняла плечі солдата худими руками й на мить припала до його грудей. Що він дав би тепер, щоб відчутти на собі цю дитячу ласку!

— Ні, не встигну! — сказав він і похитав головою.

Було чути, як десь, мабуть, у сусідній хаті, плакала дитина. Цей слабкий звук сповнював ніч живим відчуттям горя. Що робити, щоб минулося оце сирітство, самотність?

Лермонтов сів на лаві. Старі на печі заворушилися й принишкли. Не світячи свічки, Лермонтов почав писати олівцем на обгортці від тютюну:

Не смійся, що живу з пророчою журбою;
Я знав: удар судьби мене не обійде,
Я знав, що голова, цілована тобою,
З твоїх грудей на плаху попаде;

* Переклав М. Рильський.

Я говорив собі: ні щастя, ані слави
Я в світі не знайду; настане день кривавий,
І я загину...*

А потім були довгі жаркі місяці, вітер з невисоких гір коло Ставрополя, пахучий, мов безсмертник, срібний вінець Кавказьких гір, сутички край лісових завалів з чеченцями, вищання куль, П'ятигорськ, чужі люди, що з ними треба було триматись як з друзями. І знову скороминущий Петербург і Кавказ, жовті верховини Дагестану і той-таки улюблений і рятівний П'ятигорськ. Короточасний спокій, широкі задуми й вірші, легкі, що так і злітали до неба, як хмарини понад вершинами гір. І дуель. І останнє, що він помітив на землі, — водночас із пострілом Мартинова йому причувся інший постріл, із кущів під кручею, на якій він стояв.

Кавказ стрясався від гуркоту грому. Лермонтов упав. Миттю, вся в літньому прозорому сонці, схилилась над ним Марія Щербатова, і він сказав їй:

— Не плачте. Я бачив смерть. Значить, я житиму вічно. На мені вони не відіграються.

Грім не стихав у міжгір'ях Кавказу. Це було 27 липня 1841 року — сто дванадцять років тому.

1953

* Переклав А. Малишко.

ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ

Минулого літа я повертався з Борового озера до себе в село. Дорога йшла просікою в сосновому лісі. Все довкола заросло травами, пахучими від літньої суші.

Найбільше там, біля старих пеньків, росло волотистої трави та квітів. Порохняві ці пеньки розсипались від легкого вдару ногою. Тоді здіймався темною хмарою пил, рудуватий, як змелена кава, і в проточених короїдами заплутаних і таємничих ходах, що відкривались у пеньку, починали метушитись крилаті мурашки, туруни й плескати чорні жуки з червоними погонями, схожі на військових музикантів. Недарма цих жуків називали солдатиками.

Потім з нори під пеньком вигулькував заспаний — золотаво-чорний — джміль і гув, наче літак, злітав, наміряючись з розмаху джигонути в лоба руйнівникові.

Купчасті хмари юрмились у небі. На око були вони такі тугі, що можна було, мабуть, лежати на цьому сліпучо-білому громадді й звідгіль дивитись на привітну землю з її лісами, просіками, галявинами, квітучим житом, полиском тихої води та строкатими отарами.

На галявині край узлісся я побачив сині квіти. Вони горнулись одна до одної. Їх зарості були схожі на маленьке озеро з густою синьою водою.

Я нарвав великий букет цих квітів. Коли я струшував його, в квітах торохкотіло дозріле насіння.

Що за квіти, я не знав, вони схожі були на дзвіночки. Але в дзвіночків чашечка завжди звисає до землі, а в цих незнаних квітів сухі чашечки стриміли вгору.

Дорога вийшла з лісу в поле. Невидимі жайворонки разом заспівали над житом. Здавалось, буцім вони перекидали один одному скляну нитку. Вони то впускали її, то з льоту підхоплювали, і тремкий її дзенькіт не вгавав ні на мить.

На польовій дорозі я зустрів двох сільських дівчат. Вони йшли, видно, здалеку. Запорошені туфлі, зв'язані тасьмою, висіли в них через плече. Вони про віщось цокотіли і сміялись, та, забачивши мене, зразу ж замовкли, похапцем поправили під хусточками світле волосся й сердито постуляли губи.

Чомусь завжди буває прикро, коли ось такі засмагли, сіроокі й смішліві дівчата, побачивши тебе, зразу ж таки вдають суворих. Іще прикріше, коли, розминувшись з ними, почувеш за спиною стриманий сміх.

Я вже ладен був образитись, але, порівнявшись зі мною, дівчата спинились і обидві зразу всміхнулись мені так сором'язливо й легко, аж я сторопів. Що може бути ліпше за цю неждану дівочу посмішку на глухій польовій дорозі, коли в глибокій синяві очей з'являється нараз вологий і лагідний блиск і ти стоїш, здивований, наче вмить розцвів перед тобою всіма сянними кольорами весь у бризках і духовитій звабі куш жимолості або глуду?

— Спасибі вам, — сказали до мене дівчата.

— За що?

— За те, що ви нам стрілися з оцими квітами.

Дівчата раптом кинулись бігти, але, вже дременувши, ще не раз оглядались і, сміючись, ласкаво покрикували до мене ті самі слова:

— Спасибі вам! Спасибі!

Я подумав був, що дівчата розгулялися й кепкують з мене. Але в цій маленькій пригоді на путівці все-таки було щось таємниче, дивоглядне, чого я не міг розтякувати.

На околиці села я зустрів моторну чепурну бабусю. Вона тягла на мотузку попелясту козу. А вгледівши мене, бабуся спинилась, сплеснула в долоні, пустила козу і заторохтіла:

— Ой голубе! Як же це й гарно, що я тебе стріла по дорозі. Вже й не знаю, як тобі дякувати.

— За що ж мені дякувати, бабусю? — спитав я.

— Ще й прикидається, — відмовила бабуся й хитро похитала головою. — Ніби й не знаєш! Цього сказати я тобі не можу, невільно говорити. Іди собі й не поспішай, щоб найбільше тобі стрілося людей.

Тільки в селі загадка нарешті розгадалась. Розгадав її мені голова сільради, Іван Карпович, — людина сувора й ділова, але з нахилом до краєзнавства та історичних досліджень, як він казав, «у масштабах свого району».

— Ви оце знайшли рідкісну квітку, — сказав він мені. — Зветься приворотне зілля. Є такі повір'я — та от не знаю, чи варто його розкривати? — мовби чароцвіт

оцей віщує дівчатам щасливе кохання, а старим людям — супокійну старість. А загалом — щастя.

Іван Карпович засміявся:

— Ось і мені ви трапились назустріч з приворотним зіллям. І мені, гляди, поталанить у роботі. Може, дорогу шосейну з області до нас ми цього року закінчимо. І зберемо перший урожай проса. Досі тут його не сіяли.— Він помовчав, усміхнувся якимось своїм думкам і додав:— А за дівчат я радий. Це гарні дівчата, найкращі наші городниці.

1953

СІМФЕРОПОЛЬСЬКИЙ ШВИДКИЙ

Сімферопольський швидкий поїзд відходив з Курського вокзалу о дев'ятій годині вечора.

Кінчався червень. Були найдовші дні року. На півночі в цю пору саме стояли білі ночі. Ці ясні ночі своїм краєм зараз доходили до Москви. Тільки десь о дев'ятій вечора сідало сонце. Його не було видно за громадям вулиць. Але з теплого червонястого присмерку, що сповив місто — всі його майдани, вулиці, сади й двори, — можна було здогадатися, що сонце вже сідає на пруг землі десь далеко за Хімкинським водоймищем, за Північним річковим вокзалом. Сідає величезне й чисте, провіщаючи на завтра жаркий без вітру день.

Од свіжополитих асфальтових платформ на вокзалі пахло дощем, димом і квітами. Поміж тими, що прийшли проваджати, багато хто був із букетами. Від задухи в'ялі пахотів квітів було чути й на платформі, і в вагонах, де букети вже стояли в склянках із жовтою вагонною водою.

— Дивно, — казав зморшкуватий провідник, перевіряючи квитки, — чому це на швидкий наш, на сочинський, проваджують усіх з квітами. А ось на «Червону стрілу» чи на Сибірський експрес букети приносять не часто. Чому воно так?

Давно вже хтось помітив, що пасажир хвилюється, показуючи провідникам квитки, хоч із квитками не може бути ніякої плутанини. І завжди знайдеться між пасажиром яка-небудь не впевнена в своєму квитку людина. Вона неодмінно в усьому погоджуватиметься з провідником і навіть запобігатиме перед ним, начебто зможе цьому зарадити, якщо з квитком щось буде не гаразд.

Пасажир такий знайшовся й зараз. Був це низенький товстий чоловік у запорошеному зеленому брилі. Він стояв у кінці черги. Чемодан він поставив між ногами, стискав його про всяк випадок колінами і судорожно порпався в кишенях піджака, шукаючи свій квиток.

— Точно, товаришу провідник! — вигукнув він охлялим і солодким голосом. — Я також це помітив.

— Який спостережливий громадянин, — сердито буркнув провідник. — Ви краще поясніть, чому воно так?

— На південь їде люд веселий,— відказав, хихикнувши, чоловік у зеленому брилі, все ще шукаючи свого квитка.— Люди — на відпочинок. Тому й квіти.

— Таж їх на півдні в тисячу разів більше, як тут, квітів отих,— заперечив провідник.— Навіщо ж їх везти на південь? І до Криму їдемо з квітами. І з Криму з квітами.

— Від них, звісно, сміття багато,— сказав чоловік у брилі, але не вгадав. Провідник несподівано розсердився.

— Дивно міркуєте,— сказав він і підозріло блимнув на пасажира в брилі.— Москва вся в квітах, заводи наші в квітах, а ви такі несучасні думки висловлюєте. Ваш квиток?

Квиток виявився в порядку, і чоловік у зеленому брилі, обливаючись потом, стеревив свій чемодан на площадку й кинув провідникові:

— Даремно ви, товаришу, при виконанні службових обов'язків теревені правите. Негоже!

Також давно вже хтось помітив, що пасажири полюбляють, коли в вагоні кудись їде хлопчик або дівчинка, доручені піклуванню попутників та провідників кимось із родичів. Тоді нема впину турботам.

Увесь вагон, один поперед одним усі дбають, щоб хлопчик або дівчинка сповняли прощальні напучування батьків. З давніх-давен ці наставляння завжди однакові: не виходити на станціях, не вихилятися з вікна, з'їсти все, що їм наготували на дорогу, і слухатись дорослих.

І зараз у вагоні, саме в нашому купе, була дівчинка років десяти. Звали її Настею.

Настю привіз на вокзал батько, але я його не бачив. Я приїхав за п'ять хвилин до відходу поїзда, коли Настин батько вже пішов. Він квапився на важливу нараду. В Сімферополі Настю мала зустріти старша її сестра.

Крім Насті, в купе їхали підстаркуватий худорлявий дядечко з коротким сивим волоссям і юнак у костюмі тютюнового кольору. Губи в нього були трохи відкопфлені, наче він збирався свиснути. Цим він мені зразу не сподобався, але скоро я до нього звик. Він виявився милим і послужливим хлопцем.

Як завжди буває в дорозі, ми швидко перезнайомились. Підстаркуватий дядечко виявився професором-

грунтознавцем, а юнак — фольклористом, дослідником народних пісень, легенд і казок.

Поїзд гінко мчав у плутанині підмосковних колій, поки не вигулькнув нарешті в поля й за вікнами не запалав на весь обрій пруг заходу сонця.

Настя сиділа край вікна і, підібгавши ноги, дивилась на захід. Вона трималася ще вовкувато й лише відповідала на запитання, та й то ледве чуто.

Грунтознавець розповів, що знає цю залізницю, як він висловився, «напам'ять».

— Вже й лік забув, скільки разів я проїхав по цій дорозі, — сказав він. — З ранніх літ я по ній їжджу двічі-тричі на рік. Загалом, разів півтораста я по ній уже проїхав, аж ніяк не менше.

— Це чому ж? — поспитав фольклорист.

— Народився я в Сімферополі. Там і досі в мене повно вської рідні. От і їжджу. То у відпустку, то в якихось справах. Крім того, я чимало попрацював як грунтознавець коло Курська та Белгорода.

Після Серпухова ми гуртом напували Настю чаєм, і вона лягла собі на горішню полицю.

Я вийшов у коридор покурити. Всі купе вже стояли зачинені, і в порожній коридор струміло крізь одчине-не вікно нічне повітря. Ринули в п'яті вологі березові гаї, болітця з тьмяним полиском зірок, безлюдні станції, купи крейди на кам'яних платформах, освітлені одиноким ліхтарем, вогники сіл, сповиті кучерявим туманом луки й знов — шумовиті березові гаї.

Коли я повернувся в купе, всі вже спали. Тільки Настя не спала під стелею. Од світла нічної лампочки очі в дівчинки здавались зовсім синіми.

— Ти чому це не спиш? — спитав я Настю.

— Та мені хочеться заснути, — відказала вона стиха, — щоб мерщій прокинутися вранці й дивитись у вікно. Там, у коридорі, є одне дуже гарне вікно, та біля нього цілий вечір стояв отой товстий дядько в підтяжках.

— Той, що в зеленому брилі?

— Еге, той. І все застував своєю спиною. Ось я й хотіла прокинутись рано-рано, щоб стати першою біля того вікна. І ніяк не можу заснути.

— А ти лічи до тисячі, — сказав я.

— Уголос? — спитала Настя.

— Так, тільки потихеньку.

Вона почала рахувати, долічила до сорока й замовкла. Я погасив синю лампочку, і зразу ж ніч за вікном посвітлішала й почала через кожні півгодини жбурляти в купе квадратні пасма білих станційних вогнів. Наче хтось перегортав у зшитку чисті сторінки.

Я прокинувся рано, але Насті в купе вже не було. Вона стояла в коридорі край відчиненого вікна, притримувала завіску й дивилась на безмежні поля, на сині в ранішній сутіні вибалки, на села в срібному листі вербичок, на колійні будки з колодязями й лінівні річки з білими черідками гусей на порослих травою берегах.

Найдужче раділа Настя, коли помічала якого-небудь кудлатого сільського песика з сухими реп'яхами в хвості, котрий заклспотано поспішав, очевидно, в якихось невідкладних своїх справах, вздовж насипу.

На закрутах дороги Настя висувалася з вікна й бачила важений лагідно-гуркотливий поїзд із суцільнометалевих, наче броньованих вагонів. На них лежала вже пилюка кількох областей — Московської, Орловської та Курської, до вечора ляже й жовтавий лесовий пил України, а до Сімферополя вагони прийдуть уже зовсім посірілі, гарячі, стомлені тисячею верст перебігу через країну. Та й цілу ніч простигатимуть на запасних коліях під трепетним листом кримських тополь.

Грунтознавець теж устав дуже рано й кури́в, поглядаючи за вікно.

— Чого це ви так рано встали? — спитав я в нього.

— Та все боюсь проспати одне місце, — мовив той. — Коли поїзд його минає навіть серед ночі, я й то завжди прокидаюся й дивлюсь у вікно, хоч нічого й не бачу. Така вже виробилась у мене, так би мовити, звичка.

— Може, рідні краї? — спитав я. — Чимось пам'ятні?

— У тім-то й річ, що місця там зовсім не знайомі. І нічим не пам'ятні. Я там ні разу не був.

— Я не зовсім розумію, про що ви кажете, — сказав я нерішуче.

— Це довга історія, — відповів грунтознавець. — Почалась вона ще до революції, коли я був гімназистом. Я з батьком їхав із Сімферополя до Москви і цілий день стояв біля вікна, як оця дівчинка Настя. І десь недалечко

від Курська помітив я в сухому степу над ярком самотню хату. Круг неї не було навіть тину. Вітер ніс пилюку, і хата стояла в тій куряві, мов у тумані. І я подумав, хто там живе, в тій хаті? І як, мабуть, страшно жити в ній узимку, коли метелиця заносить її снігом під самісіньку стріху. Тільки й життя, що поїзди, котрі проходять мимо. Відтоді я став до цієї хати придивлятися. Поїзд пролітає повз неї за якихось там кілька секунд, але я щоразу встигав примітити деякі зміни. Колись побачив коло хати жінку, низько, майже по самі очі, запнену хусткою. Жінка розпалювала глиняну піч, а поряд у колиці, зробленій із старої корзини, лежала, напевне, дитина. Виднів там краєчок драної ватяної ковдри.

Потім круг тої хати почали селитися нові люди, і помалу виросло сільце, таке ж убоге і похмуре, як і ця самотня хата. Бігали діти в драних сорочках. Вони стояли обіч колії й монотонно гукали: «Дядечку, кинь сюди хліба!», «Дядечку, кинь сюди хліба!» Ми кидали їм хліб, він падав і котився по піску, діти хапали його і, не оглядаючись, бігли з ним до села. Минали роки, і перед моїми очима кріпшали злидні. Ви розумієте, замість однієї нужденної хати їх стало кілька, замість однієї голодної дитини з набряклим животом їх було вже багато.

Коли почалась революція, я кілька років не бачив цього свого сільця. Уявляєте, як я хвилювався, коли мимоїздом побачив його після тих кількох років. Сільце було таке ж самісіньке, але за ним уже стояло ціле море соняшників, а коло моєї хати (я давно вже почав подумки називати її «моєю») я побачив засмаглу дівчину в червоній хустині, чи не ту, що колись лежала в колиці. Вона годувала біля порога курей.

Відтоді я щоразу бачив тут щось нове. Зашаруділи молоденькі вишневі садки. Хати помолодшали. Побіля призьб зацвіли рожеві та червоні мальви. Одного разу я побачив школярів. Вони бігли з книжками. Межі, зарослі бур'яном, позникали. Степом котились хвилі стиглої пшениці. Потім звелась там вітряна електростанція. Її колесо можна було побачити з поїзда майже за кілометр. Так народилась нова прикмета. Сади розростались. Вздовж вулиці вже шуміли верби. І тільки одного разу, мимоїздом, я не побачив села, — сповило його

всі пилом, збитим чередою. Замість старих хатин то тут, то там уже стояли нові будинки, криті черепицею.

І от колись я побачив комбайн. Було це в надвечір'ї. Він сунув по степу весь у золотій проти заходу сонця куряві. Так ось і пішло від року до року, я старішаю, а життя довкола мене все молодшає. Та я не ремствую.— Грунтознавець поглянув у вікно.— Уже скоро. Ходімо в коридор. Село по той бік.

У коридорі ми стали до вікна. Гарячий вітер куйовдив волосся. Віддалік за смугою невисоких акацій виникла біла гранчаста вежа вітряної електростанції, дерева, червоний прапор над сільрадою, затишні вулиці села, сила-силенна квітів у садках, зарості молодого кукурудзи, вантажна машина з дітьми й сиві воли, що везли на возі бочки з бензином.

— А де ж ваша хата?— крикнув я грунтознавцеві.

— Зараз буде. Он вона! Он!

Хати майже не було видно за деревами та високими рожами. Я лише помітив блиск чистих шибок і молодичю в світлому літньому пальті та легенькій хустині. Вона стояла на порозі й дивилась на поїзд, котрий мчав мимо.

— Погляньте-но, ставок! — гукнув до мене грунтознавець.— Минулого року його не було. Вони, виходить, загатили балку.

Великий і, мабуть, глибокий ставок лиснів проти сонця. Невеличкий двигун чаккав на березі ставу й пускав у небо цівку синього диму — качав воду. Поряд купались хлоп'ята.

Все це майнуло повз нас у гуркоті та дзвоні й потонуло в знятій поїздом куряві. І знов простягся перед нами позолочений доспілими хлібами, синіючи на обрії, степ.

— Так,— повторив грунтознавець,— я старішаю, а життя молодшає. Але дарма. Є в мене одна, як кажуть на Україні, думка.

— Яка?

— На той рік я сюди неодмінно приїду, до цього колгоспу. Зайду до своєї хати й скажу цій милій жінці, що вже багато років стежу за її життям, бачив її ще в колісці з старої корзини, знаю й матір, і що вся історія їхнього села пройшла мені перед очима. І жодна жива душа навіть не здогадується про це.

Він замовк і замислився. І мені раптом заманулося зійти на першій же станції, повернутись до цього села, оселитися в невеличкій хатині поміж мальвами серед гарячого цього степу, під лінливими хмарами, в безмежнім океані пшениці. Ввійти в життя цих простосердих людей, працювати разом з ними і, можливо, тільки тут створити оте єдине й найкраще, чого досі не створив і чого все своє життя прагнеш — створити книгу про людське просте щастя.

Я підійшов до Насті. Вона обернулась до мене й сказала:

— Щойно було таке село... просто чудове. Я, коли скінчу школу, стану тут за вчительку.

— Аж надто багато нас отут збереться, — відповів я, але Настя мене не зрозуміла й одвернулась. Поїзд прогуркотів через міст над рікою. Вартовий на мосту кивнув і всміхнувся до Насті.

ЯК НАРОДИЛОСЬ ОПОВІДАННЯ

Підмосковний зимовий деньок усе куняв собі, ніяк не міг прокинутись після затяжної ночі. Де-не-де на дачах світилися лампи. Перепадав сніг.

Письменник Муравйов вийшов у тамбур вагона, прочинив зовнішні двері й довго дивився на зиму, що летіла мимо поїзда.

То була, либонь, і не зима, а те, що називають зимкою, — похмурий день, коли раз по раз шарпає вогкий вітер і ось-ось розпочнеться відлига й полетять з відталих гілок перші краплини. В такі дні по лісових ярках уже стиха видзвонюють під кригою джерельця. З водою разом несуть вони багато бульбашок повітря. Бульбашки хапливо мчать сріблястими разками, чіпляються за в'ялі під водою трави. І який-небудь сірий снігур з рожевими груденятами чіпко сидить на гілочці над ручаєм, дивиться одним оком, як поспішають бульбашки, попискує й струшує з себе сніг. Видно, вже близько весна!

Бувають дні, коли життя вбачається нам особливо ясным і злагодженим. Так було зараз з Муравйовим.

У давні часи літератори полюбляли звертатись до читачів з усякого роду запитаннями.

«Чому б оце, — подумав Муравйов, — теперішнім письменникам не вдаватись порою до цього добродушного прийому? Чому б, наприклад, не розпочати оповідання хоч би й так:

«Чи знайоме вам, любий читачу, відчуття неминучого щастя, яке охоплює людину несподівано й без усякої причини? Ви йдете вулицею, і раптом у вас починає дуже калатати серце в певності, що зараз на землі відбулося щось надзвичайне. Чи лучалось таке з вами? Та, звісно ж, лучалось. А чи ви шукали причину цього стану? Ні, навряд. Але навіть, якщо ви свого щастя дожидали марно, то в самому чеканні була така снага, що воно вам допомагало жити».

«Шукати й знаходити причини неясних, але плідних людських станів — справа письменників, — подумав Муравйов. — Це одна з ділянок нашої праці».

Праця! Все зараз було сповнене працею. В парі й гуркоті мчали назустріч тисячотонні вантажні поїзди.

Це була праця. Літак ішов низько з гудінням над сніговою рівниною. Це також була праця. Стальні щогли електропередачі, порослі інеєм, несли кудись в імлу могутній струм. І це теж була праця.

«Заради чого працює багатомільйонна, зараз укрита снігом, велика країна? — подумав Муравйов. — Заради чого, зрештою, працюю я?

Заради життя? Заради високих духовних цінностей? Заради того, щоб людина була прекрасна, проста й розумна? Заради того нарешті, щоб любов сповнювала наші дні своїм чистим диханням? Так, заради цього!

Пушкін питав у своїх співликих віршах: «Хто на снігах тут зростив феокрітові ніжні троянди? В віці залізім, скажи, хто золотий провістив?»

— Звичайно ж, ми, — відповів самому собі Муравйов. Сніг залітав у тамбур вагона й танув на обличчі. — Хто ж інший, як не ми!»

Муравйов писав для одного з московських журналів оповідання про працю. Він довго марудився з тим оповіданням, але нічого путнього не виходило. Можливо, тому, що докладний опис праці геть відтручував людину. А без людини оповідання виходило нестерпуче нудним. А Муравйову здавалось, буцім оповідання не клеїться од метушливого московського життя — од дзвінків телефону, од усяких справ, од гостей і засідань.

Зрештою Муравйов розсердився й виїхав із міста. В одному з підмосковних селищ його друзі мали свою дачу. Муравйов вирішив оселитись на тій дачі й там пробути, поки не скінчить оповідання.

На дачі жили далекі родичі його друзів, але тих родичів Муравйов ніколи не бачив.

На Північному вокзалі, коли Муравйов ішов по перону до приміського поїзда, зненацька глухо закалатало його серце і він подумав, що вже буде, мовляв, успіх у роботі. Він навіть знав тепер напевне, що він буде, цей успіх. Знав з багатьох точних прикмет — од свіжості в усьому тілі, од стриманого свого хвилювання, од тієї особливої зірковості, з якою він помічав зараз і запам'ятовував усе довкола, од нетерплячого бажання мерщій добутись до тієї незнайомої дачі, щоб сісти в тиші біля столу з купкою чистого цупкого паперу, нарешті від тієї обставини, що в його пам'яті весь час виникали уривки улюблених віршів: «Душа збентежена, ліричним

хвилюванням, тріпоче і бринить, жадає, як ві сні, нарешті спалахнути світлом раннім...»

У такому схвилюваному стані Муравйов зійшов з поїзда на довгу дачну платформу в сосновому лісі. На платформі нікого не було. Тільки на поручнях сиділи, настовбурчившись, горобці й невдоволено дивились на поїзд. Вони й не сполошилися навіть, коли Муравйов пройшов побіля них і замалим не зачепив їх рукавом. Тільки один горобець щось таке сердито цвірінькнув у спину Муравйову. «Облаяв мене, мабуть, невігласом», — подумав Муравйов, озирнувся на горобця й сказав:

— Подумаєш — великий пан!

Горобець довго й зневажливо дивився вслід Муравйову бісерним оком.

Дача була кілометрів за три від платформи. Муравйов ішов безлюдною дорогою. Подеколи між перелісками відкривались поля. Над ними рожевіло небо.

— Невже сідає вже сонце? — голосно мовив Муравйов і зловив себе на тому, що тут, за містом, він почав розмовляти сам до себе. -

День висотувався хутко майже без проблисків світла. Жоден сонячний промінь не прорвався крізь суцільну імлу, не впав на вкриті інеєм гілки, не пограв на них блідим вогнем і не кинув на сніг хистких тіней.

Дорога збігла в яр, до дерев'яної кладки. Під нею жебонів струмок.

— Ага! — у незбагненній радості промовив Муравйов і спинився.

Крізь невеличку промивину в кризі було видно, як тече темна вода і під нею мріло кам'янисте дно.

— Звідки береш ти взимку стільки води, мій друже? — спитав Муравйов.

Струмок, звичайно, не відповів. Він і далі воркотів собі, то стихаючи, то підносячи голос до дзвеніння. Вода відмивала прозорі крижинки й зіштовхувала їх одну з одною.

Муравйов спустився до струмка й почав відколупувати ціпком шматки льоду. Ручай кружив той накришений лід і пінився.

«Треба все-таки хоч трохи допомогти весні», — подумав, кепкуючи з самого себе, Муравйов і озирнувся. На кладці стояла дівчина в синьому лижному костюмі і,

встромивши палиці в сніг, уважно дивилась на Муравйова.

Муравйов зняковів. Що подумає про нього ця дівчина? «Старий шкарбун робить бозна-що». Нічого іншого вона, звісно, подумати не може. Але дівчина нагнулась, похапцем одстєбнула свої лижі й гукнула Муравйову:

— Зачекайте! Кригу краще обламувати лижними палицями. На них залізні наконечники!

Вона збігла вниз до струмка й простягла Муравйову лижну палицю. Виявилось, що цією палицею відбивати кригу було значно легше.

Вони ламали лід удвох зосереджено і мовчки. Муравйову стало жарко, він зняв рукавиці. У дівчини з-під в'язаної шапочки повибивались пасма волосся.

Потім невідомо звідки з'явився хлопчисько в шапці з навушниками, котрі стирчали в різні боки. Муравйов його помітив, коли той, шморгаючи носом, почав штовхатись від азарту й плутатись попід ногами.

— Мабуть, годі! — сказав нарешті Муравйов і випростався. Густий присмерк уже стелився над землею. «Ого, як швидко минув час», — подумав Муравйов, поглянув на дівчину й розсміявся. Дівчина струшувала сніг із рукавиць. Не зводючи очей, вона йому на відповідь усміхнулась.

Коли вийшли з яру на лісову дорогу, Муравйов розбалакався з дівчиною. Хлопчисько якийсь час плентав позаду, сопів і шморгав носом.

Виявилось, що дівчина живе з батьком на тій самій дачі, куди йшов Муравйов.

— То це ви, значить, далека родичка моїх друзів! — зрадивши, мовив Муравйов і назвав себе. Дівчина зняла вогку рукавицю й простягла Муравйову руку.

— Мене звуть Женею, — сказала вона просто. — Ми з батьком вас дожидаємо вже другий день. Я заважати вам не буду. Правда, ви не думайте... Завтра в мене останній день канікул. Я поїду до Москви, в свій інститут. Ось тільки тато...

— Що — тато? — спитав, насторожившись, Муравйов.

— Він у мене ботанік і страшений балакун, — відмовила Жєня. — Але вчора він дав чесне-пречесне слово,

що розмовами вам не обридатиме. Не знаю тільки — чи витримає? Правда ж, трудно стриматись.

— Чому ж це? — поспитав Муравйов.

Женя йшла поруч з Муравйовим. Лижі несла на плечі й дивилась поперед себе. Слабке світло мерехтіло в її очах і на відполірованих широких вигинах лиж. Муравйов здивувався, — звідки взялось це світло? По всьому околу полів уже залягала на ніч похмура темрява. Потім Муравйов помітив, що то був не відлиск снігу, як він зразу подумав, а відбиття широкого, освітленого вікна великої двоповерхової дачі. Вони до неї вже підходили.

— То чому ж так трудно втриматись від розмов? — знову спитав Муравйов.

— Як вам сказати... — непевно відмовила Женя. — Я розумію, як будується, наприклад, морський корабель. Або як із-під пальців ткалі виходить тонке полотно. А зрозуміти, як пишуться книги, я не можу. І тато цього також не розуміє.

— Та-ак, — прокволом сказав Муравйов. — Про це на ходу не поговориш.

— А ви не будете про це писати? — несміливо спитала Женя, і Муравйов зрозумів, що коли б не сором'язливість, то вона просто попросила б його написати про це. — Адже ж пишуть про свою працю інші.

Муравйов спинився, пильно, примружившись, поглянув на Женю й зненацька всміхнувся.

— А ви молодчина! Як це ви вгадали, що я пишу... певніше, збираюсь писати саме про це, про свою письменницьку працю?

— Та я й не вгадувала, — злякано відповіла Женя. — Я сказала просто так. Справді, мені дуже хочеться знати, як це раптом з'являються на світ і живуть потім цілими століттями такі люди, як Катюша Маслова або Телегін з «Ходіння по муках». Ось я й спитала.

Але Муравйов уже не чув її слів. Рішення писати про свій труд прийшло зразу. Як він раніш не здогадався про це! Як він міг в'яло й холодно писати про те, чого не знав, чого не пережив. Писати й відчувати, як костеніє язик і слова вже перестають звучати, будити гнів, сльози, роздуми й сміх, а бряжчать, мов порожні бляшанки. Яка дурниця!

Того ж вечора без ніякого жалю кинув до грубки, де палахкотіли сухі березові дрова, все написане за останні дні в Москві.

На столі лежала купка чистого паперу. Муравйов сів до столу й почав писати на першій сторінці:

«Старий ботанік — худорлявий, неспокійний та бистрий у руках чоловік — розповідав мені сьогодні ввечері, як поводяться рослини під снігом, як поволі пробиваються крізь снігову кору паростки мачушника, а над самим сніговим покривом розквітають холодні квіти білого проліска. Завтра він обіцяє повести мене в ліс, обережно зняти горішний шар снігу на будь-якій галявині й показати мені наочно ці зимові й поки що бліді квіти.

Я пишу це оповідання чи нарис — я сам не знаю, як назвати все те, що виходить з-під мого пера оце зараз, — про ніким іще не досліджене явище, котре має трохи пишномовну назву творчості. Я хочу писати про прозу.

Якщо ми звернемось до найкращих взірців прози, то переконаємось, що вони сповнені щирої поезії. І мальовничості.

Наївні люди, деякі поети з водяними, повними тьмяної мрійності очима, досі ще думають, що чим менше лишається на землі таємниць, тим нуднішим стає наше існування. Це все бридня! Я стверджую, що поезія значною мірою народжується од пізнання. Кількість поезії зростає в цілковитій відповідності до кількості наших знань. Що менше таємниць, що могутніший людський розум, то з більшою силою він сприймає й передає іншим поезію нашої землі.

Приклад цього — оповідання старого ботаніка про зимове життя рослин. Про це треба написати чудову поему. Її писати слід такими ж холодними й білими віршами, як підсніжні квіти.

Я хочу з самого початку ствердити думку про те, що джерела поезії й прози полягають у двох речах — у пізнанні та могутній людській уяві.

Пізнання — це бульба. З неї виростають небачені й вічні квіти уяви.

Я прошу пробачити мені це пишне порівняння, але, мені здається, пора вже забути про наші «висококультурні» забобони, котрі не схвалюють пишності й бага-

тьох інших, таких же гарних речей. Вся справа в тому, щоб застосовувати їх до діла та в міру».

Муравйов писав, не спиняючись. Він боявся відкласти перо бодай на хвилину, щоб не спинити перебігу думок і слів.

Він писав про свій труд, красу та силу російської мови, про великих майстрів слова, про те, що цілий світ у всій його чудовній розмаїтості має бути повторений на сторінках книжок у цілковитій його реальності, але пропущений через кристал письменницької уяви та ума й тому ясніший, більш усвідомлений, ніж у гомінливій дійсності.

Він писав, мов одержимий. Він поспішав. За вікнами в неширокій смузі світла з його вікна косо летів межі соснами негустий сніг. Він виникав з півми і щезав десь мигцем у тій самій півмі.

«За вікнами зараз летить за вітром сніг,— писав Муравйов.— Пролітають кристали води. Всі ми знаємо їх складний і прегарний малюнок. Людина, котра придумала б форму таких кристалів, зажила б величезної слави. Але ж нема нічого, що було б аж таким нетривалим і скороминушим, як оці кристали. Щоб зруйнувати їх, досить одного дитячого зітхання.

Природа виявляє нечувану щедрість. Їй не шкода своїх сил. Дечого нам, людям, особливо письменникам, слід повчитися і в природи. Насамперед — цієї щедрості. Кожному своєму творові, хай то буде навіть найменше оповідання, треба віддавати всього себе, всі свої сили без ошадку,— все найкраще, що є за душею. Тут немає місця для бережливості та розрахунку.

Треба, як то кажуть інженери, повідкривати всі шлюзи. І ніколи не боятись того почуття спустошеності, котре неминуче настане, коли роботу скінчено. Вам здаватиметься, що ви більш не зможете написати ні рядка, що вас вичавлено досуха, мов губку. Це — тільки так здається. Мине тиждень, і вас потягне до паперу знов. Перед вашим розумовим зором загуде знов цілий світ.

Як морська хвиля виносить на берег скойку чи осінній листок і знов спливає в море, стиха шарудячи ріллю, так ваша свідомість винесе й покладе перед вами на папір перше слово нової вашої роботи».

Муравйов писав до ранку. Коли він дописував останні слова, все за вікнами вже поймала синява. Над похмурими полями в морозянім серпанку благословилося на світ.

Було чути, як унизу в щойно розпаленій грубі гуде вогонь і побрязкують від тяги чавунні дверцята.

Муравйов написав останні рядки:

«Горький говорив про те, що не можна писати в порожнечу. Працюючи, треба уявляти ту милу людину, котрій ти розповідаєш усе найкраще, що нагромадилось у тебе на душі й на серці. Тоді прийдуть сильні й свіжі слова.

Будьмо ж вдячні Горькому за цю просту й велику пораду».

Вранці Муравйов довго вмивався холодною водою з відра. У воді плавали шматочки прозорої криги.

Ялинова лапа висіла, зігнувшись од снігу, за вікном невеличкої вмивальної кімнати. Од свіжого мохнатого рушника пахло вітром.

На душі було легко й порожньо,— навіть немовби щось подзвонювало в усьому тілі.

Удень Муравйов пішов проваджати Женю до станції: вона їхала до Москви, в свій інститут.

— Одверто кажучи,— сказав Муравйов Жені, коли вони підходили до дерев'яної платформи в лісі,— мені вже можна повертатись до Москви. Але я ще зостануся на два-три дні. Відпочину.

— Хіба у нас вам погано?— злякано спитала Женя.

— Ні. Тут у вас чудово. Просто — я майже скінчив цієї ночі своє оповідання.

Муравйов мимоволі сказав «майже скінчив». Йому було чомусь соромно признатися, що все оповідання він написав за одну ніч.

Він хотів був сказати Жені, що дуже поспішав, щоб устигнути прочитати їй це оповідання до її від'їзду в Москву, але не прочитав, не зважився. Він хотів сказати Жені, що він написав оповідання, думаючи про неї, що Горький, безперечно, правий, що він просто вдячний їй, майже не знайомій людині, за те, що вона живе на світі й викликає потребу розповідати їй усе добре, що він нагромадив у себе в душі.

Але Муравйов нічого Жені не сказав. На прощання він тільки міцно потиснув їй руку, подивився в її зніжковілі очі й подякував за допомогу.

— За яку допомогу?— здивувалась Женя.

Перед приходом поїзда повалив густий сніг. Далеко за семафором радо й протягло загорлав паровоз. Поїзд несподівано вирвався з сніговію, наче з білої казкової країни, і, заскреготавши гальмами, спинився.

Женя останньою вступила в тамбур. Вона не поспішала в вагон, а стояла на порозі, зачервонівшись і всміхаючись, і на прощання помахала Муравйову рукою в знайомій зеленій рукавичці.

Поїзд пішов у сніг, дмухаючи парою на ліси. Муравйов стояв на платформі й дивився йому вслід. І як на Північному вокзалі в Москві, він знову почув глибоке калатання серця. Знову прийшло неспогадане відчуття того, що ось зараз, десь отут, поруч, на цій землі, принишклій під легким на перший погляд тягарем летючого снігу, сталося щось дуже добре, і він, Муравйов, причетний до цього доброго, як співучасник.

— Добре! — сказав Муравйов. — Не можна жити далеко від молодості!

Муравйов спустився по обмерзлих східцях з платформи й подався до струмка — доколювати лід. Лижну палицю він прихопив із собою.

ПО ТОЙ БІК РАЙДУГИ

Хмару прошило синім полум'ям. Повагом загуркотів грім. Він то дужчав, то майже стихав. І дощ, мовби підкоряючись громові, сіявся часом рясніше й лопотів у захваті по листю, потім ущував.

Невдовзі пробилося крізь хмари сонце. Старий Пушкінський парк у Михайловському і круті береги Сороті заяскрили рудою глиною та мокрою травою.

Пружна райдуга зайнялась над похмурою даллю. Вона блискотіла й димувала, облямована пелехами попелястих хмар.

Як завжди, побачивши райдугу, письменник Сергєєв подумав, що райдуга схожа на арку, зведену на грані заповідної землі.

Вже кілька днів Сергєєв жив на Псковщині, в невеличкому селі Вороничах, неподалік од Пушкінського заповідника. Сергєєв утік сюди з Москви, щоб хоч трохи попрацювати спокійно. Весь час — і в поїзді, й тут, у селі, — він думав про сюжет своєї нової повісті. Та сюжет розпливався, вислизав, і за кілька днів Сергєєв так нічого й не придумав.

Він тішив себе тим, що такий стан у нього, звісно, від московської перевтоми. У Москві найлегше писалося в свята, коли мовчали телефони, не було засідань і не працювали редакції, видавництва й установи.

Надто вже нестерпним були часті засідання з промовцями, котрі вчасно спинитись не вміли, з кислим тютюновим димом, із стенографістками, вимученими безконечним кружінням фраз. Російська мова на таких засіданнях наче вицвітала перед очима й ставала мішаниною мертвотних звуків.

Особливо нуртували ці думки про нашу мову саме тут, у пушкінських місцях. Тут Пушкін ходив просто-волосий, з розкошланою осінніми вітрами холодною чуприною, слухав, як статечно шумить верховіття сосен, дивився, примружившись, звідки набігають осінні хмари, никав по ярмарках, довго, бувало, сидів на підлозі біля розжареної грубки, жартував з нянею, співав, сміявся. Тут чародійні слова переповнювали його, ятрили душу і, зрештою, складались під недогризком гусячого пера в дзвінкі строфи.

Сергєєв, зоставшись у Вороничах віч-на-віч з кол-госпниками, з буденною важкою працею, з вижатими нивами, з блідим торопіючим небом, збагнув нарешті, яким далеким від сушого життя було недавнє його кім-натнє існування.

«Треба провітрити серце,— казав він собі.— А то я ніколи нічого не зроблю. А то я зовсім розучусь пи-сати».

Так поклав він собі того вологого й сірого дня. Над-ходила осінь. Явних її ознак ще не було, навіть жодного пожовклого листочка на деревах. Але в похмурій і теп-лій тиші та й у пахошах мокрої кори вже відчувалось прив'ядання.

Така думка видалась на перший погляд безглуздою. В цьому винна була райдуга. За її красовитою дугою ген мріла загадкова земля.

«Що ж воно там?» — питав себе Сергєєв.

Він певен був, що по той бік цих небесних воріт він побачить щось незвичайне. І без вагань він вирішив узяти рюкзак та й податися на кілька днів у ті землі, що мріли за райдугою.

Сергєєв вийшов із Вороничів надвечір. Спершу він поспішав, щоб до смерку одійти далі від села. Заночу-вати він мав намір у стогах. Хоча зарослий путівець ішов лісом, на галявинах подекуди стояли на підпорах підняті над землею стіжки.

Що далі йшов Сергєєв, то густішав ліс. У глибокій піщаній ямі ясніло озерце. Чіпляючись за гілки ліщини, Сергєєв спустився до нього й напився води. Вона була така студена, що йому занили зуби. В глибині озера лед-ве мрів невиразний ріг молодика.

Сергєєв здивувався, що не помітив місяця раніше, підвів голову й побачив його на запаморочливій висоті над собою. Місяць скидався на пелех диму й мерехтів слабким рожевим світлом.

Це непевне світло розіллалось довкола й забарвлю-вало повітря. За пеленою хмар, там, либонь, сідало сон-це й творило це похмуре й дивне освітлення.

Після недавнього дощу ліс був повен обережним ша-рудінням крапель, що стікали з листя. В чистих калю-жах стояла під водою трава, і серед билинок також від-бивався місяць.

Ніч не барилась. Сергєєв поминув кілька галявин, але стіжків там не було. Вдалині замерехтіло світло.

Сергєєв зупинився. Попереду паслись на просіці стриножені коні, тріщало багаття. Над ним сиділи люди.

Сергєєв завагався, але все-таки підійшов. Він не був готовий до такої зустрічі. Він ще не придумав, що відповідати, коли його спитають, хто він і куди йде проти ночі. Сергєєв знав, що жителі села не люблять нічого незрозумілого, а надто — незрозумілих люდეї.

Так і не придумавши, що сказати про себе, Сергєєв підійшов до багаття. Біля нього сиділи жінка у ватнику й гумових чоботях, чубатий чоловік у засмальцьованому комбінезоні та двоє хлопчиків у насунутих на самі вуха кепках. Усі вони давно помітили Сергєєва й стежили за ним, коли він підходив.

— Здрастуйте! — невпевнено сказав Сергєєв.

— Здрастуй, перехожий, — спроквола відмовила жінка. — Ти що ж, монтер, чи що? Телеграфні дроти перевіряєш?

Вихід підказано, і Сергєєв з полегкістю потвердив — так, мовляв, монтер.

— Новенький, — зауважив один з хлопчиків. — Торік інший ходив. Той був ластатий.

— Чому ж не заночував у Вороничах? — спитала жінка. — Вночі тут і заблудити недовго. Сідай, грійся.

Сергєєв сів до багаття, витяг пачку цигарок. Чубатий чоловік поворухнувся. Занепокоїлись і хлоп'ята. Сергєєв простяг чубатому пачку, а хлопчикам закурити не дав.

— Правильно! — мовила жінка. — Не слід їх розбещувати. Краще дай мені закурити. З війни я потроху курити почала і ніяк тепер не покину.

— Воно так! — сказав чубатий. — На війні аж кричить у тобі кожна жилка. За тютюн золоті гори віддав би.

— З війни я й закурила, — вдруге сказала жінка. — Від страху.

Хлопчики засміялись.

— Гей, ви! — гримнув на них чубатий. — Давно вам вуха м'яли?

— Та ми так... — виправдуючись, пробурмотів хлопчина, що був трохи старший.

— Отож-то! «Так», та «не так». Глаші сам Михайло Іванович Калінін орден давав, а вам усе смішки. Спочатку носи витрїть.

Хлопчаки, ображені, засопли, але промовчали.

— За що у вас орден?— спитав Сергєєв у жінки.

— За могилу Олександра Сергїйовича,— раптом сказала жінка й усміхнулась, дивлячись на спантеличеного Сергєєва. Її обличчя від усмішки стало зовсім молодим і запальним.

— Та це вона з могилою Пушкіна вас заплутує знарошне,— попередив чубатий.

— А я, буває, мрію, що за могилу,— мовила жінка.

— Ну то й мрій, коли так хочеться,— сердито відповів чубатий. Від нього тхнуло бензином. Це, видно, був тракторист.— А якщо говорити серйозно, як на зборах,— звернувся він уже до Сергєєва,— то орден вона одержала за те, що ніхто більше від неї не перетіпав льону в усій нашій області. У Глаші льон, як золотий шовк. Перебираєш його пальцями, а він співає.

— Слово знає,— сказав старший хлопчина.

— Я тобі дам слово!— гримнув тракторист.— Наслухався в бабусь їхніх забобонів та й верзеш.

Жінка мовчала і, усміхаючись, дивилась на вогонь. З-під хустки в неї вибилось пасмо хвилястого волосся.

— А що ж було з могилою Пушкіна?— тихо спитав Сергєєв.

Жінка наче прокинулась і звела на Сергєєва темні очі.

— Я тоді за`німців,— відмовила вона стиха,— в Святих Горах жила. Ховалась. У нашому селі, в Зимарях, здавна вже так ведеться, що всі, мале й старе, Олександром Сергїйовичем вельми пишаються. Та й як не пишатись? Все-таки свій. Земляк.

— Земляк!— погодився тракторист.

— Я багато його читала. Не все, правда, брала до тям. Не все! Та як собі хочете,— тямте чи не тямте, а серце все одно так закалатає, так закалатає, що притулиш руки до грудей, щоб його вгамувати. Та хіба вгамуєш! Ти ось ходиш тут із своїм телеграфним інструментом, а й не відаєш, де ходиш. Мене багато що захоплює в Олександра Сергїйовича, а найдужче те, де про наші місця, про гущавину лісів соснових. Як почую або прочитаю, то аж плачу.

— «Де я страждав, де я кохав, де своє серце поховав»,— несподівано промовив тракторист.

— Не треба, Тихоне,— стиха попросила жінка.— Мені цього слухати не можна.

Вона замовкла.

— То що ж було з могилою Пушкіна?— знов поспитав Сергеев.

— Були квіти,— відказала жінка.— І всяке зілля. І гілки. Та не тільки я сама їх клала. Ще Клава зі мною ходила. Нарвемо в лісі квітів, нишком пройдемо повз німців на його могилу й покладемо. Старалися, щоб ніколи не в'яли квіти. Я тоді так думала — от усе в'яне на світі, навіть кохання...

Вона знов замовкла. Тракторист досадливо крякнув, а хлопчачки лежали зовсім тихо,— не дихали, слухали.

— Навіть кохання,— повторила Глаша.— А вже кому, як не коханню, на серці жити цілий людський вік. От, думаю, все в'яне. А квіти на його могилі не повинні так зів'янути, померхнути, як сохне, пропадає кохання...

Глашин голос затремтів. Вона одвернулась, довго дивилась у темінь, і Сергеев помітив, як на її щоці блиснула сльоза.

Хлопчачки небавом заснули. Заснув і тракторист, з головою вкрившись ватником. Тільки Глаша довго ще сиділа, дивилась на вогонь, підкладала в багаття хмиз. Потім сказала Сергееву:

— Чому ти не спиш? Стомився, либонь.

Сергеев ліг, поклав під голову рюкзак.

Було холодно. Сон від цього все рвався, мов тонка пряжа. Глаша скинула з голови теплу хустку і вкрила Сергеева.

Десь, здавалося, за краєм землі, в неймовірній нічній даліні співали, надриваючись, півні, знаймували другу половину ночі.

Сергеев прокинувся на світанку. Тракторист уже пішов. За лісом торохкотів його трактор. Хлопчачки прочумались, поштовхали один одного в боки, попирскали та й пішли зганяти коней. Глаша так і сиділа біля прохалого вогнища.

— І я теж запізнилась,— пояснила вона Сергееву.— Ішла з станції до себе в Зимарі. Та й запізнилась. А вам тепер куди?

Вона чомусь звернулась до Сергеева на «ви», і він зрозумів, що чимось виказав себе і Глаша здогадується, що він зовсім не монтер.

— Та мені всё одно, — відмовив, ніяковіючи, Сергеев.

— Отож я й бачу. То ходімо до нас у Зимарі. Чаю хоч вип'єте, зігрієтесь. Бачите, яка роса.

Сергеев згодився.

Вони вийшли з лісу на широкий видолонок. Багряне сонце підбивалося над туманом у ранковій тиші. Тільки часом боязко пискотіло в кущах якесь птаство.

На горбочку Глаша та Сергеев зупинилися. Внизу, на березі озера, прихистилося під покровом чорних верб невеличке село. Це й були Зимарі.

Небо заголубіло. Вранішній вітрець війнув поривом і вщух. Начеб він прошарудів лише затим, щоб струснути з дерев росу й освіжити розжарене багаттям лице.

Глаша привела Сергеева до своєї хати. Хата стояла над самісіньким озером. Одблиски води вигравали на стелі.

В хаті було порожньо й чисто. На стіні було пришпилене кнопками фото матроса з примруженими веселими очима.

«От за ким вона плакала вночі, — подумав Сергеев. — Хто він? Спитати чи ні?»

Він не зважувався, та все-таки спитав, чия ж то карточка. Глаша вийшла з-за перегородки вмита, зачесана в дві коси, глипнула на Сергеева суворими темними очима й спитала:

— Ви книги оце пишете? Чи як?

— Пишу, — признався Сергеев. Він цього запитання не ждав.

— Я догадалась, — мовила Глаша. — Кажуть, у Михайловське письменники приїздять.

Вона мовчала, поглядаючи за вікно, зняла зі стіни карточку моряка й сховала її в шухляду дощаного стола.

— Ось тепер, — сказала вона, — ніхто й не питатиме про нього.

Вона ніяково всміхнулась, і Сергеев подумав, що ніколи ще в житті не бачив він такої усмішки, котра сяє тихою і не зовсім іще зрозумілою йому красою. Що було в ній, в отій усмішці? І що могло бути краще од

російської жінки, од співучих її слів, довірливих очей, од її трепетної й милої душі?..

Глаша приготувала чай, але Сергеев не став пити й пішов собі. Він подався не туди, куди кликала його райдуга, а назад, у Вороничі.

Він ішов хутко, поспішав.

На нього лавиною звалилося разом усе — поки що безладні, але дивні й радісні думки, пелена хмар, блиск вологого листя, лісова тиша, легкий жаль за тим, що він так раптово пішов, і глибока радість од передчуття, що за годину-дві, як тільки дійде він додому, зразу ж почне писати. І ніяка сила вже не зможе спинити того душевного піднесення, котре зараз несе його без вороття, як бурхливий потік несе зламане гілля, листя й шумовиння.

«Нічого мовби й не сталося по той бік райдуги», — думав Сергеев.

Але все-таки сталося так багато, що важко було все це досягнути. А головне, що сталося, — це доторкання до простої людської душі.

А Глаша сиділа край столу, випроставши перед собою руки, задумана. От прийшов чужий чоловік, незнайомий, та й пішов, але зосталось після нього чекання. А вона знала, що чекати — це також передчувати щастя.

КОШИК З ЯЛИНОВИМИ ШИШКАМИ

Композитор Едвард Гріг восени часом жив, бувало, в лісах неподалік Бергена.

Ліси всі гарні з їх теплим повітрям та шарудінням листу. А найкращі — гірські ліси коло моря. В них чути шум прибою. З моря завше котиться туман, і од надмірної вологи буйно розростається мох. Він звисає з гілок зеленими пасмами до самої землі.

А ще в гірських лісах живе, наче птах пересмішник, весела луна. Вона тільки й жде, щоб підхопити будь-який звук та й швиргнути його через скелі.

Якось Гріг зустрів у лісі маленьку дівчинку з двома кісками — лісникову дочку. Вона збирала в кошик ялинові шишки.

Стояла осінь. Коли б можна було зібрати все золотий мідь, які є на землі, й викувати з них тисячі тисяч тоненьких листочків, то стало б це лише мізерною часточкою тих осінніх шат, що сповивали гори. Та й коване листя здалося б надто цупким проти справжнього, особливо осикового листя. Всі знають, що осикове листя тріпоче навіть од пташиного свисту.

— Як тебе звуть, дівчинко? — спитав Гріг.

— Дагні Педерсен, — стиха відповіла дівчинка.

Відповіла вона стиха не з переляку, а від замішання. Злякатись вона не могла, бо в Гріга очі сміялись.

— От лихо! — сказав Гріг. — Нема чого тобі подарувати. Я в кишені не ношу ані ляльок, ані стрічок, ні оксамитових зайчиків.

— У мене є стара мамина лялька, — мовила дівчинка. — Колись вона заплющувала очі. Отак!

Дівчинка повільно заплющила очі. Коли вона їх знов розплющила, то Гріг побачив, що зіниці в неї зеленкуваті і в них прискром відбивається листя.

— А тепер вона спить з розплющеними очима, — сумно додала Дагні. — У старих людей поганий сон. Дідусь також цілу ніч крекче.

— Слухай-но, Дагні, — сказав Гріг, — я придумав. Я подарую тобі одну цікаву річ. Але тільки не зараз, а років через десять.

Дагні навіть сплеснула руками:

— Ой як довго!

— Розумієш, мені треба ще її зробити.

— А що воно таке?

— Дізнаєшся потім.

— Хіба за все своє життя, — суворо спитала Дагні, — ви можете зробити лише п'ять чи шість іграшок?

Гріг зникнув.

— Та ні, це не так, — одказав непевно він. — Я зроблю її, може, за кілька днів. Але таких речей маленьким дітям не дарують. Я дарую тільки дорослим.

— Я не розіб'ю, — благаючи, сказала Дагні й смикнула Гріга за рукав. — І не поламаю. От побачите! В дідуся є іграшковий скляний човен. Я витираю з нього пил і ні разу не відбила навіть крихітного шматочка.

«Вона зовсім мене заплутала, ця Дагні», — подумав з прикрістю Гріг і мовив те, що завжди кажуть дорослі, коли потрапляють у незручне становище перед дітьми:

— Ти ще маленька і багато чого не розумієш. Навчись терпіти. А тепер давай кошика. Ти його ледве тягнеш. Я проведу тебе, і ми поговоримо про щось інше.

Дагні зітхнула й віддала Грігові кошика. Він справді був важкий. У ялинових шишках чимало смоли, і тому вони набагато важчі від соснових.

Коли поміж деревами замріла хата лісника, Гріг мовив:

— Ну, тепер ти добіжиш сама, Дагні Педерсен. У Норвегії чимало є дівчаток з таким ім'ям та прізвиськом, як у тебе. Як зветь твого батька?

— Хагеруп, — відмовила Дагні і, наморщивши чоло, спитала: — Хіба ви не зайдете до нас? У нас є вишивана скатертина, рудий кіт і скляний човен. Дідусь дозволить вам узяти його в руки.

— Спасибі. Зараз ніколи. Прощавай, Дагні!

Гріг пригладив дівчинці волосся й попрямував до моря. Дагні, насупившись, дивилася йому вслід. Кошика вона держала боком, з нього випадали шишки.

«Я напишу музику, — поклав собі Гріг. — На титульному аркуші я звелю надрукувати: «Дагні Педерсен — дочці лісника Хагерупа Педерсена, коли їй сповниться вісімнадцять років».

У Бергені все було по-старому.

Все, що могло притлумити звуки, — килими, порт'єри й м'які меблі — Гріг давно вже повиносив з дому, зостався самий тільки старий диван. На ньому могло вмі-

ститися чоловік з десять, і Гріг не зважувався його викинути.

Друзі казали, що дім композитора схожий на житло дроворуба. Його прикрашав лише рояль. Якщо людина мала уяву, вона могла вчути поміж білими цими стінами чарівні звуки — від рокотання Північного океану, що котив хвилі з імлі й вітру, що висвистував над ними свою дику сагу, до пісні дівчинки, котра колише ганчір'яну ляльку.

Рояль міг співати про все — про поривання людського духу до величі й про любов. Білі й чорні клавіші, втікаючи з-під сильних пальців Гріга, квилили, сміялись, гриміли бурею й гнівом і нараз німіли.

Тоді в тиші ще довго бриніла одна лиш маленька струна, ніби це плакала Попелюшка, скривджена сестрами.

Гріг, відкинувшись, слухав, поки цей останній звук не згасав на кухні, де з давніх-давен оселився цвіркун.

Ставало чути, як, відлічуючи секунди з точністю метронома, капає з крана вода. Краплі нагадували, що час не жде і треба б поспішати, щоб зробити все, що задумано.

Гріг писав музику для Дагні Педерсен понад місяць.

Настала зима. Місто поринуло в туман по горло. Заіржавілі пароплави прибували з різних країн і куняли собі коло дерев'яних пристаней, стиха сопучи паром.

Незабаром засніжило. Гріг бачив зі свого вікна, як сніг скісно летів, спадаючи на верховіття дерев.

Неможливо, звісно, передати музику словами, хоч яка багата наша мова.

Гріг писав про незрівнянну красу дівування та щастя.

Він писав і бачив, як біжить йому назустріч, задихаючись од радості, дівчина з зеленими сьйними очима. Вона обіймає його за шию й припадає гарячою щогою до його сивої неголеної щоки. «Спасибі!» — каже вона, сама ще не знаючи, за віщо вона дякує йому.

«Ти наче сонце, — каже їй Гріг. — Мов ніжний вітер, мов світання. В тебе на серці розцвіла біла квітка й сповнила все твоє єство духом весни. Я бачив життя. Хоч би що тобі говорили про нього — завжди вір, що воно чудове і прекрасне. Я старий, але я віддав молоді життя, працю, талант. Віддав усе без вороття. Тому я, може, навіть щасливіший за тебе, Дагні.

Ти — біла ніч з її загадковим світлом. Ти — щастя. Ти — полиск зорі. Від голосу твого кидається серце.

Хай буде благословенне все, що оточує тебе, що торкається до тебе і до чого торкаєшся ти, що тебе тішить і змушує замислитись».

Гріг думав так і грав про все, що думав. Він мав підозру, що його підслухують. Він навіть здогадувався, хто це робить. То були синиці на дереві, гультяї-матроси з порту, праля з сусіднього будинку, цвіркун, сніг, що падав з навислого неба, і Попелюшка в латаному платтячку.

Кожен слухав по-своєму.

Синиці хвилювались. Як вони не вертілись, їхня тріскотня не могла заглушити рояля.

П'янінькі матроси сідали на східцях будинку й слухали, схлипуючи. Праля розгинала спину, витирала долонею почервонілі очі й похитувала головою. Цвіркун вилазив зі шпарини в кахляній грубці й підглядав у щілинку за Грігом.

Сніг, падаючи, спинявся й зависав у повітрі, щоб послухати дзвін, що линув струмками з дому. А Попелюшка дивилась, усміхаючись, на підлогу. Біля її босих ніг стояли кришталеві черевички. Вони бряжчали, дотикаючись один до одного, у відповідь на акорди, що линули з кімнати Гріга.

Цих слухачів Гріг цинив більше, ніж ошатних та ввічливих одвідувачів концертів.

У вісімнадцять років Дагні скінчила школу.

З цієї нагоди батько послав її до Христіанії поготовати у своєї сестри Магди. Нехай дівчинка (батько ще мав її за дівчинку, хоча Дагні вже була стрункою дівчиною, з важкими руськими косами) подивиться, як влаштовано світ, як живуть люди, і трохи розважиться.

Хто знає, що Дагні жде в майбутньому? Може, чесний і залюблений, але скупенький і нудний чоловік? Чи робота за прилавком сільської крамнички? Чи служба в одній із численних пароплавних контор у Бергені?

Магда була театральною кравчихою. Чоловік її Нільс служив у тому ж театрі перукарем.

Жили вони в кімнатці під самим дахом театру. Звідти було видно строкату від морських прапорів затоку і пам'ятник Ібсену.

Пароплави цілий день погукували у відчинені вікна. Дядечко Нільс так вивчив їхні голоси, що, як він казав, без помилки знав, що гуде — «Нордерней» із Копенгагена, «Шотландський співак» із Глазго чи «Жанна д'Арк» із Бордо.

У кімнаті в тіточки Магди була безліч театральних речей: парчі, шовку, тюлю, стрічок, мережива, старовинних фетрових капелюхів з чорним страусовим пір'ям, циганських шалей, сивих париків, ботфортів з мідними шпорами, шпаг, віял та срібних черевичків, потертих на складках. Усе це доводилось підшивати, лагодити, чистити й прасувати.

На стінах висіли малюнки, вирізані з книг та журналів: кавалери часів Людовіка XIV, красуні в кринолінах, рицарі, руські жінки в сарафанах, матроси й вікінги з дубовими вінками на головах.

До кімнати треба було йти крутими сходами. Там завжди пахло фарбою й лаком позолоти.

Дагні часто ходила в театр. Це було знадливе заняття. Але після вистав Дагні довго не спалось, і вона іноді навіть плакала в своїй постелі.

Налякана цим тіточка Магда заспокоювала Дагні. Вона казала, що не можна безоглядно вірити в те, що діється на сцені. А дядечко Нільс назвав за це Магду квочкою й сказав, що, навпаки, в театрі треба вірити всьому. Інакше людям не потрібні були б ніякі театри. І Дагні вірила.

Та все-таки тіточка Магда домоглася, щоб для розмаїтості піти на концерт.

Нільс не заперечував. «Музика — сказав він, — це дзеркало генія».

Нільс полюбляв висловлюватись високомовно й туманно. Про Дагні він казав, що вона схожа на перший акорд увертюри. А в Магди, як він запевняв, була чаклунська влада над людьми. Була вона в тому, що Магда шила театральні костюми. А хто ж не знає, що людина щоразу, коли надіває новий костюм, стає інакшою. Ось так воно й виходить, що той самий актор учора був мерзенним убивцею, сьогодні став палким коханцем, завтра буде королівським блазнем, а післязавтра — народним героєм.

— Дагні, — лементувала в таких випадках тіточка Магда, — заткни вуха й не слухай цього дурного базікання! Він сам не тямить, що каже, цей філософ з горища!

Був теплий червень. Стояли білі ночі. Концерти відбувались у міському парку просто неба.

Дагні пішла на концерт разом з Магдою й Нільсом. Їй кортіло надіти єдину свою білу сукню. Але Нільс їй сказав, що вродлива дівчина має одягтися так, щоб вирізнитися з усього довколишнього. Загалом затяжна така його промова зводилась до того, що в білі ночі слід неодмінно бути в чорному, і, навпаки, в темні — сяяти білістю сукні.

Подолати Нільса в суперечці не було змоги, і Дагні вбралась у чорну сукню з м'якого, як шовк, оксамиту. Цю сукню Магда принесла з костюмерної.

Коли Дагні наділа на себе цю сукню, Магда згодилась, що Нільс, либонь, правду казав — ніщо так не відтіняло строгої блідості Дагниного обличчя і її довгих, з виблиском старого золота кіс, як цей чарівний оксамит.

— Поглянь-но, Магдо, — мовив стиха дядечко Нільс, — Дагні така гарна, мовби йде на перше побачення.

— Саме так! — відмовила Магда. — Та чомусь я не бачила біля себе несамовитого красеня, коли ти прийшов на перше побачення зі мною. Ти в мене просто базікало.

І Магда поцілувала дядечка Нільса в голову.

Концерт почався після звичайного вечірнього пострілу зі старої гармати в порту. Постріл відзначав захід сонця.

Хоч уже й зайшов вечір, але ні диригент, ні оркестранти не вмикали лампочок над пультами. Вечір був такий ясний, що ліхтарі, які сяяли поміж галузками лип, було засвічено лише для того, щоб надати концертіві пишності.

Дагні вперше слухала симфонічну музику. Вона діяла на неї дуже дивно. Всі переливи й громи оркестру будили в Дагні безліч картин, схожих на сни.

Потім вона стрепенулася й підвела очі. Їй причулось, ніби худорлявий чоловік у фракку, котрий оголошував програму концерту, назвав її ім'я.

— Це ти мене кликав, Нільс? — поспитала Дагні дядечка Нільса, зиркнула на нього й зразу ж насупилась.

Дядечко Нільс дивився на Дагні чи то з жахом, чи то в захваті. Так само ж дивилась на неї, приклавши до рота хустинку, тітонька Магда.

— Що сталося? — спитала Дагні.

Магда схопила її за руку й прошепотіла:

— Слухай!

Тоді Дагні почула, як чоловік у фракку сказав:

— Слухачі з останніх рядів просять мене повторити. Отже, зараз виконають славнозвісну музичну п'єсу Едварда Гріга, присвячену дочці лісника Хагерупа Педерсена Дагні Педерсен з нагоди її вісімнадцятиліття.

Дагні зітхнула так глибоко, аж їй заболіло в грудях. Вона хотіла стримати цим зітханням сльози, що підступили до горла, але це не помогло. Дагні схилилась і затулила обличчя долонями.

Попервах вона нічого не чула. В її душі бурчала буря. Потім вона нарешті почула, як рано-вранці співає сопілка й, одвічаючи їй сотнями голосів, легко стрепенувшись, відгукується струнний оркестр.

Мелодія росла, здіймалась, бушувала, як вітер, ринула по верховіттю дерев, зривала листя, хитала траву, хльоскала в обличчя студеними бризками. Дагні відчувала рух повітря, що йшов од музики, і змусила себе заспокоїтись.

Так! Це був її ліс, її вітчизна! Її гори, пісні дудариків, шум її моря!

Скляні кораблі пінили воду. Вітер сурмив у їхніх снастях. Цей звук непомітно переходив у передзвін лісових дзвіночків, у свистіння птиць, що кружляли в повітрі, в аукання дітей, в пісню про дівчинку — у її вікно коханий кинув на світанку жменю піску. Дагні чула цю пісню у себе в горах.

То, виходить, це був він! Той сивий чоловік, що допоміг їй донести додому кошика з ялиновими шишками. Це був Едвард Гріг, чарівник і великий музикант! І вона докоряла йому, що він не вмів швидко працювати.

Так ось той дарунок, що його він обіцяв їй через десять років!

Дагні плакала, не криючись, сльозами вдячності. Тим часом музика заповнила весь простір між землею й хмарами, що звисли над містом. Од мелодійних хвиль по хмарах пішли жмури. Кризь них мерехтіли зірки.

Музика вже не співала. Вона кликала. Кликкала за собою в ту країну, де ніякі прикраси не могли остудити кохання, де ніхто не уймає одне одному щастя, де сонце жахтить, мов корона в косах казкової доброї чарівниці.

У напливі звуків раптом забринів знайомий голос.
«Ти — щастя, — казав він. — Ти — блиск зорі!»

Музика стихла. Спочатку звільна, потім дужчаючи, заgrimіли оплески.

Дагні встала й поспішила до виходу з парку. Всі оглядалися на неї. Можливо, комусь із слухачів спало на думку, що ця дівчина була тією Дагні Педерсен, якій Гріг присвятив свій безсмертний твір.

«Він помер! — думала Дагні. — Чому?» Коли б можна побачити його! Коли б він з'явився тут! З яким трепетним серцем вона побігла б йому назустріч, обняла б за шию, припала б мокрою від сліз щокою до його щоки й сказала б тільки одне слово: «Спасибі!» «За що?» — спитав би він. «Я не знаю...» — відповіла б Дагні. — За те, що ви не забули мене. За вашу щедрість. За те, що ви мені відкрили те прекрасне, чим повинна жити людина».

Дагні йшла безлюдними вулицями. Вона не помічала, що вслід за нею, стараючись не потрапляти перед очі, йшов Нільс, якого послала Магда. Він похитувався, немов п'яний, і щось бурмотів про диво, яке сталось у їхньому маленькому житті.

Сутінь ночі ще лежала над містом. А в шибках легкою позолотою вже відбивався холодний світанок.

Дагні вийшла до моря. Воно завмерло в глибокому сні без жодного сплеску.

Дагні стиснула руки й застогнала, ще й сама не усвідомлюючи відчуття краси цього світу, яке огорнуло все її єство.

— Слухай, життя, — тихо сказала Дагні, — я люблю тебе.

І вона засміялась, дивлячись широко відкритими очима на вогні пароплавів. Вони повільно хитались у прозорій сірій воді.

Нільс, що стояв віддалік, почув її сміх і подався до дому. Тепер він був спокійний за Дагні. Тепер він знав, що її життя не пройде марно.

КАЗКАР

(Крістіан Андерсен)

Мені було лише сім років, коли я познайомився з письменником Крістіаном Андерсеном. Це сталося зимового вечора, за якихось там кілька годин до початку двадцятого століття. Веселий датський казкар зустрів мене на порозі нового віку.

Він довго дивився на мене, примруживши одне око й усміхаючись, потім витяг з кишені білосніжну запашну хустину, труснув нею, і з хустини раптом випала велика біла троянда. Зразу ж уся кімната сповнилась її срібним світлом і незбагненим та повільним дзвоном. Виявилось, що дзвенять то пелюстки троянди, вдарившись об цегляну підлогу підвалу, де жила тоді наша родина.

Зустріч з Андерсеном була тим явищем, котре старомодні письменники називали сном наяву. Просто це мені, мабуть, примарилось.

Того зимового вечора, що про нього я розповідаю, в нашій родині прикрашали ялинку. З цієї нагоди дорослі мене випровадили на вулицю, щоб завчасно я не радів ялинці.

Ніяк не міг я второпати, чому не можна радіти раніше від якогось певного строку. По-моєму, радість була не така вже часта гостя в нашій родині, щоб примушувати нас, дітей, нудитися, дожидаючи її приходу.

Але хоч би там що, мене випровадили на вулицю. Заходила та пора смеркання, коли ліхтарі ще не горіли, але могли засвітитись от-от. І від цього «от-от», від чекання, коли несподівано спалахнуть ліхтарі, в мене завмирало серце. Я добре знав, що в зеленкуватому газовому світлі зразу ж виникнуть у глибині дзеркальних вітрин магазинів усякі чарівні речі: ковзани «снігурки», кручені свічки всіх кольорів райдуги, маски клоунів у невеличких білих циліндрах, олив'яні кавалеристи на баских гнідих конях, хлопавка й золоті паперові ланцюжки. Незрозуміло чому, але від речей оцих дуже пахтіло клейстером і скипидаром.

Я знав зі слів дорослих, що цей вечір особливий. Щоб дочекатися такого ж вечора, треба було прожити ще сто років. А це, звісно, майже нікому не пощастить.

Я спитав у батька, що означає «особливий вечір».

Батько пояснив мені, що цей вечір так зветься тому, що не схожий він на всі інші.

Справді, той зимовий вечір в останній день дев'ятнадцятого століття не був схожий на всі інші. Сніг падав поволі й дуже поважно, і сніг був такий лапатий, що здавалось, ніби з неба спадають на місто легкі білі квіти. І по всіх вулицях глухо передзвонювались бубонці візників.

Коли я повернувся додому, ялинку зразу ж засвітили, і в кімнаті так весело затріскотіли свічки, начебто доволка безугавно лускали сухі стручки акації.

Біля ялинки лежала товста книга — мамин подарунок. Це були казки Крістіана Андерсена.

Я сів під ялинкою й розгорнув книгу. У ній було багато кольорових картинок, прикритих цигарковим папером. Доводилось обережно віддувати той папір, щоб роздивитись на ті картинки, липкі од фарби.

Там виблискували бенгальським вогнем стіни снігових палаців, дикі лебеді летіли над морем, у якому відбивались рожеві хмари, і олив'яні солдатика чатували на одній нозі, стискаючи довгі рушниці.

Я почав читати й зачитався так, що майже не звертав уваги на пишно вбрану ялинку, чим засмутив дорослих.

Зразу прочитав я казку про непохитного олив'яного солдатика й маленьку чарівну танцюристку, потім — казку про снігову королеву. Чудова і, як мені здалось, пахуща, мов дихання квітів, людська доброта струміла зі сторінок цієї з золотим обрізом книги.

Потім я задрімав під ялинкою від втоми й жару свічок і крізь цю дрімоту побачив Андерсена, коли той упустив з рук білу троянду. Відтоді моя уява про нього в'язалася з оцим приємним сном.

Тоді я ще не знав, звичайно, двоїстого змісту андерсенівських казок. Я не знав, що в кожній дитячій казці міститься друга, котру повною мірою збагнути можуть лише дорослі.

Це я зрозумів набагато пізніше. Зрозумів, що мені просто пощастило, коли в переддень великого двадцятого століття мені зустрівся милий дивак і поет Андерсен і навчив мене вірити в перемогу сонця над мороком і доброго людського серця над злом. Тоді я вже знав пушкінські слова «Хай славиться сонце, хай згине пить-

ма!» і чомусь був певен, що Пушкін і Андерсен були щирими друзями і, зустрічаючись, довго плескали один одного по плечу й реготали.

Життєпис Андерсена я пізнав набагато пізніше. Відтоді він завжди ставав переді мною цікавими картинами, схожими на малюнки до його оповідань.

Андерсен ціле своє життя вмів радіти, хоч його дитинство не давало для того ніяких підстав. Народився він року 1805-го, в пору наполеонівських війн, у старому датському місті Оденсе, в родині шевця.

Оденсе лежить в одній з улоговин серед низьких пагорбів на острові Фюні. В улоговинах на цьому острові майже завжди застоювався туман, а на вершинах пагорбів цвів верес.

Коли добре подумати, на що був схожий Оденсе, то, мабуть, можна сказати, що він найбільше нагадував іграшкове місто, вирізьблене з почорнілого дуба.

Недаремно Оденсе славився своїми різьбярями по дереву. Один із них, середньовічний майстер Клаус Берг, вирізьбив з чорного дерева величезний вівтар для собору в Оденсе. Той вівтар — величний і грізний — навіював острах не тільки на дітвору, а й на дорослих.

Але датські різьбярі робили не лише вівтарі й статуї святих. Вони воліли різьбити з чималих брусків дерева ті фігури, що, за морським звичаєм, прикрашували форштєвні парусних кораблів. То були грубі, але виразні статуї мадонн, морського бога Нептуна, нереїд, дельфінів та гнучких морських коників. Ці статуї малювали золотом, вохрою та кобальтом, причому клали фарбу так густо, що морська хвиля не могла протягом багатьох років змити її чи пошкодити.

Ці різьбярі корабельних статуй були, власне, поетами моря й свого ремесла. Недаремно ж із сім'ї такого різьбяра вийшов один з найвидатніших скульпторів дев'ятнадцятого століття, друг Андерсена, датчанин Альберт Торвальдсен.

Маленький Андерсен бачив хитромудрі роботи різьбярів не тільки на кораблях, а й на будинках Оденсе. Мабуть, він знав у Оденсе той старий-престарий будинок, де рік побудови вирізьбили на дерев'яному товстому щиті в рямцях із тюльпанів і троянд. Там же вирізь-

били й цілий вірш, і діти завчали його напам'ять. А у черевичників над дверима висіли дерев'яні вивіски, де зображено орла з двома головами на знак того, що шевці завжди шують парне взуття.

Батько Андерсена був шевцем, але над його дверима не висіло зображення двоголового орла. Такі вивіски мали право чіпляти тільки члени цеху шевців, а батько Андерсена був аж надто бідний, щоб платити внески в цех.

Андерсен виріс у злиднях. Єдиною гордістю родини Андерсенів була незвичайна чистота в їхньому домі, ящик із землею, де густо буяла цибуля, і кілька вазонів на вікнах.

У них цвіли тюльпани. Їх пахощі зливалися з бамканням дзвонів, грюканням батькового шевського молотка, хвацьким дробом барабанщиків коло казарми, свистінням флейти мандрівного музиканта й хрипкими піснями матросів, що виводили по каналу незграбні барки в сусідню затоку.

У всій цій розмаїтості людей, дрібних подій, барв та звуків, що оточували тихого хлопчика, він знаходив приводи для того, щоб радіти й вигадувати всякі історії.

В домі Андерсенів у хлопчика був лише один вдячний слухач — старий кіт, на ймення Карл. Але Карл мав величезну ваду — він часто засинав, не дослухавши до кінця якоїсь цікавої казки. Котячі роки, як кажуть, брали своє.

Та хлопчик не сердився на старого kota. Він усе прощав йому за те, що Карл ніколи не дозволяв собі мати сумнів, що існують відьми, хитрюга Клумпе-Думпе, догадливі сажотруси, квіти, що вміють розмовляти, і жаби з діамантовими коронами на голові.

Перші казки хлопчик почув від батька та від бабусь із сусідньої богадільні. Цілий день ті бабусі пряли, позгинавши, сіру вовну й бурмотіли якісь нехитрі оповідання. Хлопчик переробляв ті оповідання по-своєму, прикрашував їх, немовби розмальовував свіжими фарбами і в невпізнанному вигляді знов розповідав їх, але вже від себе, тим бабусям.

А вони лише ахали й перешіптувались, що, мовляв, маленький Крістіан аж надто розумний і тому не заживеться на світі.

Перед тим як розповідати далі, треба зупинитись на тій властивості Андерсена, що я про неї побіжно вже казав,— на його вмінні радити всьому цікавому й доброму, що трапляється на кожній стежині й на кожному кроці.

Мабуть, не слід називати цю властивість умінням. Точніше було б назвати її талантом, винятковою здібністю помічати те, що криється од лінивих людських очей.

Ми ходимо по землі, але чи нам часто спадає на думку нагнутися й пильно подивитись на цю землю, розглянути все, що лежить під ногами. А коли б ми нагнулись чи навіть більше — лягли б на землю й почали роздивлятися її, то на кожній п'яді ми знайшли б чимало цікавих речей.

Хіба не цікавий сухий мох, що розсипає з своїх чашечок смарагдовий пилок, чи квітка подорожника, схожа на бузковий солдатський султан? Чи уламок перламутрової скойки — такий крихтливий, що з нього не можна зробити навіть кишенькового люстерка для ляльки, але завеликий, щоб безперестану мінитися й вигравати такою ж безліччю неясних барв, якою палає на світанку небо над Балтикою.

Хіба не чудова кожна билинка, налята запашним соком, і кожна летюча насінинка липи? З неї неодмінно виросте могутнє дерево.

Та хіба мало що побачиш у себе під ногами! Про все те можна писати оповідання й казки,— такі казки, що люди лиш хитатимуть головами від подиву й казатимуть одне одному:

«І звідки взявся такий благословенний дар у цього довготелесого шевцевого сина з Оденсе? Він таки, мабуть, чаклун».

Дітей у світ казки вводить не тільки народна поезія, а й театр. Виставу діти майже завжди сприймають як казку.

Яскраві декорації, світло олійних ламп, брязкіт рицарського обладунку, грім музики, схожої на грім битви, сльози принцес із синіми віями, рудобороді лиходії, що стискають держакви вищерблених мечів, танці дівчат у легесеньких строях — усе це аж ніяк не скидається на дійсність і, звісно, може відбуватись тільки в казці.

В Оденсе був свій театр. Маленький Крістіан уперше там побачив п'єсу з романтичною назвою «Дунайська дівка». Його приголомшив той спектакль, і відтоді він став завзятим театралом на все життя — аж до смерті.

На відвідини театру не було грошей. Тоді хлопчик замінив справжні вистави уявними. Він потоваришував з міським розклеювачем афіш Петером, став йому допомагати, а за це Петер дарував Крістіанові по одній афіші кожної нової вистави.

Крістіан приносив афішу додому, ховався в куток і, прочитавши назву п'єси та імена дійових осіб, зразу ж вигадував свою, яка захоплювала подих, п'єсу під тією самою назвою, котра стояла в афіші.

Вигадування це тривало по кілька днів. Так створювався потаємний репертуар дитячого уявного театру, де хлопчик був усім: автором і актором, музикантом і художником, освітлювачем і співаком.

Андерсен був єдиною дитиною в родині і, хоч батьки жили в злиднях, хлопчик ріс вільно й безтурботно. Його ніколи не карали. Він робив тільки одне — завжди мріяв. Це йому навіть перешкодило вчасно навчитись читати й писати. Він осягнув це пізніше за всіх хлопчиків його віку, і до схилу літ писав не дуже упевнено й робив орфографічні помилки.

Найчастіше Крістіан висиджував у старому млині на річці Оденсе. Млин той увесь трусився від старості, увесь у рясних бризках і потоках води. Зелені бородині тванюки звисали з дірявих його лотоків. Понад берегами загати плавали в рясці ліниві риби.

Хтось розповів хлопчикові, що під самісіньким млином на протилежному краю земної кулі простягся Китай і що китайці досить легко можуть прокопати підземний хід в Оденсе і раптово з'явитись на вулицях запіснівільного датського містечка в червоних атласних халатах, вишиваних золотими драконами, з гарними віялами в руках.

Хлопчик довго ждав того дива, та воно чомусь не сталося.

Крім млина, ще одне місце в Оденсе приваблювало маленького Крістіана. На березі каналу розляглась садба старого відставного моряка. В своєму саду моряк

встановив кілька невеличких дерев'яних гармат, а поруч з ними — високого, теж дерев'яного солдата.

Коли каналом проходив корабель, гармати стріляли холостими зарядами, а солдат гримав у небо з дерев'яної рушниці. Так старий моряк салютував своїм щасливим товаришам — капітанам, котрі ще не пішли на пенсію.

Через кілька років Андерсен потрапив у цю садибу вже буди студентом. Моряк тоді вже вмер, але юного поета зустрів між квітниками рій гарних і задержуваних дівчат — онук старого капітана.

Вперше тоді Андерсен відчув кохання до одної з цих дівчат — кохання, на жаль, нерозділене й туманне. Такі ж були всі захоплення жінками в його неспокійному житті.

Крістіан мріяв про все, що тільки спадало йому на думку. А батьки мріяли зробити з хлопчика хорошего кравця. Мати вчила його кроїти й шити. Та хлопчик коли що й шив, то тільки барвисті плаття для своїх театральних ляльок (він мав уже свій власний домашній театр). А замість кроєння він навчився віртуозно вирізати з паперу хитромудрі візерунки і невеличких танцюристок, що робили піруети. Оцим своїм мистецтвом він дивував усіх навіть в роки своєї старості.

Уміння шити знадобилося згодом Андерсену як письменникові. Він так перекреслював рукописи, що на них не лишалося місця для поправок. Тоді Андерсен виписував ті поправки на окремих аркушах паперу й акуратно вшивав їх нитками в рукопис — латав його.

Коли Андерсену сповнилось чотирнадцять років, помер його батько. Згадуючи про це, Андерсен казав, що цілу ніч над померлим сюрчав цвіркун, а сам хлопчик цілу ніч проплакав.

Так, оспіваний запічним цвіркуном, з життя пішов сором'язливий швець, нічим не цікавий, крім того, що він подарував світові свого сина — казкаря й поета.

Невдовзі по батьковій смерті Крістіан одпросився в матері й на жалюгідні заощаджені гроші поїхав з Оденсе в столицю Копенгаген — завойовувати щастя, хоча і сам він ще до пуття не знав, у чому воно полягало.

У складній біографії Андерсена нелегко встановити пору, коли він почав писати свої перші чудові казки.

З раннього дитинства його пам'ять була повна всяких чарівних історій. Та вони лежали під спудом. Юнак Андерсен довго мав себе за кого завгодно — за співака, за танцюриста, декламатора, поета, сатирика чи драматурга, тільки не за казкаря. Незважаючи на це, далекий голос казки давно бринів то в одному, то в другому його творі наче звук ледь зачепленої, але зразу ж відпущеної струни.

Вільна уява ловить довкола в житті сотні подробиць і з'єднує їх у гармонійне та мудре оповідання. Нема нічого, що знехтував би казкар, — чи то шийка пивної пляшки, чи крапля роси на пір'їні, що її зронила іволга, чи поржавілий вуличний ліхтар. Будь-яку думку — наймогутнішу й найпрекраснішу — можна висловити з дружньою поміччю цих окремих речей.

Що штовхнуло Андерсена в царину казки?

Сам він казав, що найлегше писав казки, лишаючись наодинці з природою, «слухаючи її голос», особливо тоді, коли відпочивав у лісах Зеландії, майже завжди оповитих негустим туманом, що дрімала під хистким мерехтінням зірок. Далекий гомін моря долинав у гущавину тих лісів, надавав їм таємничості.

Але ми також знаємо, що багато своїх казок Андерсен писав серед зими, в розпалі дитячих ялинкових свят, і надавав їм пишної форми, властивої ялинковим прикрасам.

Що й казати! Приморська зима, килими снігу, тріскотіння вогню в грубках і сяйво зимової ночі — все оце наvertsало до казки. А може, поштовхом до того, що Андерсен став казкарем, була одна пригода на вулиці в Копенгагені.

Маленький хлопчик грався на підвіконні в старому копенгагенському будинку. Іграшок було не так багато — кілька кубиків, старий безхвостий кінь з пап'є-маше, стільки разів викупаний, що аж масть утратив, і зламаний олив'яний солдатик.

Мати хлопчика — молода жінка — сиділа край вікна й вишивала.

Саме тоді в глибині безлюдної вулиці від старого порту, де сонно погойдувались у небі реї кораблів, з'явився довготелесий і худючий чоловік у чорному

вбранні. Він ішов швидко, непевно, трохи підстрибуючи й розмахуючи довгими руками й сам собі щось бурмотів.

Капелюха ніс він у руці, а тому було добре видно його великий спади́стий лоб, орлиний тонкий ніс і сірі примружені очі.

Він був негарний, але скидався на іноземця. Духмяна гілочка м'яти стриміла в петельці його сюртука.

Коли б можна було прислухатись до того, що бурчав цей незнайомець, то ми почули б, як він, співливим голосом читає вірші:

Тебе в своєму серці я зберіг,
Трояндо споминів, трояндо сподівання...

Жінка за п'яльцями підвела голову й сказала хлопчові:

— Ось іде наш поет, пан Андерсен. Під його колицкову пісню ти так добре засинаєш.

Хлопчик подивився спідлоба на незнайомого в чорному, схопив єдиного свого кривого солдатика, вибіг на вулицю, тицьнув солдатика в руки Андерсену і зразу ж утік.

Це був напрочуд щедрий подарунок. Андерсен це зрозумів. Він увіткнув солдатика в петельку сюртука поруч з гілочкою м'яти, як орден, потім витяг хустинку й злегенька приклав до очей, — мабуть, недарма друзі його звинувачували в надмірній вразливості.

А жінка, підвівши голову од вишивання, подумала, як хороше й разом трудно було б їй жити з цим поетом, коли б вона могла покохати його. Ось кажуть, що навіть заради молоді співачки Дженні Лунд, в яку він був закоханий, — усі звали її «сліпучою Дженні», — Андерсен не захотів зректись жодної із своїх поетичних звичок і вигадок.

А тих вигадок було багато. Якось раз він навіть придумав прикріпити до щогли рибальської шхуни еолову арфу, щоб слухати її тужливий спів у ту пору, коли задимають похмурі північно-західні вітри, що ніколи не вщухають у Данії.

Андерсен вважав своє життя прекрасним і майже безмарним, але це, звісно, тільки через дитячу свою життєрадісність. Ця незлобивість до життя буває звичай-

но найпевнішою ознакою внутрішнього багатства. У таких людей, як Андерсен, нема охоти гайнувати час та сили на боротьбу з житейськими невдачами, коли довкола так виразно сяє поезія і треба жити тільки в ній, жити тільки нею й не прогавити миті, коли весна торкнеться губами дерев. Як було б добре ніколи не думати про житейські злигодні! Чого вони варті в порівнянні з цією благодатною, пахучою весною.

Андерсенові хотілось так думати й так жити. Але дійсність зовсім не була ласкава до нього, як він був того вартий. Було багато, надто багато прикростей і образ, особливо в перші роки в Копенгагені, в роки злиднів і зневажливої до нього зверхності визнаних поетів, письменників та музикантів.

Надто часто, навіть коли він постарів, Андерсенові натякали, що він «бідний родич» у датській літературі й що йому — синові шевця і бідняка — слід знати своє місце серед панів радників та професорів.

Андерсен казав про себе, що за своє життя він випив не один ківш лиха. Його замовчували, зводили на нього наклепи, з нього насміхались. За що?

За те, що в ньому текла «мужицька кров», що він не був схожий на чванькуватих і заможних обивателів, за те, що він був справжнім поетом «божою милістю», був бідний, і нарешті за те, що він не вмів жити.

Невміння жити вважали за найтяжчу ваду в філістерському суспільстві Данії. Андерсен був просто недогодний у цьому суспільстві — цей дивак, цей, за словами філософа Кіркегора, кумедний поетичний персонаж, який ожив і несподівано з'явився з книги віршів, але забув секрет, як повернутися назад на запилену полицю книгозбірні.

«Усе добре в мені топтали в грязюку», — говорив про себе Андерсен. Казав він і гіркіші речі, порівнював себе з собакою, що тоне, а в нього хлопчаки жбурляють камінням, але не від злості, а заради пустої забави.

Так, життєвий шлях цієї людини, що вмiла бачити вночі світіння шипшини, коли воно схоже на мерехтіння білої ночі, людини, що вмiла почути в лісі вуркотіння старого пенька, шлях її не був усипаний вінками.

Андерсен страждав немилосердно, і можна тільки схилитись перед мужністю цієї людини, котра не розгубила на своєму життєвому шляху ні доброзичливості

до людей, ні прагнення до справедливості, ні здатності бачити поезію всюди, де вона є.

Він страждав, але він не скорявся. Він обурювався. Він пишався своєю кровною близькістю до бідняків — до селян і робітників. Він увійшов до «Робітничої спілки» і перший серед датських письменників почав читати робітникам свої казки.

Він ставав іронічним і нещадним, коли йшлося про зневагу до простої людини, про несправедливість і брехню. Поряд з дитячою щирістю в ньому жив ідкий сарказм. На повну силу він виявив його у своїй великій казці про голого короля.

Коли помер скульптор Торвальдсен, син бідняка й друг Андерсена, то для Андерсена була нестерпною думка, що за гробом великого майстра попереду всіх буде бундючно ступати датське панство.

Андерсен написав кантату на смерть Торвальдсена. Він зібрав на похорон дітей бідняків з усього Амстердама. Ці діти йшли цепом обабіч похоронної процесії й співали Андерсенову кантату, котра починалась словами:

Звільніть дорогу до могили біднякам,
Бо з-поміж них небіжчик вийшов сам...

Андерсен писав про свого друга, про поета Інгемана, що той розшукував насіння поезії на селянській землі. Але найбільше ці слова стосуються самого Андерсена. Він вибирав зерно поезії на селянських ланах, зігрівав їх біля свого серця, сів по низьких халупах, і з того насіння виростали й розцвітали небачені й чудові квіти поезії, що тішили серця злидарів.

Були роки трудного й принизливого навчання, коли Андерсену доводилось сидіти в школі за однією партою з хлоп'яками, набагато молодшими за нього.

Були роки душевного сум'яття й болісних пошуків своєї справжньої дороги. Сам Андерсен довго не знав, які галузі мистецтва близькі його талантові.

«Як горянин вирубує східці в гранітній скелі,— казав про себе під старість Андерсен,— так я поволі й тяжко завойовував своє місце в літературі».

Він до пуття не знав своєї сили, поки поет Інгеман не сказав йому жартома:

«Ви маєте дорогоцінний дар знаходити перлини в будь-якій стічній канаві».

Ці слова відкрили Андерсенowi самого себе.

І ось — на двадцять третьому році життя — вийшла перша справді андерсенівська книга «Прогулянка на острів Амагер». У цій книзі Андерсен зважився нарешті випустити в світ «розмаїтий рій своїх фантазій».

Легкий трепет захвату перед не відомим доти поетом пройшов по Данії. Майбутнє вияснялось.

На перший же мізерний гонорар від своїх книг Андерсен вирушив у подорож по Європі.

Безупинні мандри Андерсена можна з повним правом назвати подорожуванням не тільки по землі, а й по своїх великих сучасниках. Бо, хоч би де був Андерсен, він завжди знайомився з своїми улюбленими письменниками, поетами, музикантами й художниками.

Такі знайомства Андерсен вважав не тільки природними, а й конче потрібними. Блиск ума й таланту видатних сучасників сповнювали Андерсена відчуттям його власної сили.

В щоденному неспокої, в постійній зміні країн, міст, народів і попутників, у хвилях «поезії мандрів», у зустрічах і не менш чудових роздумах минуло все життя Андерсена.

Він писав скрізь, де його заставляло жадання писати. Хто злічить, скільки подряпин лишило гостре його квалливе перо на олив'яних чорнильницях у готелях Рима й Парижа, Афін і Константинополя, Лондона й Амстердама!

Я сказав про квалливе перо Андерсена. Доведеться на хвилину відкласти оповідання про його мандри, щоб пояснити цей вираз.

Андерсен писав дуже швидко, хоч потім довго й прискіпливо правив свої рукописи.

А писав він швидко тому, що володів даром імпрровізації. Андерсен був справжнім взірцем імпрровізатора.

Імпрровізація — це миттєвий відгук поета на будь-яку чужу думку, на будь-який поштовх зовні, стрімке перетворення цієї думки в потік образів і гармонійних картин. Вона можлива тільки при великому запасі спостережень і чудовій пам'яті.

Свою повість про Італію Андерсен написав як імпровізатор. Тому він і назвав її цим словом — «Імпровізатор». І, можливо, глибока й шаноблива любов Андерсена до Гейне пояснювалась почасти тим, що в німецькому поеті вбачав Андерсен свого співбрата по імпровізації.

Але повернімось до подорожей Крістіана Андерсена.

Першу подорож він здійснив по Каттегату, захаращеному сотнями парусних кораблів. Це була дуже весела поїздка. На ту пору в Каттегаті з'явилися перші пароплави: «Данія» та «Каледонія». Вони викликали ураган обурення серед шкіперів парусних кораблів.

Коли пароплави, надимівши на всю протоку, сором'язливо проходили крізь стрій парусників, їх всіляко висміювали. Шкіпери посилали в рупор найдобріші прокляття. Їх узивали «сажотрусами», «димовозами», «копченими хвостами» і «смердючою помийницею». Ці жорстокі морські чвари дуже потішали Андерсена.

Та плавання по Каттегану уваги не варте. Після нього почалися справжні подорожі Андерсена. Він багато разів об'їздив усю Європу, був у Малій Азії і навіть у Африці.

Він познайомився в Парижі з Віктором Гюго і з великою актрисою Рашель, розмовляв з Бальзаком, гостював у Гейне. Він застав німецького поета в товаристві молоденької чарівної дружини-парижанки, серед гурту галасливих дітей. Помітивши розгубленість Андерсена (казкар у глибині душі побоювався дітей), Гейне сказав:

«Не лякайтесь. Це не наші діти. Ми їх позичаємо у сусідів».

Дюма водив Андерсена по дешевих паризьких театрах, а якось раз Андерсен бачив, як Дюма писав один із своїх романів: то голосно сварився зі своїми героями, то аж качався од сміху.

Вагнер, Шуман, Мендельсон, Россїні й Ліст грали для Андерсена свої твори. Ліста Андерсен називав «духом бурі над струнами».

В Лондоні Андерсен зустрівся з Діккенсом. Вони подивилися один одному в очі. Андерсен не витримав, відвернувся й заплакав. То були сльози захоплення перед великим серцем Діккенса.

Потім Андерсен гостював у Діккенса в його маленькому будинку коло моря. На подвір'ї сумовито грав шарманщик-італієць, за вікном у присмерку блимав вогонь маяка, повз будинок пропливали, виходячи з Темзи в море, незграбні пароплави, а дальній берег річки, здавалось, палав, немов торф, — то диміли лондонські заводи й доки.

«У нашому домі повно дітей», — сказав Діккенс Андерсену, сплеснув у долоні, і в ту ж мить кілька хлопчиків і дівчаток — синів і дочок Діккенса — вбігли в кімнату, обступили Андерсена й розцілували його, дякуючи за казки.

Та найчастіше й найдовше Андерсен бував у Італії.

Рим став для нього, як і для багатьох іноземних письменників та художників, другою батьківщиною.

Одного разу Андерсен проїздив диліжансом по Італії.

Була весняна ніч, повна великих зірок. У диліжанс сіло кілька сільських дівчат. Було так темно, що пасажири не могли розгледіти одне одного. Та, незважаючи на це, між ними зайшла жартівлива розмова. Справді, було так темно, що Андерсен помітив тільки, як полисували вологі зуби в дівчат.

Він почав розповідати дівчатам про них самих. Він говорив про них, як про казкових принцес. Він захопився. Він вихваляв їхні зелені загадкові очі, духмяні коси, червоні губи й густі віі.

Кожна дівчина була по-своєму прекрасна в описі Андерсена. І по-своєму щаслива.

Дівчата ніяково сміялись, та хоч було темно, Андерсен помітив, як у декотрих блищали на очах сльози. То були сльози вдячності доброму й чудному попутникові.

Одна з дівчат попросила Андерсена, щоб він описав їм самого себе.

Андерсен був некрасивий. Він знав це. Але зараз він намалював себе струнким, блідим і принадним юнаком з душею, що тріпоче, дожидаючи кохання.

Нарешті диліжанс зупинився в глухому містечку, куди їхали дівчата. Ніч стала ще темнішою. Дівчата попрощалися з Андерсеном, до того ж кожна з них палко й ніжно поцілувала на прощання дивного незнайомця.

Диліжанс рушив. Ліс шумів за його вікнами. Пирхали коні, й низькі італійські сузір'я палали над голо-

вою. І Андерсен був такий щасливий, як, може, ще ніколи не був щасливий у житті. Він благословляв подорожні несподіванки, скороминущі й милі зустрічі.

Італія скорила Андерсена. Він полюбив у ній усе: кам'яні мости, порослі плющем, ветхі мармурові фасади будинків, обшарпаних смаглявих дітей, помаранчеві гаї, «одцвітаючий лотос» — Венецію, статуї Латерана, осіннє повітря, холоднувате й п'янке, мерехтіння куполів над Римом, старовинні полотна, пестливе сонце і ту безліч плідних думок, що їх породжувала Італія в його серці.

Помер Андерсен року 1875-го.

Незважаючи на часті лихоліття, на його долю випало справжнє щастя бути обласканим своїм народом.

Я не перелічую тут усього, що написав Андерсен. Навряд чи це потрібно. Я хотів лише побіжно змалювати риси цього поета й казкаря, цього чарівного дивака, що зостався до самої своєї смерті щиросердою дитиною, цього натхненного імпровізатора й ловця людських душ — і дитячих, і дорослих.

Він був поетом злидарів, хоч королі вважали за честь потиснути його худорляву руку.

Він був співцем простолюду. Все його життя свідчить про те, що скарби справжнього мистецтва живуть лише в свідомості народу й більш ніде.

Поезія насичує серце народу, неначе міріади краплин вологи насичують повітря над Данією. Тому, кажуть, ніде немає таких широких та яскравих райдуг, як там.

Нехай же ці райдуги якнайчастіше виграють, як багатобарвні тріумфальні арки над могилою казкаря Андерсена і над кущами його улюблених білих троянд.

СТАРИЙ У ПОТЕРТІЙ ШИНЕЛІ

Є тисячі сіл у нас в Росії, загублених поміж полями й перелісками. Тисячі сіл, непомітних, як сіре небо, як білоголові сільські діти. Ці діти, стрівши незнайому людину, завжди стоять похнюплені, але, якщо вже й зведуть очі, то в них сьйне така довірливість, що від неї аж серце защемить.

Коли-не-коли серед незліченних Сосновок, Нікольських чи Горілих Двориків трапиться село з помітним, а часом і незвичайним найменням, подібним до Миса Доброї Надії в Тамбовській області чи Колибельки десь поблизу Острогозька.

Завжди здається, що села з такими дивовижними назвами неодмінно пов'язані з цікавими подіями і що від цього й пішли їх імена.

Я теж так думав, поки мало знав сільську Росію. Але потому, в плині літ, коли мені пощастило краще пізнати країну, я переконався, що майже немає такого села — навіть найнужденнішого, — де не було б своїх примітних подій і людей.

Візьмімо, приміром, околиці містечка Єфремова в нинішній Тульській області — того самого Єфремова, що, за словами Чехова, був найглухішим з-поміж усіх повітових міст у Росії. Які ж глухі села мали б оточувати це містечко!

На перший погляд це було й справді так. Але тільки на перший погляд.

Року 1924-го я прожив ціле літо недалеко від Єфремова, в сільці Богові. Минав сьомий рік революції, але зовнішніх змін поки що було не так багато.

Ті ж самі лисуваті вівсяні поля сухо шелестіли за околицями, і ходив по них хвилями вітер. Ті ж самі немовлята в злинялих брудних чепчиках лежали в колісках, обліплені мухами. В базарні дні торохкотіли по шляху вози, і жінки в онучах тряслись на них і співали проразливими й удавано веселими голосами хвацьких пісень. І сонно шуміла біля струхлої греблі невеличка річка Красива Меча (тутешні жителі називали її Красива Меч).

Поживши в Богові, я дізнався, що неподалік од Єфремова збереглась садиба Лермонтова, поетового батька, де в розсохлому домі висить на стіні запошений

у походах поетів сюртук. Казали, буцім Лермонтов спинявся в батька, коли їхав на Кавказ, на заслання. Дізнався, що на берегах Красивої Мечі полював Іван Сергійович Тургенєв, а в Єфремові бували Чехов та Бунін.

Але все це стосувалось минувшини. А мені хотілося знайти риси сучасності, знайти людей, зв'язаних з новітніми часами.

Та як навмисне в Богові навіть не було жодного учасника громадянської війни — анікогісінько, хто був би свідком недавніх подій. І теж, немов навмисне, в селі жив якийсь відставний полковник, судячи з розповідей, людина самотня й неговірка. Чому саме оселився він у Богові, ніхто мені не зміг сказати.

— Живе собі й живе, — казали селяни. — Зла поки що не чинить. Найняв хату, сам собі варить картопельку та з рання до смеркання сидить із вудкою на річці. Що з нього візьмеш — людина стара.

— Чого ж він тут живе?

— А біс його знає! Питати його про це якось незручно. Приїхав минулого року та й zostався тут жити. Край у нас тихий. Йому, колишньому офіцерові, тут, звісно, прикростей менше. Самі знаєте, офіцер нині мовби ящурний. Кожен від нього сахається.

Зустрівся я з цим відставним полковником на Красивій Мечі коло греблі млина.

Був похмурий, досить холодний день, які часом випадають серед літа. Пухкі хмари пропливали над землею, і з них ліниво падали краплі дощу. Потім дощ перестав.

Я прийшов до млина ловити в тиховодді рибу. На колоді біля греблі сидів худорлявий дідок з довгою сивою бородою, в старій офіцерській шинелі й сірій кепці. Замість позолочених формених гудзиків до шинелі були попришивані звичайні чорні гудзики, як на жіночих салопах.

Старий куриєв коротеньку люлечку, зроблену з коліна газової труби. Вона була, мабуть, дуже важка. Коли старий вибивав її об колоду, то звук був такий, ніби забивають цвяхи.

Ловив старий на одну вудку і уваги на мене попервах не звертав.

А я ловив аж на три вудки, і тому в мене риба раз по раз зривалась. Поки я міняв черв'яка на одній вудці,

на другій, наче навмисне, обов'язково клювало. Я хапався за неї, та було вже запізно, і я витягав з води тільки огризок черв'яка. А старий тим часом раз по раз повагом виводив чималих, свинцевого кольору підустів і товстих плотвиць.

Він несхвально кахикав, поглядаючи, як я вовтузився з вудками. Це його, як видно, драгувало. Нарешті він не витримав і сказав:

— Ловити слід, юначе, на одну вудку. Задля душевної рівноваги. А так ви тільки нерви собі попусуєте.

Я його послухався, змотав дві вудки й почав надити на одну. Зразу ж я витяг чималого окуня. Старий усміхнувся.

— Бачите! — сказав він. — По трьох мішенях зразу з трьох гвинтівок не стріляють, а здебільшого мажуть. От ви й мажете так безбожно, що нема сили дивитись.

З річки ми повертались до Богава пізнім смерком. Старий ішов поволеньки, дивився собі під ноги й ні разу не підвів голови. Тому й до села ми добулися вже в вологій та неприязній темряві.

Цілу дорогу старий розповідав мені, як варити горох для наживки на підуста, і я не мав нагоди спитати, хто ж він такий і чому він оселився в Богові. Тут, як я знав, не було в нього жодної близької душі.

Багряні хмари на заході помалу прочахали. Гув сумовито в болоті бугай. Холодні краплі дощу знов важко порожили по лопушинню. І ця похмурість вечора якимось робом передалась моїм думкам про самотню старість, про людину в потертій шинелі, що плентала поряд зі мною.

Один тільки раз за всю нашу розмову старий згадав щось про себе й сказав, що перед першою світовою війною він був комендантом фортеці Осовця у Польщі. Ось там він ловив на річці Бобрі ще й не таких підустів!

Минало літо. Старий уперто мовчав про своє минуле, і розпитувати його про це було таки незручно. Одного разу я був спробував натяком його спитати, чи, мовляв, не треба йому чимось допомогти, але старий тільки всміхнувся на мої слова й не відповів нічого.

Вся історія з отим старим ставала дедалі загадковіша. Особливо коли я дізнався, що він щомісяця одержує

з Єфремова якусь повістку, ходить до міста й повертається звідти стомлений, але вдоволений. І щоразу приносить дарунки сільським дітям і своїй сусідці Насті — багатодітній, але ще не старій молодиці, котру покинув чоловік. Дітям — липучі цукерки, а Насті то пачку чаю, то котушку ниток.

Я ніколи не бачив істоти лагіднішої за Настю. Кожне її слово чи рух виказували безпорадність і добрість. Вона завжди винувато всміхалась, похапцем поправляла під хусткою волосся, і руки їй тремтіли. Дивилась вона розгублено, а до її хати я просто соромився зайти — Настя мерщій кидалась витирати пеленою лаву й стіл, виганяли в сіни квочку з курчатами, червоніла до сліз і все поривалась настановити позеленілий самовар.

Нарешті прийшла осінь, і я вже через кілька днів зібрався повертатись до Москви.

Деякі місця покидаєш і все-таки думаєш, що колись повернешся сюди. Це легше, ніж їхати звідкись, добре знаючи, що їдеш назавжди. При цьому неодмінно виникає гірке почуття, ніби ти лишаєш тут часточку серця.

Хоч би яке було похмуре й непривітне те залишене місце, хоч би як тебе гнітило перебування в ньому, в душі завжди лишається жаль, а то, може, й любов.

Так, мабуть, любить мати хирляве своє дитя, котре бавиться трухлюю тріскою. Любить його до сліз, до стогону — безпорадне, на самотність приречене межи здоровими і сміхотливими дітьми. Про дитину я подумав, очевидячки, тому, що такий ось хворий і тихий хлопчик був у Насті. Звали його Петрусь.

Йому вже сповнилось шість років, але він майже не вмів розмовляти. Цілий день він сидів на дорозі, пересівав пилюку з долоні в долоню й мовчав.

Якось я підійшов до нього, присів навпочіпки й заговорив із ним. Він, наляканий, зиркнув на мене, зморщився і беззвучно затрясся-заплакав, уткнувшись обличчям у рукав.

— Що тобі? — спитав я розгублено й торкнув гостре його плече, що здригалось під запряною сорочиною.

Я нічого не розумів. Я бачив тільки величезне, безмовне й темне горе цієї маленької істоти, що захлиналася від сліз.

— Що тобі? — повторив я, і раптово, наче лезом ножа, різонула мене думка: «А може, він розуміє, що йому таке?»

З хати вибігла Настя, схопила хлопчика на руки і, як завжди, винувато всміхаючись, мовила:

— Він у мене болященький, дурник, нерозумний мій. Ви не гнівайтесь. Як тільки його приголубиш, він завжди заплаче.

Несподівано Настині очі стали темніші, і вона злостивим голосом сказала:

— Я їх власними руками подушила б, усіх мужиків отих окаянних, іродів! Тільки й життя, що лигати горілку цілими відрами та матюкатись. Наплодять ось таких дітей, а тобі потім серце стікає кров'ю. Мій він хлопчик, живий! І нема кому за нього вступитись.

Тільки-но я поклав собі їхати, заманулося мені приємно зостатись. Все відкрилось раптом у новій подобі — і люди, й пасовиська, і вся ця темна осіння земля.

Ішли дощі, дні, похмури, непроглядні, були схожі на світанки, в хаті стало вогко й холодно. І лише купи опалого листу осявали землю своїм жовтим прохолодним вогнем.

Перед від'їздом я востаннє пішов зі старим — звали його Петром Степановичем — ловити рибу. На той час дощі вже минулись, але над землею цілісінькі дні плів туман. Він не розвіювався навіть опівдні.

Я спитав старого, чи йому не треба чого в Москві.

— Ні, красно дякую, — відмовив той. — Москви ж я більш ніколи не побачу. Тут ось доживу свої дні. Нема куди мені їхати, та й не треба. Я старий байбак — у мене ж ні дітей, ні жінки. А про друзів — то нема чого й казати. Одні вже повмирали, а інші давненько розбрелись хто куди. Та, мушу признатись, у старій армії в мене й друзів не було. Один, другий — та й усе.

— Чому ж то? — спитав я.

— Я — солдатський син. Батько мій був вахмістром. Я родом, як колись казали, з мужви, з простолюду. Чорної кості. Коли б не це, хіба мене звільнили б у відставку з старої армії в чині полковника? Комендантові такої фортеці, як Осовець, належало бути генералом. А мене, сказати правду, тільки терпіли за сумлінність і за знання артилерійської справи.

— Чому ж ви не одружились?

— Тепер воно, звісно, й прикро, — відповів старий і спинився перепочити.

Худорлявий, високий, трохи згорблений, він мені чимось нагадував сумовитий образ Дон-Кіхота. Очі в старого були сльозаві. Він витяг червону картату хусточку й витер сльози.

— Я за цим тепер шкодую, — сказав він, оддыхавшись. — І не тільки тому, що не мав жінки — бог з нею, з жінкою, надивився я на цих офіцерських жінок, — а тому, що не було в мене ні сина, ні дочки. А коли дбати немає про кого, то й існування, виходить, пусте. Холодне існування. Ось тут і морочишся з чужими дітьми, з отакими пуцьверінками.

Я нарешті зважився спитати:

— Як ви потрапили в Богово?

— Це, любий мій, довжелезна історія з географією. Розкажеш — однак не повірите. Якийсь просто фантастичний випадок на старості літ. Власне кажучи, потрапив я сюди просто. Чув я про Красиву Мечу, про красу цього краю й вирішив тут доживати віку. Але ухвалі цій передувала одна дивовижна подія. Я з неї й досі дивуюсь.

— Яка подія?

— Нервові ж ви люди! — кинув докірливо старий. — Я люблю побалакати докладно. А вам тринь-бринь — та й по всьому! Нема ж ніякісінької душевної рівноваги.

— Добре, Петре Степановичу, — мовив я винувато. — Я не буду більш перепиняти.

— От і гаразд! Відбулася революція, а я вже в ту пору жив у відставці в Калязіні. Ну, звісно, лишився без пенсії, погони позрізав, гудзики з гербами теж, а пальтечка цивільного не роздобув. Не спромігся. І розумію, що треба мені з Калязіна подаватися в ті краї, де мене ніхто не знає. Бо в Калязіні ж я, наче на белебні. Розумію, що слід мені поміж людьми згубитись. А де ж може бути велелюдніше, як у Москві. Добувся до Москви я, найняв куток у старої вдови в Петровському парку. Грошей у мене лишилось від пенсії — обмаль. Але пнусь, сяк-так викроюю на прожиття. Стара, господиня моя, жінка була крихкотіла й досить добра, мабуть, від хвороби, — порок серця мала. І дочка з нею жила, комсомолка. Ця мене мовби й не помічала. Вже

Й не знаю — чи й справді не помічала, чи тільки вдавала. Хоч я, признаюсь, був завжди лагідний, а особливо — в той час, коли взяти до уваги моє препогане становище. Лозунг був у таких, як ось я, один-єдиний: мовчи та диш і носа без нагальної потреби з нори не вистромляй. Намуляла царська армія шию народові своїм хомутом. Це я завжди розумів. А в житті за все бува покута.

Так от, жив я в злиднях, гірше не придумав, поки нарешті не витратив останніх своїх карбованців. Умирати нікому ж не хочеться, та й перед хазяйкою соромно. Не спав я дві ночі, все думав та й додумався тільки до того, щоб іти милостині просити, старцювати, стати справжнім жебраком.

Старий замовк і глянув на мене, ніби в подиві.

— Уявіть собі, — стати справжнім жебраком! Це не життя, а тління в могилі. Сам собі не радий і на себе дивишся з відразою. І все тоді думалось — мерщій би мені смерть послав господь яку завгодно, хоч найпідлішу, ніж ниїти в такій ганьбі. Дехто звекає, а я не зміг. В жебрацтві теж потрібні вміння, досвід, акторство. Нічого цього я не мав.

Я старцював у Петровському парку, далі не виходив, побоювався. Просив ближче до моєї домівки. Стою на розі, очей не підводжу, соромно людям в обличчя дивитись. Стою, спираючись на ціпок, і мимрю щось таке, що гидко й згадати зараз. «Подайте бездомному старому на шматок хліба». Подавали, прямо скажу, погано. Шинель моя офіцерська всіх страхала. А бувало, так ображали, аж голова холонула від гніву. Але що вдієш — себе стримував.

Увечері прийду в свій куток, лічу дрібні, мідяки — та й нічого не бачу. Все туманом застеляє. Повірите, не раз про те я думав, щоб заповідати собі смерть. І коли б не один випадок, заповідав би. Не дуже з тим ділом звикав би.

Ми з ним підійшли до тиховоддя, що коло млина, й сіли на сиру колоду — звичне місце Петра Степановича.

— Чогось мені холодно, — поскаржився він і підняв комір шинелі. Зісподу комір був синювато-сірого свіжого кольору, а зверху — збляклий і пожовклий.

Справді стало холодніше, хоч і не було вітру. На

хмарах виникла, як завжди в таких випадках, сиза, майже зимова суга.

— Так от,— мовив старий, закурюючи люльку,— якось улітку прийшов я додому раніш, як звичайно, з таким добутком, що й не повірите. Якийсь хлопчисько подав мені п'ятак. І все! За цілий день. В орлянку, мабуть, грав цим п'ятаком — такий він був побитий та погнутий. Його навіть у трамваї не взяли б, не те що на Інвалідному ринку.

Ноги в мене стали вже на той час опухати. Вирішив,— уночі покінчу з оцим мордуванням, нема більше снаги за своє життя боротись. Та й навіщо? Кому я потрібен, відставної кози барабанщик? І якось так чудно подумалось, що все-таки слід би з рідною землею попрощатися, з ясним небом, із сонечком (воно вже хилилось на захід), з птахами й деревами.

Вийшов я на вулицю й сів коло воріт на лаву. Вулиці в Петровському парку тоді скидались більше на сільські, позаростали травою й шелестіли над ними од вітру старі московські липи.

Сиджу без ніяких думок у голові. А навскоси, проти нашого будиночка, був гуртожиток учнів авіації. Народ насмішкуватий, буйний. Нікому не давали проходу, особливо мені. Як побачать мене, повисовуються з вікон та й горлають: «Старий шкарбан! Скобелев! Музейний експонат!» А я проходжу, мов глухий.

Сиджу я так на лаві й бачу — йде по нашому боці чоловік якийсь, невисокий на зріст, у чорному костюмі, в кепці. Йде не поспішаючи, руки за спину заклав, під свій піджак, і про щось, видно, міркує. Зупиниться, на липи гляне, мовби шукає в них чогось, і йде собі далі. Наблизився до мене, зупинився й каже хутко так і наче в жарт:

— Ви дозволите мені з вами посидіти?

— Будь ласка,— кажу.— Тут сидіти нікому ж не заборонено. Тільки ви трохи далі од мене сідайте.

Він примружився, перестав усміхатись і поглянув на мене дуже уважно.

— Чому ж це? — питає.

Я мовчу, а він повторює:

— Чому ж це?

— Ви що ж, самі не бачите,— відповідаю я трохи сердито,— що я жебрак?

Він знову поглянув на мене та й каже буцім сам собі:

— Так, бачу. Кепсько вам живеться.

— Куди вже гірше. Тільки й тримаюсь людським жалем. Жебрачу межі людьми.

— Ви колишній офіцер?

— Офіцер, — відповідаю. — Собака! Людина з тавром — от і все.

Нараз він усміхнувся та з такою добрiстю, аж я трохи сторопів.

— Стривайте, — каже. — Ви не хвилюйтесь. Офіцери теж різні бували.

— Отож-бо й воно, що різні, а відповідати всім однаково. Я сам колись був комендантом Осовця, усіх тих розтелеп, що поривались мордувати солдатів, тримав у страсі. Переслідував, як міг. Російський солдат — свята людина. Це ви запам'ятайте. Руками російського солдата вся наша історія звершилась, та, до речі, й оця ваша революція.

Тут він одкинувся трохи назад і зайшовся таким сміхом, що відчуваю, сам я став усміхатись за ним. Він почав мене розпитувати про стару армію, про Осовець і про недавню війну. Я йому все докладно розповів. Сказав, між іншим, що ми, військові, давно знали з секретних наказів, що готується війна. Цими моїми словами він чомусь особливо зацікавився і все казав: «Так-так! Ну-ну! Що ж далі?» — а потім, в очі дивлячись, спитав:

— Що ви думаєте про більшовиків? Вийде в них щонебудь?

— А чого ж, — кажу, — не вийде! Що це ви, людино мила! Хіба самі не бачите? Добре воно, це все таки добре, тільки доглядати треба, щоб морального обличчя народ не втрачав.

Він знову подивився на мене якось навіть допитливо та й каже:

— Цілком я з вами згоден. А так жити, як оце ви, не можна. Ніяк не можна! Я напишу вам записку в одне місце, підіть з цією запискою туди, і вам напевне допоможуть.

Витяг блокнот, щось там швиденько написав і простяг мені. Я взяв, склав ту записку, запхнув у кишеню. Навіщо вона мені була потрібна, та записка! Хто це

допомагатиме офіцерові? Але, звичайно, я йому подякував за душевність, і він пішов. А я йому вслід:

— Ви що ж, гуляєте в цих місцях?

— Еге, — каже, — я хворів, і лікарі наказали мені щодня гуляти.

Пішов собі. Мені після цієї зустрічі полегшало на серці. «От, — думаю, — є ще благородні й чуйні люди на світі. Не погребував цей чоловік знайомством зі мною, поговорив із жебраком, з колишнім офіцером».

Сиджу ось так, міркую собі. Бачу, біжать до мене учні авіації. Незрозуміло чому, але всі якісь скуйовджені, аж навіть бліді. Підбігають, питають: «Ви знаєте, з ким ви розмовляли?» Звідки я знаю — з ким. Але в мене супроти отих авіаційних учнів таке зло було, так накипіло на серці за «старого шкарбана» та «Скобелева», що аж дрижу я весь. «Знаю, — кажу. — Забирайтеся звідси під три чорти. Вам би тільки з людини старої шкилювати».

Вони зразу скулились, одійшли. А ввечері прислали з якимось хлопчиськом пачку чаю і цукру не менше як фунт. «І чого це вони? — думаю. — Виходить, прогнав я їх, і озвалася в них совість».

Молодь я дуже люблю. Коли б не було молоді, то й жити ми не мали б для чого. Нудьга була б пекельна. Так що отих учнів льотних — до уваги брати не слід.

Отак, а я знову пішов старцювати. Що вдієш! Про ту записку забув. Поклав її в стару книгу Данилевського «Спалена Москва» — єдине моє добро — і, уявіть собі, забув. А серед зими, бачу, стало непереливки мені, відчуваю — впаду на вулиці десь у сніг та й дуба дам. Тоді тільки й згадав я про записку. Знайшов її, а вона вся пожмакана, ніби жована.

На записці адресу написано, якесь відомство, — я не розібрав. А мені до того відомства йти незручно через такий неохайний вигляд записки. Та й далеко йти кудись, у центр, до міста. Там я за своє жебрацьке життя й не бував. Все-таки пішов, наважився. Хазяйка мене просто примусила йти. «Ви, Петре Степановичу, — каже, — дитина, а не відставний полковник. Перед усім пасуєте. Дивно, як це вас призначили на коменданта фортеці. Вам би гуманні науки викладати, а не стріляти з гармат».

Іду й очей не підіймаю. З часів жебракування з'явилась у мене ця звичка — людям в очі не дивитись. Так було легше. Не можу цієї звички й досі позбутись. Та ви, мабуть, самі помітили. Старечі звички дуже назолисті й уперті.

Але все-таки прийшов. Відомство велике, але тихе. Всюди килимові доріжки лежать. Воратар чи швейцар — не знаю, як їх тепер називають, — каже мені досить рішуче: «Шинельку треба скинути, громадянине». А як я її скину. В мене під нею майже нічого нема. «Зроби ласку, — кажу швейцарові, — старого не сором. Я ось по цій записці». Показую йому записку. Він поглянув, заметушився нараз, підсуває мені стільця та й каже: «Посидьте, папашо. Я миттю про вас доповім». Пішов і повертається зразу ж. А за ним виходить середнього віку громадянин в окулярах. Обличчя суворе, але всміхається ласкаво. Бере мене під руку й веде за собою. Я йду, а з моїх опорків сніг, танучи, відпадає цілими грудками. Набрался я сорому на ціле життя.

Чоловік той привів мене до кабінету, посадовив у шкіряне крісло, спитав, чи є в мене які-небудь документи. Я все, що було, йому віддав. Пропадати, так пропадати! Він вийшов, а час минає. Пробігло з півгодини, сиджу я сам і вже не радий, що встряв у цю історію. Думав був навіть піти собі, та ніяк не можна без документів. Аж ось повернувся той чоловік — немалий, видно, начальник — і простягає мені пенсійну книжку і ордери на харчування та одяг і ще там на щось — чи то на дрова, чи на лікування в клініці. Велить мені розписатись і дає пачку грошей. «Це, — каже, — в рахунок першої пенсії. Наголодувались, либонь».

Я очам своїм не вірю. Він заспокоює мене. «Чого ви хвилюєтесь, Петре Степановичу. Ми, — каже, — труд високо цінімо, особливо такого знавця свого діла, як ви. Ви дістали по заслугах». — «Та звідки ви знаєте про мої заслуги?» Він сміється. «З вашого формуляра, — каже. — З вашого послужного списку». Господи! Це з офіцерського, бач, формуляра! Ну й діла!

Попрощались ми з ним, як приятелі. Я вийшов, іду до себе в Петровський парк, голови не підводжу, — очі налились слізьми і звички своєї не можу подолати.

Дійшов до Тверської вулиці. Стемніло вже, і засвітились над тротуарами ліхтарі. І вітрини крамниць

освітлені. «Ну, — думаю, — зайду куплю хоч хліба та ковбаси якої-небудь дешевенької, хазяйку почастую».

За всю дорогу підвів уперше очі, і тут мене мовби вдарило блискавкою. Портрет у вітрині виставлено. Дивлюсь — він! Той самий невисокий громадянин, що дав мені записку! І під портретом підпис друкований: «В. І. Ленін (Ульянов)». І поряд у вітрині — також він! Господи твоя воля!

Так я нічого й не купив, поспішив додому. Всередині в мене все тремтіло, і повірите — всю свою останню кров я ладен був віддати за ту людину. Визволив він мене з моєї душевної тюрми. В боргу великому я перед ним і за одним-єдиним я тепер шкодую, що нічим не можу віддячити. Немає вже ні сил, ані здоров'я.

Прийшов додому, можна сказати, прибіг, і до хазяйчиної дочки, до комсомолки, кинувся: «Роздобудьте мені портрет Леніна. Треба перевірити одну обставину». Вона пішла до себе в кімнатку й принесла газету. Називалась вона «Беднота». І в газеті — його портрет. Та ось він, я вам його покажу.

Старий неслухняними пальцями розстібнув шинель і витяг старий, перев'язаний тасьмою бумажник. Він розв'язав тасьму й вийняв з бумажника дуже потертий портрет Леніна, вирізаний з газети.

— Відтоді я все життя його з собою біля серця ношу, — сказав він глухим уриваним голосом. — Оце була людина!

Голова старому затряслась. Сльози потекли по його жовтих зморшкуватих щоках, але він не витирив їх.

Ми довго сиділи мовчки.

Туман густішав, стікав з пожовклих верб великими краплинами. Десь далеко за обрієм покрикував паровоз. Із Богова доносило слабкий запах диму та житнього хліба. На дорозі за Красивою Мечею проторохкотіла підвода і дівочий голос заспівав:

Серед буйних хлібів загубилося
Наше вбоге, нужденне село...

— Ось бачите, яка вона, наша Росія, — сказав, помовчавши, старий. — Я, голубе, чогось стомився. Роки! Ходімо!

Через десять літ мені випало їхати залізничною віткою з Тули в Єлець мимо Єфремова.

Знов була осінь. Твердий вагон гуркотів, мов бляшаний. Каламутно світили електричні лампочки. Хропли собі потомлені пасажири. Навпроти мене лежав на горішній полиці голений дід у високих мисливських чоботях. Розбалакались. Виявилось, що старий їде до Єфремова. Він усе придивлявся до мене, потім сказав:

— Мовби знайоме обличчя. А де я вас бачив — не згадаю. Не інакше, як у Богові.

Виявилось, що це був коваль із Богова. Мене він пам'ятав, але я його не міг упізнати. Коваль розповів мені, що відставний полковник помер років шість тому.

— Беззлобний був чоловік, — сказав коваль. — Пенсію діставав од нашого уряду. За які такі діла — те нікому не відомо. Сам він про це мовчав. Жив убого, гроші начебто відкладав. Ось і пішла селом чутка, що скнарність його доконала. Воно й правда — на старість людина здебільшого стає скупіша. А вийшло насправді інакше. Вийшло так, що старий наш, як почув, що смерть підступає, майже всі гроші віддав на нашу школу. Щоб, казав, духовного обличчя народ не втрачав. І Насті — пам'ятаєте її — лишив досить грошей. Дуже він уболював за її хлопчиська, за Петруся. А Петрусь позаминулого року помер. Не житець був на цім світі! Не житець! Я так гадаю, що це й на краще.

В Єфремові коваль зійшов. Я вийшов на платформу віддихатись од вагонної задухи. Поїзд спав. Від нього віяло маслянистим теплом.

Там серед ночі, де за моїм уявленням було Богово і мала б панувати без просвітку пільма, мерехтіла голу-бувата заграва.

Я довго міркував, що це за світло зараз у Богові, але так і не здогадався. А спитати було ні в кого.

Все, що я тут розповів, — справжня історія. Оповідання відставного полковника записано з пам'яті. Єдине, чого не зберегла моя пам'ять, це прізвища старого. Здається, звали його Гавриловим, але стверджувати цього не берусь.

ЮРБА НА НАБЕРЕЖНІЙ

— Коли ти ступиш на берег у Неаполі,— сказала мені моя дочка — молода жінка, схильна до несподіваних вчинків,— то подаруй оцю матрешку першій-ліпшій італійській дівчинці.

Я погодився. Хто знає,— може, це доручення призведе до якоїсь ліричної пригоди. Від таких пригод ми зовсім одвикли.

Може, не всі уявляють, що таке матрешка. Це дерев'яна лялька, схожа на «йвана-покивана». Зображує вона російську сільську дівчину. Матрешка всередині порожня, видовбана і легко розпадається на дві частини. В нутро матрешці вкладають одна в одну кілька менших матрешок. Якщо її показати людині незнайомій, наприклад, чужоземцеві, то навряд чи той здогадається, що в ній сховано ще кілька таких самих ляльок.

До мого від'їзду матрешка, запнена шаллю розкішного ясно-червоного кольору, стояла на письмовому столі. Вона була вкрита лаком і лисіла, мов скляна.

В ній причаїлося ще п'ять матрешок у барвисто розмальованих шалях: зеленій, жовтій, синій, фіалковій і, нарешті,— найменша матрешка, завбільшки з наперсток,— у шалі з позолотки.

Сільський майстер наділив матрешок російською вродою — соболиними бровами й червоним, як жар, рум'янцем. Їхні сині очі він прикрив такими довгими віями, що від самого тільки помаху мають ущент розбиватися серця мужчин.

З дитячих літ я уявляв собі Неаполь досить ясно, навіть з деякими подробицями.

А насправді Неаполь виявився ніби зміщеним у просторі й кольорі. Те, що я звик уявляти правобіч, було зліва; те, що в уяві я вбачав білим, виявлялось оливковим чи брунатним, а класичний дим над Везувієм зовсім щез. Везувій уже два роки не димів. Казали, ніби він погас назавжди.

Рано-вранці наш пароплав пристав до молу коло замка Кастель-Нуово. На молу юрмились черниці в білих крилатих чепцях. Вони ще здалеку квапливо хрестили й благословляли наш пароплав.

Аж ось до черниць підкотила на моторолері огряд-

на немолода ігуменя і щось гнівно гукнула. Черниці, положливо озираючись, подріботили пріч од нашого пароплава й зникли у вранішньому серпанку вулиць. Ігуменя, ревучи моторолером, помчала за ними.

Очевидно, сталась помилка, і черниці зустріли й благословили зовсім не той пароплав, який було потрібно.

Справді, невдовзі поряд з нами пришвартувався старий, перехняблений на один борт пароплав «Палермо». Збляклий італійський прапор сумно теліпався на його кормі. Пароплав привіз прочан із Палестини, де поклонялись вони гробу господньому.

Від «Палермо» пахло кофейною гущею й ладаном. У каютах висіли чорні розп'яття й жмутки колючої трави. То були злаки й терня Іудеї, убогий корм верблюдів та ослів, здерев'янілі рослини пустелі.

«Палермо» висадив прочан і зразу ж заснув, навалившись на пристань. Зрідка він блаженно зітхав відпрацьованою парою. Густі шорсткі водорості звисали з його червоного днища, і здавалось, що цей старезний пароплав так стомився в довгому рейсі, що в нього не стало сили поголитись.

Та «Палермо» не пощастило. Йому не дали поспати навіть півгодини. Два жваві буксири з трубами набакир підійшли до «Палермо», зачепили сонний пароплав тросами й відтягли від молу, щоб звільнити місце для американського пароплава «Президент Гувер».

Американець був білий, довгий і нудний. Він привіз туристів, здебільшого старих. По його палубах никали перевальцем фарбовані леді в жмаканих купальних костюмах і темних окулярах найхімерніших форм: подібних до кажанів, до трапецій, тропічних метеликів і парашутів. Чоловіки ходили в трусах, не соромлячись показувати свої синюваті півнячі ноги.

Та найдивовижнішим тут, у Неаполі, де барви неба, хмар і моря перетворюють увесь видимий світ на блакитний скрадливий дим, а ночі ридають голосами вуличних музикантів, — найдивовижнішим і найприкрішим було те, що ці американські чоловіки й жінки виявились нечувано прісними, нудотними і, звичайно, не поступилися жодною з за давнених своїх звичок. Їх ніщо в світі не вражало. Земля не давала їм достатніх приводів для захоплення, хоча й варта була часом захоувального поплескування по плечу.

Через величезний зал таможні з викладеними на підлозі мозаїками каравел ми вийшли на мол і ступили на італійську землю. Вона була вимощена звичайною брущаткою. На камінні юрмились голуби.

Поліцейські в білих тропічних шоломах та білих лакованих портупєях дивились на нас пильно й очікувально. Часом очі їхні просто благали нас про щось нам не відоме. Але згодом з'ясувалося, що поліцейські ждали дістати від нас московські сувеніри («сувеніро де Моска»), особливо значки з краєвидами Кремля. Одверто канючити сувеніри вони не зважувались.

Я вийшов на набережну. Я не забув про італійську дівчинку й ніс матрьошку, вгорнену в цигарковий папір. Любителі сувенірів якийсь час мовчки й докірливо плентали за мною, потім одстали.

Ніякої дівчинки я зразу не зустрів. Правда, я легко міг прогавити її тому, що часто зупинявся й дивився в глибину вулиць, що виходили на набережну.

Ця глибина вулиць була ваблива й таємнича. Вабила химерним переплетінням могутніх закрутків колон з чорними вітами тису, крикливих вивісок — з цівками напрочуд кришталевої води з фонтанів, крилатих пишногорудих богинь на фасадах будинків з різноколірним блиском церковних вітражів, смугастих тентів над кав'ярнями з запаморочливо пахучими олеандрами. Їхні рожеві квіти ледь погойдувались від цєвпинного автомобільного вітру. Вулиці виносили, мов ріки, на набережну холодний плін повітря з мармурових будинків.

Дівчинки не було. Я в досаді подумав, що вона встигла, мабуть, непомітно прошмигнути повз мене. Я примусив себе нарешті одірватись од видива приморських вулиць і поглянути вздовж набережної. Зразу ж мені аж в очах потемніло від щедрого сонячного світла, потім замерехтіло від корзин з квітами, виставленими на продаж понад бруківкою, і нарешті я побачив її.

Дорогою до берегів Італії я інколи уявляв собі дівчинку, яку зустріну в Неаполі першою. Вона здавалась мені схожою на юну збирачку винограду з картини Брюллова: таке саме сине волосся, повне глибокого сонячного лиску, такі самі лукаві очі й персикові щоки.

Дівчинка, котра йшла зараз мені назустріч, була зовсім не така. Їй було років з десять. Вона вела за руку маленького хлопчика. Він раз по раз оглядався: щось

таке вразило його уяву, і тому йшов боком. Дівчинка просто тягла його, і за щось сердито картала.

Видовище за спиною хлопчика було не зовсім звичайне. На невеличкий пароплав (пароплав цей, мабуть, ходив недалеко — в Сорренто або в Кастелламаре) переганяли старого плішового осла. Осел не хотів ступати на сходні, впирався всіма чотирма ногами й гидко гикав від обурення. Кінець кінцем на нього накинули лямку й стеребили на палубу паровою лебідкою. Робили все це, очевидно, лише заради пустощів.

Лебідка торохтіла. З неї шугала пара. Портові вантажники в строкатих сорочках свистіли й аплодували ослові, але той на це не зважав.

Я дивився на дівчинку. Вона була краща від брюловської збирачки винограду, — незрівнянно простіша, бідніша й прекрасніша.

На ній було блаженке чорне плаття, протерте на ліктях, заштопані світлі панчохи й старі — теж чорні — капці. І все оце чорне на диво пасувало до її худорлявого, блідого обличчя й світлих, ледь рудуватих кіс, зав'язаних їй на грудях недбалим вузлом.

Коли дівчинка підійшла, я розгорнув цигарковий папір і вийняв з нього матрешку.

Вона побачила матрешку, спинилась і засміялась, притуливши до грудей смагляві пальці. Чого вона сміялась, я не знаю. Може, від краси невідомої іграшки, що яріла під сонцем Неаполя. Там люди сміються, коли збуваються їхні улюблені або смішні сновидіння.

Я простяг дівчинці матрешку. Вона її не взяла. Вона перестала сміятись, звела темні брови й полохливо шарпнулася вбік. Я схопив її за руку і майже силоміць примусив її взяти матрешку.

Вона похнюпилась, присіла й сказала ледве чутно:
— Граціє, синьйоро!

Вона знов присіла й звела на мене вологі, сьайні очі. Мені трудно було повірити в те, що дівчинка дуже зраділа такій дрібничці, як матрешка. Але я побачив зблизька її худенькі ключиці під платтям, від якого тхнуло мазутом, побачив ще й інші прикмети покірливих злиднів і повірив, що для цієї дівчинки матрешка й справді велика радість.

Тоді я ще не бачив смердючих од гнилих овочів кварталів Неаполя, не бачив і околиць на північ од

міста, де жовтогарячий дим смердів кислотами, звисаючи над пустирями. І там, і тут жили люди.

Все це я побачив пізніше. А зараз Неаполь безтурботно сяяв, щедро віддаючи морю той блиск, який воно на нього проливало, відповідаючи йому таким самим блиском.

Дівчинка все дякувала мені. Хлопчик був ще такий маленький, що хоч як він задирав голову, намагаючись побачити, що коїться з сестрою, не міг углядіти матрешки. Але все-таки, наслідуючи сестру, він гудів знизу, з-за її колін, хрипким басом:

— Граціє, синьйоро!

Я був схилився до хлопчика, але в ту мить хтось обняв мене збоку за шию, зазирнув у обличчя, і я побачив біля себе усміхнені губи й широкі радісні очі.

Молода жінка, мабуть, селянка, в синій спідниці з оборками і в легенькій чорній шалі, напнутій на плечі, припала на мить гарячою щокою до моєї щоки й сказала гортанно й ніжно ті ж самі слова:

— Граціє, синьйоро!

Це була одна з квіткарок, що сиділи на набережній. Вона підбігла до мене й стала дякувати за те, що я подарував таку рідкісну іграшку італійській дівчинці.

За хвилину круг нас уже перемовлялась строката юрба перекупок. Вони облишили без нагляду свої лотки з помаранчами, дешевими коралами, квітами, стрічками, американською жувальною гумкою та сигаретами. Вони плескали мене по плечу, обіймали, щось кричали мені просто в обличчя, і очі в них сміялись.

Матрешка пішла по руках. Жінки дивились на неї, як на сонце, прикривши очі долонями, і цмокали в захваті. Вони термосили дівчинку, поздоровляли її, обсмивали на ній платтячко. Одна з жінок хутко переплела дівчинці коси і вплела в них жовтогарячу стрічку.

Жінки всякими способами старались причепурити дівчинку, навіть пришили їй до плаття пуп'янок жовтої троянди. І дівчинка справді неначе розцвітала під їхніми пальцями.

В усьому тому гомінкому піклуванні було помітно ніяковість жінок перед чужоземцем, перед «радянським синьйором», — ніяковість від змарнілого личка дівчати, від блаженного її плаття й від усього її вигляду.

Юрба росла. Таксі, що мчали по набережній, спиня-

лись коло нас. Шофери питали, що сталося, після чого квапливо вилітали разом з пасажирями з машин і пробирались до дівчинки. Портові робітники, ті, що освітали старого осла, напірали ззаду. Звідкілясь набігли школярі. Вони аплодували матрешці, бахаючи книжкою об книжку, і при цьому з книг вилітали одірвані сторінки. З військової вантажної машини зіскочили й змішалися з юрбою солдати-берсальєри з півнячими хвостами на кепі.

Старий візник зліз на передок свого ветуріно, оздобленого квітами й бубонцями, мовби це був маленький цирк на колесах, і співав фальцетом, звівши руки до неба, якусь пісеньку. Дівчинка вся світилась од захвату, од усієї тієї незвичайної пригоди в порту.

Та раптом усі змовкли. Я озирнувся. До юрби поволі наближався митний наглядач у кепі з золотим галуном і маленьким, наче іграшковим пістолетом, що висів на поясі в білій лакованій кобурі.

Він ішов упевнено, розштовхуючи юрбу. Обличчя його з короткими вусиками було зовсім незворушне.

Наглядач підійшов до дівчинки, взяв з її рук матрешку й став пильно розглядати, насупивши брови. Дівчинка благально дивилась на нього. Кілька разів вона несміливо простягала до матрешки руку, але зразу ж одсмикувала її.

Наглядач підвів голову й окинув зором натовп. Десятки насторожених очей також дивились на нього. Тоді наглядач усміхнувся й лягнув пальцями. Юрба невпевнено загомонила.

Наглядач підняв над головою матрешку, показав її на всі боки, як це роблять фокусники («О ля-ля!»), потім швидко, зовсім непомітним рухом одкрив матрешку й вихопив з неї другу — в яскравій зеленій шалі.

По натовпу пройшов тихий захоплений гомін. Наглядач знову клацнув язиком, і з зеленої матрешки вмить з'явилась жовта, потім синя, фіалкова, і, нарешті, він вийняв двома пальцями і обережно підняв останню, найменшу матрешку — в золотій шалі.

Тоді юрба неначе вибухнула. Вихор вигуків пролетів над нею. Люди плескали в долоні, свистіли, били себе по стегнах, тупали ногами й реготали.

Наглядач так само спокійно склав усі шість матрешок в одну й віддав дівчинці. Вона пригорнула матреш-

ку не до грудей, а просто до свого горла, що тріпотіло від щастя, схопила хлопчика й кинулась тікати.

Наглядач ламаною французькою мовою сказав мені повчально й сухувато:

— Ви вчинили невеличку похибку, мосьє.

— Яку?

— Ви могли подарувати цю іграшку не одній, а шести дівчаткам-неаполітанкам.

Він сказав, звісно, правду про шістьох дівчаток. Може, тому він так велично підніс руку в білій рукавичці до свого кепі й пішов од мене якось пихато і гордовито.

Оце, власне, і все, що сталось того ранку з матрьошкою в неаполітанському порту, коли б не ще одна обставина. Вона належить до того ряду явищ, котрі, можливо, існують в самій тільки нашій уяві і є наслідком наших жадань. Але все-таки вони впливають на дальший перебіг наших днів з незборимою силою.

Дівчинка втекла, забувши наостанку мені подякувати. Цю її помилку виправила та ж сама молода селянка в синій спідниці з оборками. Жінка знов обняла мене, знов ласкаво припала смаглявою, гарячою щокою до моєї щоки й сказала, але вже тихо й збентежено:

— Граціє, міа кара синьйоро!

Вона в ту ж мить побігла разом з іншими квіткарками до своїх корзин з квітами, а в мене на щоці зостався гіркуватий і тягучий запах її обличчя. Він був схожий на запах лаванди.

Він був на продиво стійкий, той запах, тримався кілька днів, і не стало його тільки в Римі, куди я їздив на кілька днів з Неаполя. Можливо, я так довго чув той запах тільки тому, що мені цього дуже хотілось.

Коли поїзд Неаполь — Рим, щохвилини пориваючись злетіти з рейок і гримнути в жовті ущелини Апеннін, мчав до Рима, я дивився у вікно на невеличкі гірські міста і думав, що кожне з них могло бути батьківщиною тієї селянки.

То були дуже древні міста на вершинах гір, зубчаті фортці, обнесені вищербленими мурами. Там бамкали дзвони похмурих соборів, де, можливо, світилися у сутінках вівтарів божественні фрески Джото чи й самого Рафаеля.

Білі звивисті й безлюдні дороги йшли до цих міст

із випалених посухою долин. Цими дорогами дріботіли осли. Найкраще було видно їхні темні вуха. Тоненькі осячі ноги зливалися з кольором шиферного пилу, і їх не можна було розглядіти.

Я придивлявся до цих міст, до вузьких вулиць коло висохлих од старості фасадів, до різнобарвних вивісок кіно і до потрісканого мармуру зруйнованих фонтанів, до вузлуватих олив у садках, відлитих начебто з дірчастого олива, і думав, що, може, ось у цьому місті в мене є рідне серце — таке ж ніжне, як тепло її маленької зашарілої щочки. І коли буде мені в житті дуже важко, то це простодушне серце ніколи не відмовить мені в допомозі й розраді. Я був певен цього. І ця віра безконечно полегшувала життя.

Коли я повертався назад, поїзд із Рима прийшов до Неаполя пізно вночі. У відчинене вікно вагона повівав теплий морський вітер з присмаком нафти. У вузьких будинках понад колією було, звичайно, темно, і тільки в яскраво освітленій будці стрілочника, сидячи на підвіконні, грав на мандоліні юнак з бакенбардами і обличчям Іва Монтана.

То було моє останнє враження від Неаполя.

Поїзд подали на мол просто до пароплава. Той зразу ж відчалив. З палуби було видно в світлі неприродно яскравих ліхтарів те місце на набережній, де сиділи вдень перекупки. Я вдивлявся в нього, соромлячись зізнатись самому собі, що чекаю дива, чекаю, що на безлюднім бруку з'явиться молода селянка в синій спідниці з оборками й побіжить по молу вслід за пароплавом, котрий уже поволі різав стальним носом морок ночі й чорну воду затоки.

На мить мені навіть приверзлось, буцім бачу я вдалині невиразну жіночу постать. Але то була одна з побіжних тіней, що ними сповнені портові ночі.

Я просидів на палубі до світанку, поки не відкрились, ледь голубіючи в безмежних водах, вогні Сардинії.

Світанок стрів я з жалем. Я знав, що кожний день віддалятиме від мене минуле й занурюватиме його в темряву так же дляво й певно, як поволі згасає на сцені електричне світло, взяте на реостат.

СКОРОМИНУЩИЙ ПАРИЖ

Я тут пробув тільки три дні з 24 000 днів мого попереднього життя.

(Лист із Парижа)

Восени 1956 року світ був стривожений. Починались і одразу ж гамувались незбагненні й нерішучі війни. Американські й англійські авіаносці та крейсери йшли мимо нашого теплохода на схід, до Порт-Саїда, і перемовлялись вогнями. Берегові станції блимали гальванічними іскрами, запитуючи кораблі, куди й під яким прапором вони йдуть. Уночі то з лівого, то з правого борту було чути гул корабельних гвинтів.

Так було, поки ми не вийшли в Атлантичний океан і не взяли курс на північ, понад берегами Португалії. Океан виявився набагато пустельнішим, ніж Середземне море.

Імла висіла над кам'янистим португальським плоскогір'ям. Серед нього здіймались величезні собори, фортеці та замки. Довкола цих старовинних будівель було безлюдно. З палуби нашого теплохода за цілий день ми помітили тільки дві-три легкові машини, що здіймали куряву поміж парканів, та єдиний старий каботажний пароплав.

Він, очевидно, ходив з Ліссабона до сонливих приморських містечок. Пароплав погойдувався на хвилях, мов барило. З його високої вузької труби, схожої на телеграфний стовп, валував густий дим.

Надвечір видніли самі тільки вогні маяків. Вони зустрічали й проводжали нас повільно й рівномірно. Коли зникав вогонь десь на мисі Сан-Вісенте, то зразу ж у шерехах водяної далини виникало світло маяка на іншому мисі, десь далі.

Я пролежав цілу ніч на шлюпочній палубі в шезлонзі, засунувши його в такий куток, де ніхто не міг мене помітити. Зрідка я чув у себе за спиною кроки вахтового.

Тої ночі я виразно уявив собі, що через три дні я вперше в житті побачу Париж. Я нарешті в це повірив, і в мене закалатало серце.

Цілу ніч пролежав я в тягучому й приємному заціпенінні, не маючи сили ворухнути рукою.

На світанку я примусив себе встати. Весь теплохід був мокрий від океанської роси. Одяг на мені промок до рубця.

Я повернувся в темну каюту.

Теплохід почало погойдувати: ми входили в Біскайську затоку — найнеспокійніше місце океану.

Гойдало весь наступний день. А надвечір з'явилися чайки, і капітан оголосив пасажирам по радіо на теплоході, що з правого борту саянули вогні острова Уессан. Це означало, що найнебезпечніше місце Атлантики лишилося позаду й можна, нарешті, не хвилюватись. А хвилювались майже всі, наслуховавшись оповідань про несподівані й страхітливі біскайські бурі.

Ніч минула на диво мирно. Із прочинених дверей кают (двері в каютах притримували спеціальні нікельовані важелі, щоб самі не зачинялись від морського протягу) було чути дихання людей і сонний шум вентиляторів.

Чергова покоївка сиділа, підібгавши ноги, на сірому плюшевому дивані біля трапу, що вів на палубу, читала «Золоте теля» Ільфа і Петрова й часом сміялась.

А вранці з океану покотив рідкий, аж прозорий туман. В цьому тумані ми пройшли повз парусний корабель з засвіченими прожекторами на щоглах. Корабель, пофарбований у білий колір, дражливо сіпався на якорях. На його борту чорнів великий напис: «Ле Гавр». То був плавучий маяк гаврського рейду.

Попереду в імлі щось зеленіло й спалахувало безліччю вогнів. Ранкове сонце, мабуть, освітлювало гаврські сади й будинки.

Гаврський порт був просторий і порожній. Біля пакгаузів рипіли канатами поодинокі пароплави. Жоден гудок не пролунав над каламутно-зеленими гаванями, майже не було чути людських голосів. Про людей присутніх свідчили тільки пахощі гарячої овсянки, що линули до нас із камбуза сусіднього норвезького танкера.

Виявилось, що в порту страйкували докери. Страйки були тут, очевидно, ділом звичним. Нечасті пікети страйкарів — «гревістів» — зовсім приязно покурювали собі разом з портовими поліцейськими.

На обличчях докерів було поєднання певності й лагідності. Між ними було багато старих людей, може,

тих, що в роки інтервенції відмовлялись вантажити снаряди проти нас і накладали залізну заборону на вантаження лише трьома словами: «Це не пройде».

Пікетники глузували з рибалок. Ті сиділи вздовж причалів, звисивши ноги, з різнобарвними плетеницями для риби, з довгими бамбуковими вудками поряд зі своїми друзями — собаками різних порід. Собаки охороняли хазяїв з тилу й гарчали на перехожих. Але гарчали вони якось по-французькому: з пересторогою та гречно і в будь-яку хвилину ладні були, перепрошуючи, покрутити пухнастим хвостом.

Паризький поїзд подали просто на мол.

Поїзд одразу ж помчав мимо тісних кварталів Гавра в гаї та бокажі Нормандії.

Бокажі можна бачити тільки тут, на північному заході Франції. Це муровані огорожі, заввишки з людину, понад усіма дорогами й пішохідними стежками. Огорожі ці позаростали чагарями й папороттю, обсажені обабіч деревами й густо заплітають усю країну.

Нормандія розділена бокажами на тисячі маленьких мальовничих клаптиків. Це надає країні зовсім андерсенівського вигляду. Так і здається, ніби Нормандію створили, пахаючи носогрійками, бородані художники. Вони, мабуть, розмальовували її вже не першу сотню літ.

Будинків майже не видно: вони ховаються за бокажами. Часом тільки за димом, що струмить із комина над верховіттям дерев, можна відшукати в чагарях будинок, критий черепицею.

В останню війну американці, особливо танкісти, кляли бокажі. Наступ американських військ затримувався, бо треба було пробивати танками проходи в цих численних лабіринтах з міцних мурованих огорож.

Вздовж колії Гавр — Париж простягнулись суцільною стіною штахети: поїзди ходять з такою шаленою швидкістю, що будь-якій живій істоті, яка ненароком потрапить на колію, загрожує певна смерть.

Гладкі нормандські корови стоять рядами, поклавши морди на ці огорожі, і дивляться на поїзди, що вивергають гуркіт. Поїзди тут ходять уже понад сто років, але корови і досі дивуються й проводжають кожен поїзд уважними очима.

Згодом у короткому проміжку між двома тунелями промайнув тісний руанський вокзал. Якийсь панок у коричневій крилатці одвернувся од пролітаючих вагонів, притримуючи старомодний капелюх. Мені дуже хотілося, щоб цей руанський провінціал обернувся. Може, в нього були б сивуваті вуса, витрішкуваті сірі очі та одутлі добрі щоки. Чи не потрапив якимось дивом сюди на вокзал пан Флобер? Чи не проводжав він до Парижа свою небогу Кароліну?

Звісно, Флобер часто бував на цьому вокзалі. Та, на жаль, так давно, що за цей час навіть небо Нормандії, як то кажуть, зблідло. І сливе щезли в тутешніх лісах зарості бруслини. Але це звичні скарги старих і не слід їм надто довіряти.

Руан стрімко проніс у глибокій улоговині Сени сірі від дощу готичні вежі свого собору. Поїзд, не гальмуючи, промчав кризь передмістя, такі затишні, що заманулось там оселитись бодай на кілька днів, щоб потинятись, подумати й попрацювати для розмаїтості в тиші цих французьких вуличок і тупиків.

— А де ж флоберівське Круассе? — спитав я свого супутника, старого паризького росіянина.

— Он там! — Він показав на захід, де на ту хвилину атлантичний дощ, відтяв од нас темною стіною половину неба.

Чи не кожній освіченій людині, кому не бракує уяви, життя готує зустріч з Парижем. Часом ця зустріч відбувається, часом ні. Все залежить від того, як кому поталанить. Але навіть якщо зустрічі не було й людина вмерла, не побачивши Парижа, то все одно вона вже, либонь, тут побувала в своїй уяві або в снах хоча б кілька разів.

Замолоду в нас іще мало знань і асоціацій, щоб цілком відчутти владу Парижа над нашими серцями. Але в зрілому віці на повну силу він для нас розцвітає давно нагромадженим знанням про нього, любов'ю до його вулиць, до його неба, пережитими в нашій серці романами Флобера й Мопассана, революціями, знегодами й перемогами.

Лише в зрілому віці людина ладна поєднати в щось ціле і відчутти в єдинім чарі мовби різні речі: сухе лілувате листя платанів і вологі губи молодої жінки, що

цілується на лаві Булонського лісу; тріумфальний літ хмар над Будинком інвалідів, над могилою Наполеона і круглий зал Лувру, де тіло Венери Мілоської мовби відлито з тьмяних перлин і де без будь-якої причини людям на очі навертаються непокірні сльози; бульварний дух пилюки, тютюну та пудри; рипучі сходи на мансарди, приступки на цих сходах, мов старий кухонний ніж; стерті столітнім човганням підошвами, дим вокзалів — гар Сен-Лазар, гар Дю Норд, гар Орлеан; посвистування веселих таксистів, пустотливих і ввічливих школярів у підтяжках; оранжад, що шпигає в очі голочками помаранчевого газу; непровітрену середньовічну тьму Нотр-Дам; кокетливих черниць, що продають мусяжеві розп'яття; велетенські корзини квітів (квіти в них сходять, як тісто на опарі, й витікають на брук); ночі в стрибучих вогнях «Мулен Руж» або «Фолі Бержер».

Незвичайно сяє небо над кладовищем Пер-Лашез! Моя бабуся — богомільна, трохи романтична католичка — вчашала на кладовища в різних містах, а потім розповідала про них. Від неї вперше я дізнався про Стіну комунарів на кладовищі Пер-Лашез. Тоді я був ще хлопчиком. А тепер я довго, з якоюсь святобожністю дивився на столітні сліди куль на мурах.

Здавалось, мстиве тріскотіння пострілів було неможливе тут, у величавому некрополі Франції, де росте напрочуд свіжа й дуже тепла трава. В цій траві є навіть щось урочисте. Але помста звершилась і лишила на стіні незабутній ясний підпис.

Монмартр. Там, за огорожами, довго не відцвітає запорошений бузок. Він жадає дощу. Вечорами біля вуличних узвозів спалахують сигнальні лампочки. Вони попереджають п'яних про близьку небезпеку, про круті сходи.

Пияцтво теж має тут своїх заступників, свою поезію: як не зарадити людині, якщо думки в неї хитаються безглуздо, як рибальські баркаси в Гонфлері.

У Парижі вас переслідує повернення до знайомих з дитинства подій і улюблених імен, до таких, як Гі де Мопассан, Стендаль, Коро, Жорес чи Франсуа Війон, Ерріо чи Бальзак, Жюль Верн чи Ромен Роллан.

Околиці Парижа, особливо по берегах Сени, — це вінок з імен художників. Річка миє траву в дзюркотли-

вій воді. Вода в Сені і повітря над нею виграє м'якими барвами.

Сто років тому імпресіоністи вперше перенесли ці барви на полотно в усій їх чистоті. Окремі картини імпресіоністів написані нібито людьми, замкненими у скляну призму, пройняту сонцем. Райдуга барв створює цілком реальний світ. Але він святковий і прогрітий всіма теплими відлисками французького літа.

Імпресіоністи — попервах убогі й осміяні художники — насправді виявилися щедрими, як можновладці. Вони влаштували бенкет барв для всіх і для кожного, крім хіба сліпого. Вони не жадали подяки за те, що світ побачили таким, який він є, — аж надто чарівним.

Усі ці мислі полонили мене після від'їзду з Парижа, коли під нашим теплоходом нуртувала сіра вода Ла-Маншу.

В Парижі ці думки, звісно, були, та тільки в глибині моєї свідомості. Мені просто не було коли спинятися на них. Я жив, дивився, слухав, ходив до знемоги по вулицях і парках і не спав ночами.

Кожна година тривожного сну, власне, дрімання, здавалась мені тяжкою втратою. І це було насправді так.

Я вставав, коли світало, і йшов на набережні Сени або на головний ринок, в знамените «череве Парижа».

Пусті години наставали тільки пізньої ночі в маленькому готелі на Монмартрі, в тісному номері з старими меблями, оббитими бордовим потертим кретоном.

Господинею готелю була стара парижанка, колишня циркова наїзниця. В свої п'ятдесят років вона зберегла гнучкість стану, елегантність, а її очі спалахували часом так яскраво, мовби в її зіницях виблискували вогні ацени.

У всьому, що йшло від цієї жінки: в запаху, в шарудінні її ходи, в низькому співучому голосі, в руці, вузькій, з важкими перснями, — вона полюбляла приязно поплескувати нас, своїх російських пожилців, цією рукою по плечу, — був той паризький шарм, якого не можна збагнути.

Що таке паризький шарм, легко осягти, але трудно розповісти. Це той стан, котрий ми, росіяни, називаємо старим словом «очарування».

Це легкі й приємні пахощі тонкої тканини, волосся, рукавичок, особливий, трохи кокетливий нахил голови, побіжний допитливий погляд, сором'язливий напів-усміх, гортанний, вкрадливий голос.

Господиня набрала до готелю службовців із давніх своїх товаришів, циркачів, котрі вийшли в тираж: жонглерів, акробатів, партерних клоунів, приборкувачів та канатохідців.

Тільки порт'є — оливкуватий малаєць з очима без блиску — був молодий. Та ми небавом дізналися, що й він також не має змоги працювати в цирку, бо зламав собі ногу.

Мавши такий склад службовців, готель цілий день співав, насвистував модні пісеньки, клацав пальцями, мов кастаньетами, танцював, захоплено та хрипко реготав, як уміють реготати хіба що клоуни, а деколи з глибини коридорів зненацька було чути рикання лева, зойки папуг, пісню жайворонків та бамкання дзвонів. Це старий імітатор звуків — коридорний служитель Жульєн сам собі розважався, жонглюючи тим часом капелюхами та несесерами пожильців.

У невеличкому ресторані при готелі стільці були всі такі розхитані, що на них не можна було сісти без остраха: на спинках тих стільців колишній акробат — кельнер Тото вчив готельних хлопчиків (їх чомусь було в готелі надто багато) стояти на одній руці.

Крім нас, кількох росіян, у готелі жив іще огрядний старий шотландець у картатій спідничці. Кольором обличчя він був схожий на молочно-рожевий йоркширський окіст.

Шотландець не торопів перед звичаями готелю. Навпаки, з того, як сяяло його обличчя, можна було вгадати, що весь отой цирковий розгاردіяш йому подобався. Все своє дозвілля він просиджував у тісному холі, захарашеному білими й червоними цикламенами. Там він грав у карти з приглухуватою старою прибиральницею. Коли він вигравав, то реготався так, що стара злякано хрестилась.

Шотландець чудово з нами розмовляв нестримною мімікою, жестами й страшенно скаліченою французькою мовою. Можна було подумати, буцім шотландець приїхав у Париж із туманної своєї країни задля того тільки, щоб пограти в карти з прибиральницею й ціка-

витись чужими справами. Азартно й бурхливо його хвилювало наше ознайомлення з Парижем, він радив, тлумачив, бідкався, мовби успіх нашої поїздки став метою його існування.

Найдешевші сувеніри, хоч би й такі, як, скажімо, липучі обгортки московських цукерок, живили його екстаз. Він був готельним чемпіоном роздобування сувенірів. Навіть ліфтер, прозваний Пті-П'єром — хлопчик-гримасник у пишній синій курточці з золотими гудзиками — не збирав такої сили сувенірів, як шотландець. Хоча Пті-П'єр радо хапав усе, навіть квитки московського метро, що завалилися в кишенях наших піджаків.

Пті-П'єр нам розповів, що десь на старих валах фортеці («фортифікасьон», як співливо називав їх Пті-П'єр) є дешеве кафе, де відбувається обмін сувенірами і встановлюється на них стала обмінна ціна. Так, приміром, за одну сірникову коробочку з малюнком Арбатської станції метро дають три коробки із зображенням станції «Аеропорт», а за листівку з царем-гарматою можна виміняти значок з гербом міста Парижа.

Пті-П'єра тримали в готелі, очевидно, лише задля більшого пошвавлення. Він зовсім не мав чого робити. В скляній гранчастій, мов склянка, кабіні ліфта, пишно оздобленій бронзою, ледве вмещалась тільки одна, та й то худорлява людина. До ліфта доводилося втискатись задки, тримаючи руки по швах, бо інакше в ньому повернутись було ніяк. Шотландець, наприклад, підійматись у ліфті не міг. Він просто не влазив у нього через свої габарити. Але це його нітрохи не бентежило.

Отож обов'язки Пті-П'єра зводились до того, щоб викликати згори порожній ліфт і з будь-якого приводу пирскати зо сміху. Приводів для цього було досить.

Приміром, один із росіян, прибувши до Парижа, в перший вечір никав по місту до пізньої ночі, стомився до знемоги й заснув на лаві посеред бульвару коло воріт Сен-Дені.

О четвертій годині ночі його привів до готелю пристаркуватий бравий ажан. А то росіянин міг би заблудитись, як казав Пті-П'єр, «на все життя». От так штука, га!

Ажан довго обговорював з порт'є-малайцем цю пригоду, а росіянин у своїй кімнаті вже міцно спав.

— Я зразу ж догадався, — говорив ажан і підморгував, — що це не якийсь там наш бульвардье. Він спав, як бебе, цей більшовик із Москви. На бульварах так сплять не часто. Страх змушує людей раз у раз перевертатись, прокидатись. Уранці я вас навідаю, дізнаюсь, як він себе почуває. Не буде це нечемно?

— О-о-о! Звичайно, ні! — вигукував улесливий портъє. — Можливо, він вас навіть почаствує чашечкою кави з аперитивом. Росіяни — люди щедрі!

— Якщо мають гроші, — зауважив ажан, вичікувально блимаючи на портъє, мовби той міг знати, що є в гаманці росіянина.

— Натурально! — погодився портъє. — Якщо в них шарудить щось у кишені.

Уранці сталося щось надзвичайне: росіянин не тільки почаствував ажана в ресторані при готелі чашкою кави, а й подарував йому пляшку справжньої російської горілки.

Ця подія була все одно, що могутній вибух газу (в Парижі газ вибухає в квартирах то тут, то там по кілька разів на день). Увесь готель, а потім і цілий довколишній квартал базікали про цю пляшку горілки до вечора. Кожен службовець готелю досить виразно, але по-різному малював собі врочисту картину, як питиме ажан ту російську горілку в себе дома. Смішкам не було краю. Принаймні Пті-П'єр цілий день просто скисав од сміху.

В невеличкому круглому залі панували зеленкуваті сутінки. Одвідувачі мовчали. Тільки із скверу за вікнами линув забагливий дитячий лемент.

Посеред залу на постаменті стояла мармурова загадка — оголена жінка з одбитими руками.

Всі одвідувачі розуміли, що протягом багатьох сотень років людина ще не створила нічого прекраснішого. І чи створить потім, невідомо. Тому одвідувачі розмовляли стиха.

Виснажена молода жінка обома руками міцно держала за лікоть дряхлого діда і тихо, сердито йому казала:

— Тепер уже нема таких жінок. Нема! Перед нею ми просто потвори якісь, пралі. Де ж твоя безперервна

еволюція до кращого? Ти змарнував життя, щоб це довести.

Старий, підвівши голову, мовчки дивився на Венеру Мілоську.

— Ми стали за ці сотні літ набагато гіршими, — люто сказала жінка. — Не варто було нидіти все життя біля столу й писати книги про майбутню вроду людини. Навіщо ти їх писав? Дунив самого себе! Ходімо звідси! Тобі душно тут.

— Посади мене тут і йди собі, — стиха попросив старий. — Може, мені пощастить, і я вмру біля неї.

— Ти вже давно про це думаєш, — зітхнувши, мовила жінка, несподівано схилилась і ласкаво поцілувала старому жилаву руку. — Як хочеш. Я зайду на годинку в магазин «Самарітен» коло Нового мосту. Потім повернусь по тебе, мій любий.

Вона підвела старого до банкетки — незручного дивана без спинки — й вийшла.

Старий сів, долоньями зіперся на головку палиці й завмер. Служитель уважно поглянув на нього й одвернувся.

Я сів поруч. Старий заворушився й мовив, не дивлячись на мене, чи не сам до себе:

— Йй потрібне сонце, а не цей задушний зал. Сонце! Щоб вітер куйовдив волосся.

Він принишк. А я, дивлячись в очі богині, подумав, що старий висловив просту, отже, наївну істину. А тому, виходячи, я сказав старому:

— Правда ваша, мосьє. Треба вірити в дальше вдосконалення людської природи. Саме так треба думати.

— Я вдячний вам, — стомлено мовив старий і навіть трохи підвівся, спираючись на ціпок.

Я вийшов з Лувру на майдан, розжарений вересневим полуднем. У сквері, в затінку, я сів біля статуї Агасфера, притулився до спинки лави й заплющив очі. Зразу ж мислі, мов сонячні зайчики, застрибали переді мною в червонястій імлі.

Коли в шкварному дні може бути зайвина світла, то вона втілилась в оцій мармуровій жінці. В неї були закохані безтямно тисячі чоловіків і жінок, але ніхто не знав, кого з жителів землі взяв невідомий скульптор за взірєць для цієї безсмертної статуї.

Мені вже здавалося, що тільки задля неї південні моря вихлюпували водяні свічада на піщані пляжі. Задля неї кружляли в небі зграї легких птахів. Задля неї гуркотів прибій коло крутих базальтових скель, задля неї ридма бриніли строфи поезій, а ночами хмари спиняли тільки задля неї свій гін і яскріли сніжним світлом у магічній високості всесвіту.

Все заради неї! Великі гуманісти схилялись перед нею так само, як і великі циніки. Незбагненний неспокій поймав кожному серце, коли дивився хтось надто довго на її дужі плечі й тверді дівочі перса. Бо в тих плечах, у повороті шиї, в кожному пальці її ніг була досконалість.

Дійти в своїй роботі досконалості, дійти межі — велике щастя, але разом і небезпека. Вона криється в тому, що не можна залишатись на вершині, не рухаючись нікуди. А будь-який крок може повести тільки вниз.

У цьому трагедія людей, що дійшли досконалості. Вниз вони йти не хочуть, а вгору не можуть.

Думавши про це, я зрозумів, чому загинув французький скульптор Арістід Майоль. Про його загибель ходили по Франції легенди. Можливо, те, що я пишу, також легенда, але зрештою це не так уже й важливо.

Статуї Майоля, особливо голови й торси жінок, відзначались поєднанням краси та сили. Хоч би звідки глядач дивився на ці статуї, всюди він бачив ту чисту лінію, яку в давнину полюбляли називати божественною.

Та після сімдесяти років Майоль не міг уже створити нічого, що перевершило б його шедеври. Старий Майоль досяг вершини. Він не хотів з неї спускатися й волів краще вмерти.

Якось Майоль, котрий жив в одному з передмість Парижа, непомітно зійшов уночі в гараж, сів у машину й повів її до берега океану. Він вів її до улюбленого місця коло Етрета, де суходіл спадав у воду стрімкою скелястою стіною.

Поблизу океану Майоль надав шаленій швидкості, і машина, пролетівши кілька десятків метрів у повітрі, впала з чималої висоти в океан. Це бачили тільки рибалки з Етрета, що наставляли верші на омарів.

Тіло Майоля й понівечену машину шукали дуже довго.

— Пробачте, мосьє, ви щось упустили, — сказав поруч слабкий жіночий голос.

Я стрепенувся й розплющив очі. Виявляється, я задрімав. Впустив я план Лувру. Від переліку залів на звороті цього плану я торопів, уявляючи незліченні живописні багатства, що зберігалися в цьому невисокому й величному будинку.

Поруч зі мною сиділа бабуся в чорному блаженському платтячку, в чорних заштопаних мітенках і в невеличкому, мов кубельце, старомодному капелюшку. Таких бабусь французи ласкаво називають «кокінель», що по-нашому означає мурашку, котру звать сонечком.

Бабуся хутко плела дитячу панчішку й поглядала понад окулярами на свого онука, незграбного хлопчика, що грався на купі піску.

Я подякував старенькій, підняв план і став прислухатись до частого й короткого пташиного цвірінкання бабусь, молодих матерів та нянь. Ці звуки наче без угаву стрибали круг мене по всьому скверу.

Ці звуки були точнісінько такі ж, як і в цілому світі. Коли б їх перекласти нашою мовою, ми дістали б повний добір погроз та заборон: «Куди ти пішов?», «Повернись зараз же!», «Зачекай ось, я розповім батькові!», «Кінчиться тим, що я тебе відшмагаю!», «Не можна кидатися піском!», «Не брудни сорочки!», «Іди сюди, я тобі витру носа. Стид і страм!».

Але мені здавалося, що в цих міжнародних вигуках тут, у Парижі, є незвична якась елегантність. Можливо, вона залежала від мелодійного речитативу й грасування парижанок.

— Ви іноземець? — несподівано спитала бабуся, не підводячи очей од плетива.

— Так. Я росіянин.

— Невже з Москви?

— Так, з Москви.

Бабуся відклала плетиво, благально склала руки в мітенках і заспівала.

— О-о-о! — співала вона. — Як це приємно! Як це чудово! Ах, яка я рада побачити росіянина з Москви. О-о-о! Ви приїхали до Франції на «Победі»? Ну звичайно ж! Я читала про це в сьогоднішніх газетах. Це

така чудова зустріч! У мене сестра живе в Ленінграді. Вона вийшла заміж за росіянина, коли їй було двадцять років. А тепер їй за шістдесят. Вона пережила, як це кажуть, блокус, блокаду. Ах, яку я маю втіху від зустрічі з вами!.. Шарль! — раптом гукнула вона іншим — грізним і твердим голосом. — Не віднімай у цієї крихітки лопатку! Егоїст!

Стара спитала мене, хто я і як мене звать. Вона співала й захоплювалась дедалі дужче, чим більше дізнавалась про мене, хоч, звісна річ, нічого про мене не чула й чути не могла. Але вона вдавала, що все знає.

Вона дивувалась, що пробув я в Парижі тільки три дні («Це жахливо!») і що сьогодні ввечері вже від'їжджаю в Гавр з вокзалу Сен-Лазар.

Ми розійшлися з тою старенькою друзями. Вона вигукувала вслід мені добрі побажання й хитала головою.

Увечері, коли автокар підходив до вокзалу Сен-Лазар, я забув про ту зустріч, а тому був аж приголомшений, коли побачив на пероні мою стареньку в чепурній тальмі, з великою картонною коробкою в руках.

Круг бабусі стояла вже юрба ленінградців, і вона, — розчервонівшись, з очима, що сміялись од щастя, — розповідала їм щось, мабуть, кумедне, бо завсігди стримані ленінградці всміхались, а декотрі навіть сміялись.

Бабуся побачила мене, кинулась назустріч і простягла мені маленьку зморщену руку. Я поцілував цю руку, поколоту голками й зашмугляну нитками, — руку бабусі з бідної паризької родини.

— Це вам на дорогу, — мовила старенька і вручила мені картонну коробку. — Невеличкий дарунок. Відкрийте коробку в купе. Я така щаслива, наче їду сама до сестри в Ленінград.

Наостанку вона поцілувалась зі мною й з усіма, довго махала вслід поїздові маленькою мереживною хустинкою й часто прикладала ту хустинку до очей.

Повз вікна мчали темні віадуки, мости, линув залізний гуркіт стрілок та коліс, але я довго не міг заспокоїтись. Тому я й не помітив, як мої сусіди по купе миттю відкрили коробку. В ній були виноград, груші, яблука, банани й матові білі сливи. Все те з'їли так швидко, що я ледве встиг схопити одну грушу.

Пізно вночі, коли поїзд провалювався в морок, густо цяткований електричними вогнями, я виявив, що загубив коробку від цигарок, де записав ім'я й адресу бабусі. І раптовий гнів на себе стиснув мені горло.

У Парижі я прокидався на світанку і йшов на головний ринок — єдине місце, де в таку ранню пору вже починалося життя.

Із відчинених вікон подекуди пахло свіжозмеленою кавою. Над бульварами, що просихали після поливання, висіла бузкова пара. Ажани в синіх коротких пелеринах куняли, прихилившись до газетних кіосків.

За кілька кварталів до ринку, десь там за перехрестям, на якому стояло кафе «Собака з цигаркою», всі вулиці були вже загачені різноколірними вантажними машинами, що везли городину, садовину, м'ясо, різану птицю, яйця, рибу, брюсельську капусту — все їстівне, що привозили до Парижа не тільки з усіх департаментів Франції, а й із цілого світу.

У цьому застиглому потоці машин пішоходи насилу пробирались. Брук по кісточки був засмічений пожмаканим папером, банановими шкірками та дрібною стружкою з розпакованих ящиків.

Далі машини пройти не могли. На цих тісних вулицях — підступах до ринку — був перевалочний пункт. Звідси продукти перевантажували на ручні візки й перевозили на ринок.

Що ближче до ринку, до його величезних критих на чавунних стовпах павільйонів, то вулиці ставали чистішими, а запахи дужчали. Міцно пахли квіти, апельсини, гриби, кріп, а найдужче пахтіли риба й устриці. Здавалося, що десь поруч розлилось на гранітному бруку тепле море, що видихає йодистий дух водоростей.

Устриці лежали в круглих лозових кошиках, перекладені битим зернястим льодом. Атлантичне баговиння облутувало їх зеленим павутинням.

Люди в гумових чоботях розбивали на прилавках брили льоду. Його найдрібніші скалки розліталися фонтанами і танули на обличчях, мов роса.

Омари ворушили довгими китайськими вусами. Риба в цинкових ночвах ще дихала: на неї лилася з кранів холодна вода.

У рибному павільйоні юрилось чимало ченців та черниць. Видно, почався католицький піст. Старі черниці купували рибу й верескливо торгувались, а молоденькі вантажили рибу в ручні візки, опускали очі у відповідь на грайливі зауваження чоловіків і червоніли від випадкової спокуси.

У м'ясному павільйоні лежали рядами величезні кабанячі голови. Вони були чисто вимиті. Рожеве сало просвічувало крізь їх цупку шкуру. Здавалося, що найкращі паризькі куафери поголили їх, збризнули одеколоном і спорядили на продаж. Кабанячі зуби лисніли, мов начищені найліпшою пастою «Пальмолів». У зубах у них палали багрянцем розкішні троянди.

Але найтаємничішим був, звісно, ринок квітів. Він вражав із-за рогу обвалом густих змішаних пахощів. Він захоплював усіма барвами, які можуть бути в природі. Ці барви були напрочуд яскраві й zarazом ніжні.

Деколи відчував я в задусі павільйону холоднувате діткнення квітів до моїх гарячих рук.

У вологій тісняві й сутіні цих квіткових Монбланів ще тривало недавнє їх життя в пухкій землі саду. Невдахи джмелі, завезені на ринок разом з квітами, сердито дзижчали. Це був чудовий звук — дзижчання джмеля поміж багатьма голосами і віддаленого протяжного гамору Парижа.

Ледь тріпотіло листя, обертаючись до міського задимленого сонця. Вигравав у пелюстках живий сонячний промінчик.

Чимало там було незнаних прехимерних квітів, але багато і давніх знайомих. Тут вони здавались незнайомими лише тому, що в нас вони росли на волі, а не на пишних клумбах.

— Погляньте, — зрадівши, мовив мій супутник, — ось наші чорнобривці!

Серед бундючних квітів я й справді побачив наші прості українські чорнобривці!

— Авжеж, мосьє, — проказав жіночий голос. Я озирнувся. Позад нас стояла літня, вбого вбрана жінка з кошиком. — Це справді — наші чорнобривці. Ви понюхайте, як вони пахнуть! Ви з Росії?

Жінка жадібно дивилась на нас. Вона піднесла худу руку до рота, і рука в неї тремтіла.

— З Росії.

— А ви були коли-небудь в такий місто... Херсон, мосьє?

— Був, але давно.

— Мої діти народились тут,— сказала жінка і раптом заплакала.— Мене привезли до Франції сорок літ тому. Мон марі є француз. Він служив шофер. Він помер. Я давно йду за вами й слухаю рбсійські слова. Пробачте, що я плачу, мосьє, але я почала не пам'ятати російськи... мова. А хто не пам'ятає рідна мова, той є найубогіша, нужденна людина, тобто орфелен... як це?.. сирота в цьому світі. Мої діти вже не розмовляють поросійському. Росія для них — як ніч, ком нюї... Коли я згадую Росію, вони не хочуть слухати. Їм нудно. В Херсоні я бігала дівчинкою на Дніпро. Я була веселою, чорнявою. Я була такою співачкою, що мене звали... як це?.. канарі... канарка. Ми, дівчатка, влітали чорнобривці собі в волосся. Це було гарно. Дуже! Як сказати... Тре бо, тре грасьє...

Вона швидко говорила нескладні ці слова, сльозини котилися з її очей, вона змахувала їх пальцем і так само жадібно дивилась на нас. Перехожі озирались. Нам стало тяжко, притьмом хотілося піти звідтіль. Жінка мовби зрозуміла це. Вона взяла мене за руку вище ліктя й сказала:

— Боятись не треба. Я зараз піду. Один момент...

Вона дивилася з таким благанням і залюбленою ніжністю, що я відчув, як колючий клубок починає стискати мені горло.

Жінка випустила мою руку, рвучко обернулась, хутко пішла, майже побігла, не оглядаючись, і зникла в першому ж проході між павільйонами.

Кілька дрібних морквинок випало в неї з кошика, але вона чи не помітила того, чи не схотіла спинитися, щоб їх підняти. Вона тікала від нас, наче рятуючись від горя, що наздоганяло її.

Я дивився вслід їй і думав, що людина неспроможна втекти ні від самої себе, ні від своєї батьківщини.

Правду писав Тургенєв, що Росія може обійтись без кожного з нас, але ніхто з нас без неї обійтись не може. Горе тому, хто цього не розуміє, подвійне горе тому, хто справді без неї обходиться...

Для нас, радянських людей, ці слова Тургенєва набули особливого змісту, бо до вікодавнього поняття Ро-

сії з усіма властивостями російського серця, з красою природи, з народною мудрістю й широчінню характеру додалося ще й те дороге, що завоювали ми за ці незвичайні сорок літ, з усіма злигоднями й radoщами цієї пори, з її відкриттями, подвигами та звершеннями. Була злиденна Росія, безправна і вбога; тепер інакша Росія, в своїх розлогих просторах працює, не покладаючи рук, над щастям і долею людини: ростуть нові міста, відкриваються нові багатства нафти й газу, знайдено ще нові родовища золота й вугілля, алмазів та руд. Росія вистраждала свою революцію. Ось чому вона стала вітчизною лєнінських ідей і вітчизною солдатів, що звитязно боролись за мир, за ту ж Францію, за той же сяючий Париж.

На набережній Сєни проти острова Сіте й собору Нотр-Дам сиділи рибалки з довгими вудками. Риба не клювала. Тому багато хто з рибалок читав газети, а інші спали, накривши обличчя капелюхами. Їх, мабуть, заколисував сірий блиск річки.

Я дивився на рибалок з горішнього мурованого парапету, понад яким тулилися в затінку крамнички будиноків.

Поруч зі мною стояв, зіпершись на парапет, невеличкий іжакуватий дідок у брудному береті й поруділих підкованих бутсах. Він зиркав на мене, я косував на нього, не зважаючи заговорити з ним.

Заговорив першим дідок.

— О ля-ля! — він сказав і прищмокнув язиком. — Ви, як бачу, іноземець, мосьє, і тому, може, думаєте, що ці оригінали там, унизу, — старий кивнув на рибалок, — можуть зловити якусь рибу? Ні-ко-ли! Це кажу вам я, Шарль-Антуан Піго. Коли раз на тиждень хтось із них витягне з води ось таку сардинку — не довшу за сірник, — то про це друкують навіть у «Фігаро». Так само, як і про нежить президента пана Коті. Часом друкують ще й портрет такого щасливчика рибалки.

Я засміявся, а старий мовив тоном, що не терпить заперечень:

— Ви росіянин! Я давно здогадався. Але ви не емігрант.

Дізнавшись, що я з Москви, старий простяг мені шкарубку, мов цеглина, руку, потім поплескав мене по

плечу, і очі його раптом щезли в западинках глибоких зморщок, котрі набігли разом з усмішкою на пергаментне обличчя.

— Я каменотес, — мовив дідок. — Я вже не можу працювати. Старий. Я на утриманні в сина. Він працює на заводі Рено. Скільки я обтесав прегарних балюстрад, капітелів, візерунків та барельєфів для паризьких будинків, мостів і навіть для Версаля, — там уже давно йде реставрація, — ніхто не знає. І я сам не знаю. Я не записував своєї роботи, мосьє. А кожна людина мусить, по-моєму, знати, скільки вона зробила для свого народу. Як ви гадаєте? У вас це, здається, знають. А в нас не знають.

Ми зайшли з тим старим у невеличке кафе на панелі, де тераса була густо обвита плющем. Його щойно полили, і теплі краплі спадали раз по раз нам на голови й на руки.

Ми випили в кафе так званий «пшик» — чудової газованої води. Після неї на кілька хвилин виникає таке ж відчуття, як після купання в річці.

Спека громадилась над Парижем. Духоту можна було навіть побачити: вона схожа на чад. Мені здавалося, що я дивлюсь на місто крізь жовтий світлофільтр.

Старий скоро пішов: невістка доручила йому купити півлітра оливкової олії.

Прощаючися з тим старим, я враз відчув, як несподівано й близько зіткнувся з чужим і, очевидно, убогим життям, з його півлітром олії, з його не відомим для мене побутом. Далеким і не завжди відчутним корінням цей побут сягав минулого Франції.

І разом з тим старий той видавався мені давнім знайомим. Він нічим не різнився від першої-ліпшої простої людини в будь-якій країні.

Ми потрапили до Франції тяжкого 1956 року. Але цілком наочно кожен з нас виявив велику істину, котра свідчила, що простий люд будь-якої країни ніколи не може бути ворожим простому народові інших країн і що ця ворожнеча живе, як гидка отрута, лише в свідомості політиків, маклаків та авантюристів.

Ми, росіяни, завжди глибоко любили французів і цю свою любов висловлювали просто, щиро, навіть подеколи невміло, на кожному кроці.

Французи, як народ, заслуговують нашої великої подяки за все: за солідарність, братерство, за веселощі, за ясний і точний розум, за вміння цінити життя, працювати й відпочивати, за людяність, за галльську відвагу, любов до свободи, за честь і національний геній.

Я попросився з тим старим, повернувся на набережну й спинився біля першого ж букініста.

Він спав, сидючи на низенькому килимовому дзиглику. Біля нього куняв добре вгодований рудий кіт.

Кіт пильно стежив крізь вузькі щілинки очей за всім, що діялось довкола, і щоразу сердито смикав вухами, коли на Сені весело погукували пасажирські катери (їх називають у Парижі «мухами»).

Букініст спав, зморений спекою. Він прокидався тільки тоді, коли його будили покупці.

Біля прилавка юрмились любителі книг. Вони брали книги, переглядали їх, потім обережно ставили на місце. Дехто сідав на мурований парапет і починав читати з таким захватом, що аж глухнув і сліпнув одразу. Щоправда, так захоплювались здебільшого хлоп'ята.

А відходячи, хлоп'ята вкидали в коробку від сигар біля ніг букініста кілька монет олив'яного кольору, легоньких, мов картон. То були нові франки. Казали, що виготовлення таких монет державі коштує дорожче від їх вартості.

З першого ж погляду на крамницю найпершого букініста я зрозумів, що тут можу простояти цілий день, але навряд чи встигну переглянути всі виставлені книги, старі ілюстровані журнали, листівки, естампи, карти, акварельні малюнки і гравюри з жовтими цяточками цвілі на берегах.

Тут були книги всіма мовами світу. Були книги всіх епох.

Треба було змарнувати, либонь, більшу частину життя, щоб, живучи в Парижі, перегорнути на набережних Сени ці брили людської думки, відбитої на папері всіх гатунків і відтінків — від жовтуватого «верже» до тріскучого пергаменту і від крейдяного паперу дорогих видань до паперу такого тонкого, що сторінки в книзі треба було не перегортати, а обережно віддувати одну від одної.

Над купами книг шелестіли прохолодні крони платанів. Запах оправ (суміш запаху клею, фарби й часу)

поєднувався з терпким і холоднуватим диханням твані від берега Сени.

З тої твані вигулькували на поверхню води намистечком бульбашки, мов на якомусь торф'яному озері десь там у нас, у Рязанській області, в далекому звідси Мещорському краю.

Інкони в Парижі я чітко уявляв собі цей край. Я полюбляв будити його в своїй пам'яті. Я вже за ним сумував, хоча й прагнув приховати навіть від себе той сум.

Знайомство з Парижем надавало любові до своєї російської сторони незвичайного чару. Я знав, що повернуся додому збагачений знайомством не з самим тільки Парижем, а й з іншими країнами. І ось тоді, коли вернусь, я й відчую найдужчу й найніжнішу любов до кожної жилки на вологому листочку вільшини, тоді я й пізнаю остаточну нерозмінну привабу туманної Росії, котра киває в обличчя тисячами кілометрових стовпів.

Наш російський туман не дуже й схожий на тугі тумани Заходу, на високі тумани тутешніх морів. Наш туман — це підсинений серпанок. Серпанок цей порожде крута глибочінь рівнинного овиду з його річками, заболонями, лісами й перелісками.

Я згадував мою Радянську Батьківщину на тих набережних Сени. Неспогадано для мене виникли нові ознаки відчуття Вітчизни. Воно незглибно дужче та складніше, ніж ми думаємо. Воно займає подих, наче калатання серця.

Нічого не можна відокремити від чуття рідної своєї сторони, навіть любові до жінки. Любов ця для нас розквітає під небом саме нашої Росії і кожною своєю хвилиною — то щасливою, то печальною — пов'язана з нею. Поняття Батьківщини містить у собі все, що може вмістити наше життя.

Побувавши в світовому городі Парижі, я ще дужче полюбив мою Росію, хоч би й таке собі зворушливе, повне гусей містечко, як Єлатьма, чи на перекатах рокотливу річечку Мгу. Мовби хтось невидимий поклав на терези моєї любові до Росії ще одну дорогоцінну шальку, зроблену в Парижі.

Все підсилювало цю любов, усе — аж до садів Версаля. Вони сяли своєю геометричною пишнотою й пробуджували мовчазну згадку про скромні провінційні

садки, де при заході сонця пахне м'ятою й вогкою кропивою.

Тільки побувавши на чужині, можна до кінця досягнути слово «своє». Пахощі суніць, руді глиняні косогири, стукіт копит на лісових загагах, свистіння сойок — це все «своє». Те «своє», котре завжди втихомирює й сповнює серце ніжністю.

І я ще з більшою жадобою поринав у життя Парижа, і в мене все частіше завмирало серце від передчуття неминучої й скорої зустрічі з буйним золотавим листопадом на безлюдних овидах Оки.

Кожен букініст має, либонь, свої схильності й скупує та продуге книги залежно від них. Той перший букініст, приміром, що біля нього я спинився, полюбляв найдужче географію й подорожі.

Попарпані географічні карти з краєвидами на берегах безлюдних поселень Південної Америки чи Африки, де вулиці позаростали величезними агавами, з ландшафтами славнозвісних водоспадів та піднебесних гір лежали на прилавку поряд зі старими картами, виданими в Англії. Ритовані вони були напрочуд чисто й тонко, а на одній із них — також на берегах — мріли малюнки вславлених англійських кораблів, таких, як «Бігль» та «Белерофонт».

Між картами знайшов я збляклий рукописний план серединної течії річки Конго, складений незнаним французьким лейтенантом — першим європейцем, що добувся до тих невідомих країн.

На плані були позначені червоними хрестиками всі місця, де цього лейтенанта змагали напади нещадної жовтої пропасниці.

План той не був довершений. Там, де вривався він, на глухому вигині річки, червонів великий хрест і напис незграбним почерком, що саме тут сконав той лейтенант, а його тіло «повернуї в землю».

Найбільше в мого букініста було книг про екваторіальні колонії Франції: Мадагаскар, Нову Каледонію, про острови Таїті й Реюніон, про запашні й смертоносні землі Конго, про Французьку Гвіану. Поміж цими книжками було кілька розкішних альбомів. Від їх крейдяного паперу та кольорових ілюстрацій віяло тропіч-

ним шкваром. Так наче пахтіли, присипляючи, незнані якісь плоди. Видовжені очі острів'янок мерехтіли туманно від блакитних повітряних потоків, що линули над океаном, безнастанно змінюючи свою напругу й напрям.

То була чистісінька екзотика в її незайманому вигляді, ще не затьмарена колоніальним паскудством. Власне, це був світ дитячої фантастики. Відважним французьким лейтенантам, котрі вмирили від тропічних міазмів у нетрях Африки, і на думку не спадало, що вони прокладають у серце Чорного континенту широкий шлях для насильства, наживи, сифілісу, горілки, спустошення земель і нехтування елементарної людяності.

А поки що Нігер волік важку свою воду в вечірній тиші і сонце сідало в співучих пісках Сахару.

Ця пустельна тиша і майже неправдоподібна прозорість повітря забрали в республіки Франції багатьох солдатів. Чи не щомісяця з блокгаузів та фортів, розташованих на межі пустелі, солдати й офіцери йшли в Сахару й часто не вертались назад. Вони хворіли на невилгойну «пустельну» хворобу. То був психічний удар, шок, коли тиша пустелі діє на нервових людей з наркотичною силою. Люди йдуть далі й далі в пустелю, мов зачаровані, і небавом божеволіють або вмирають.

Потім я довго перегортав книгу про парусні кораблі. В ній була безліч фотографій барок, баркантин, фрегатів, шхун та кліперів. Всі кораблі зняті були в русі, в пружній сніжній білині напнутих вітрил і здавались мені привидами з наївного дитячого світу.

У Франції книжки в ціні. А тому, перегорнувши книгу про кораблі, я поклав її на місце. Я не міг її купити.

Не зміг я купити й альбом пароплавів — досить-таки старий. У нього були вклеєні жовті, кольору німецької кави, фотографії перших трансатлантичних велетнів: «Титаніка», «Левіафана», «Іль де Франса».

Недавно я прочитав у «Юманіте», — я пишу цей нарис у березні 1959 року, — що славетний «Іль де Франс» продали Японії на брухт.

Коли він вирушив у останній рейс до Нагасакі, весь Гавр прийшов у порт проваджати морського ветерана. Під прощальні гудки всіх пароплавів «Іль де Франс» вийшов у океан. Десятки буксирів і сотні човнів проваджали його до плаваючого маяка. В паризьких газетах з'явилися траурні заголовки: «Іль де Франс» іде вми-

рати!» Старі моряки плакали. Років п'ятдесят тому цим пароплавом пишалась Франція, бо його вважали за чудо кораблебудування.

Я боявся, що досада від того, що я не можу купити книги, отруїть короточасне перебування в Парижі. Тому я поклав собі не спинятись більше коло букіністів. Але це було понад мої сили.

Я часом довго розглядав чудові репродукції з картин Утрілло, Дерена, Матісса, Марке, роздивлявся на старі книги з найтоншим і вибагливим золотим візерунком на палітурках і пересохлі рукописи.

В рукописах порпались надто гречні старигани академічного вигляду з підстриженими борідками.

У жодного з букіністів на побережних кварталах Сени я не бачив тих кокетливих, що мовби підморгують чоловікам, журналів, котрі дістали загальне назвисько «ню». Їх у Парижі виходить забагато. Це журнали «жіночої голізни». Вони друкують сотні фотографій напівголих чи й зовсім голих жінок з застиглим на вустах закличним усміхом.

Ні, букіністи з набережної Сени, мабуть, не торгували такими журналами. Традиції Анатолія Франса ще збереглись тут. Майже всі букіністи ще пам'ятали високого чемного старика з усмішкою в очах — пана Франса, сина торговця книгами Тібо. Так, це була людина, котра вміла добувати із старих фоліантів справжні літературні скарби!

Мене водив знайомити з букіністами молодий французький письменник і поет, чарівна людина, комуніст П'єр Гамарра. П'єр Гамарра — родом з Тулузи. Він був соромливий, мов школяр, зворушливо уважний, але суворий у своїх літературних смаках.

Після того як побували в букіністів, він показав мені будинок бібліотеки Мазаріні. Дім оповитий плющем так рясно, ніби на плечі старожитнього цього будинку хтось накинув зелену шубу.

Потім у вузькій вуличці він показав мені будинок, де живе Пікассо, — дуже тісний і вбогий дім, де, мабуть, крім Пікассо, жили самі лише студенти.

Перед нашим від'їздом з Парижа Гамарра зайшов до нас у готель, і ми подарували йому, крім книг, ще й велику банку з паюсною ікрою і хтозна-чому зникливі. Гамарра сказав, що досі він тільки чув про цю чудову ро-

сійську ікру, а от його дружина якось навіть бачила цю ікру й не раз розповідала про це йому й хлопчикам-синам.

Він засміявся, і, дивлячись на нього, на його миле худорляве обличчя й старий, але чистий костюм, я зрозумів, що у Франції письменницький шлях до визнання так само трудний, як і в усіх інших країнах, крім, звісно, нашої країни. В нас, мабуть, він аж надто легкий і простий.

Я зовсім не маю наміру змалювати в цих побіжних нотатках обличчя Парижа. Я його бачив побіжно. Найголовніше, що вивіз я з цього дивоглядного міста, — любов до нього й жадання вивчати його більше і більше.

Для цього потрібно багато часу, а його завжди бракує. Часу завжди бракує саме тоді, коли ми знаходимо найцікавіші місця, людей або явища.

Щоб пізнати Париж, як і цілий світ, людині потрібне вільне серце, ясний розум, доброзичливість до інших народів і, звісно, без зарозумілості й самохвальби.

Потрібне серце, не обтяжене недовір'ям чи страхом, і розум, котрий не знає упередженості й скептицизму. Люди, які шукають приводів для ремства, ніколи не пізнають простої істини, що життя зрештою хороше.

Я був у Парижі так недовго, що не маю права говорити про нього більше, ніж сказано тут. Але я лишив у ньому часточку мого серця. Це якоюсь мірою може виправдати мої нотатки.

Париж існує як щось цільне, величезне, пойняте димним сонячним світлом, блиском чистого листя, вікон та вітрин, запаморочливо високою блакиттю неба і зеленню тих парків, де завжди пахне весною — спершу справжньою, а вже потім тією, що струмить у пахощах фіалок із теплиць, квіткових кіосків та кафе.

Кажуть, ці пахощі можна вловити в Парижі навіть у вологі зимові дні.

До Версаля потрапив я в тріскучий від сухого листя вересневий день. Рожевий, ледь-ледь забарвлений збляклим золотом, дим здіймався над групами дерев і відбивався в спокійній воді басейнів.

Десь там, за спиною, дужчаючи й стихаючи, напливав паризький прибій. Він заколисував небагатьох одвідувачів версальських садів. Вони куняли на легких дерев'яних лавах, підставивши обличчя затушкованому туманом сонцю.

Взагалі Версаль трохи занедбаний і майже безлюдний. Все вкрито сугою старості. Мутнуваті шибки, тьмяна позолота рам, чудові своїм малюнком, але вже без лиску паркету, припорошені статуї, меблі й райдужні шибки, недвижне повітря в залах — повітря застаріле, сухе, пропахчене лаком, вода басейнів, мовби вкрита найтоншим павутинням, — все це свідчить, що в уряді Франції бракує коштів, щоб утримувати в порядку ці величні, єдині в світі ансамблі тронних та бальних залів, шовкових віталень, дзеркальних галерей, садів, терас, щедро оздоблених капел та мармурових сходів.

Навіть на знаменитому столі, де підписали після першої світової війни Версальський мирний договір, лежить пилюка. Під нею тьмяно вирізняється чудовий візерунок інкрустації.

Побачивши цей стіл, починаєш розуміти реактивний літ часу останніх років.

За різних епох час плине з неоднаковою швидкістю. Принаймні за останні сорок літ його рух став блискавичним. Кожне п'ятиріччя стало дорівнювати цілому століттю недавнього ідилічного життя. Політ часу такий запаморочливий, що наша свідомість од нього відстає.

Урядові не вистачає грошей, щоб підтримувати Версаль. Чималий клопіт у догляданні за Версалем лягає на плечі приватних осіб. Існує товариство охорони Версаля. Грошей у цього товариства мало. Воно влаштовує в літні місяці концерти та спектаклі, маючи за декорації розкішні зали та галереї Версаля.

В години цих вечірніх вистав Версаль неначе воскресає в колишній пишності, осяяний тисячами вогнів.

Увесь прибуток од вистав іде на утримання та реставрацію Версаля. В цю справу вкладено багато безплатної праці художників, скульпторів, позолотників, різьбярів по каменю, меблярів та людей інших фахів, причетних до збереження Версаля.

Усі ці люди — скромні патріоти. Коли б не вони, то Версаль помалу став би руїною.

Тиша таких місць, як Версаль, відомих усьому людству, діє на нас з непоборною силою. Передусім вона збуджує думку, як у давнину казали, про «бистроплинність нашого життя».

Покоління міняються, а будівлі надовго переживають їх. Тільки приступки сходів помітно зчовгуються від людських кроків. У Версалі думки про колишніх людей та події минувшини ходять слідом за вами, наче привиди.

Німотна тиша застоюлась, як темна вода у величезних басейнах, дерева мріють уві млі. Спадає сухе листя. Але ніхто вже не розмірковує над їхнім падінням, як це робили наївні філософи вісімнадцятого століття.

Єдиний господар (правда, в будні) цих садів — тиша. Її можна слухати безконечно. Її відтінює далекий гомін Парижа, схожий на рівномірний шум велетенського водоспаду.

У Версалі був я вранці. А ввечері я прочитав у одній паризькій газеті замітку про те, що в закутках версальських парків знайдено трупи безробітного шофера та його сина, восьмилітнього хлопчика. Батько, втративши надію знайти будь-які засоби до існування, застрелив хлопчика й застрелився сам, як пише газета, «в нападі несамовитості». Замітка мала заголовок: «Жахлива драма у Версалі».

Тиша цих садів таїла нестерпне людське горе, таїла просьбу малого хлопчика про милосердя. Ніхто з сучасників не почув цієї просьби. Великі гуманісти Франції давно померли: і Гюго, і Золя, і Ромен Роллан. Від них zostалися лише могили з висохлими квітами.

«Таке життя!» — як люблять казати французи.

А все одно Версаль чудовий. Він владає людськими серцями й береже в сутіні своїх садів вологий запах коріння й паростків — запах безсмертя. В Парижі його не почувеш.

Якось прийшли в наш готель на Монмартрі дві елегантні жінки.

Вони попросили викликати вниз, у тісний хол, де шотландець, спітнілий, догравав партію в карти з святобожною прибиральницею, двох радянських письменників: Граніна й мене. По нас миттю піднісся в своєму гранчастому ліфті Пті-П'єр.

Він злетів до нас на четвертий поверх з його темним коридором і пахощами припорошеної лаванди, як із раю в пекло, сяючи золотими гудзиками та сліпучими зубами, наче малий купідон з рум'яних картин Гвідо Рені.

Переможно поглядаючи на нас, він сповістив про казкове щастя, що впало в Парижі на наші голови: дві гарні, як Джіна Лоллобріджіда, російські дами хочуть нас бачити й чекають унизу.

З деяких інтонацій Пті-П'єра ми зрозуміли, що нас він не вважає за цілком вартих знайомства з цими дамами і що його, мабуть, бентежить ширина радянських штанів. Та, глянувши на брюки наші, він заспокоївся й навіть промуگیвав якийсь куплет.

Мушу сказати, що ширину радянських штанів бурхливо й невтомно обговорювали всі західні газети, від Стамбула до Стокгольма.

Ми зійшли в хол сходами (ліфт, якому, очевидно, передалось хвилювання Пті-П'єра, раптом застряг на четвертому поверсі). Пті-П'єр ішов поперед нас, як церемоніймейстер. На третьому поверсі він прогнав з обличчя усмішку. На другому поверсі його обличчя стало бундючним, як у найвеличнішого воротаря в Парижі з готелю «Рітц».

Нам назустріч підвелись дві росіянки. Вони обидві були втіленням витонченого зніжковіння. Жінки виявились емігрантками, двоюрідними сестрами, вивезеними з Томська, коли їм було по три роки. Вони давно вже одержали радянські паспорти й співробітничали в паризькому видавництві, що випускає книги про мистецтво.

З газет вони дізнались про приїзд російських письменників і прийшли попросити автографи на наших книгах.

Обидві жінки, особливо старша, Лідія Миколаївна Делекторська, чудово розмовляли по-російському. Їхня російська мова була чиста, співуча, і це попервах нас трохи бентежило. Ми одвикли від такої мови. Вона здавалась нам аж надто мелодійною. Так розмовляти ми вже не вміли.

У той день Лідія Миколаївна стала помічницею нашого гіда. Вона добре знала Париж і всюди їздила з нами.

А наш офіційний гід — студент Сорбонни, російський юнак із емігрантської родини — був просто в захваті від допомоги Лідії Миколаївни.

Милий і лагідний, цей юнак був страшенний ледар. Він ходив без гудзиків на піджаку і в драних черевиках. Наші жалісливі туристки штопали йому на ходу в автобусі дірки на ліктях піджака й пришивали до нього гудзики.

Через оте своє надмірне ледарство гід-студент (звали його Серьожею) волів одмовчуватись і не давати настирливим туристам ніяких пояснень.

Його запитували, наприклад: «Що це за пам'ятник молодій жінці з мечем у руці, он там, на майдані?» Гід незворушно відповідав: «Звідки я знаю? У французів манія ставити пам'ятники всюди й кому попало».

Коли хтось висловлював обережне припущення, що це, за всіма ознаками, пам'ятник Жанні д'Арк, то гід зразу ж погоджувався й казав, що це цілком імовірний здогад.

Дальше наше перебування в Парижі було пов'язане з Лідією Миколаївною, з її стриманою, але щирою усмішкою, з бистою граціозністю її рухів, з її безупинним тривожним піклуванням про нас і аж хворобливою любов'ю дарувати нам усякі гарненькі дрібнички, що ними славиться Париж, — від яскравих олівчиків до чудових репродукцій і від мікроскопічних записних книжечок до набору пастельних фарб для наших дітей.

З нею ми були у Версалі й у саду Тюільрі, де тїнь од старих платанів пахне левкоями та перестиглою травою. Ми з нею були й на кладовищі Пер-Лашез, і в похмурому Пантеоні.

З нею ми пили щонайміцнішу каву в невеличких робітничих кав'ярнях. З нею ми були коло Тріумфальної арки, де синій вогонь вихоплювався з-під землі над тілом Невідомого солдата (мені завжди здавалося, що цей солдат — бойовий товариш Анрі Барбюса з його книги «Вогонь»).

З нею чули ми підземний легковіийний холодок у Будинку інвалідів над саркофагом Наполеона, витесаним з карельського порфіру.

З нею розбороняли ми трійко хлоп'ят, котрі затіяли бійку в сквері коло Шапель. Їхні подряпані личка шаріли гнівом навальної бійки, вони, як щирі французи й

кавалери часів Ронсара, вишукано казали Лідії Миколаївні: «Так, мадам!», «Пробачте, мадам!» — і зразу ж розійшлися в різні боки, хоча все-таки наостанку показали один одному кулаки.

У Парижі не вистачало гаражів. Машини жили на вулицях.

Ці тисячі й десятки тисяч безпритульних машин, що ночували проти неба, чомусь будили невиразну тривогу, мовби зараз, серед ночі, може розпочатись війна чи повітряний наліт і машини приготувались до втечі. Але втікати не було куди. Атомна бомба стисла земну кулю до величини яблука.

З нею ми любувались посеред вулиці Ріволі на старого, вже посивілого ажана — регулювальника вуличного руху. Він стояв на перехресті. Потоки машин — річки лиснючих од лаку блискавок — мчали за п'ять сантиметрів від ажана, а він сумирно спав навстоячки, похиливши на груди стомлену голову в синьому кепі.

З нею ми сиділи над Сеною й спостерігали, як на Париж спадає вечір. Буксирний пароплав з проразливим свистінням тяг мимо нас яскраво-жовті, як небо при заході сонця, баржі.

Дівча з каштановою гривкою на лобі простягало нам теплі од її рук уже майже мертві квіти. Ми їх купили й віддали Лідії Миколаївні. Вона одвернулась, і сльозинка впала на її лаковану сумочку.

Жінка мовчала. Од хвиль Сени віяло свіжим духом вербового листя, мов десь на Оці. І згодом, коли ми йшли в густих вечірніх сутінках по набережній, Лідія Миколаївна теж мовчала, і вбогі квіти — квіти нужденних паризьких околиць і задвірків — дрижали в її руці.

Того вечора ми виїздили з Парижа. Один із нас сказав між іншим, що ми багато чого бачили у Франції, але так і не встигли подивитись, як живе звичайний француз.

— Я, приміром, так і живу, — сказала, помовчавши, Лідія Миколаївна й запросила нас до себе. — Крім однієї обставини.

Ми взяли таксі й помчали по бульварах мимо церкви Мадлен з її знайомою по малюнках колонадою, повз будинок «Гранд-Опера», схожий на торт, де закрутки — з застиглого, мов камінь, крему, через мости, в мерехтінні вогнів, котрі перебігали з місця на місце й раз

у раз відставали, попід Люксембурзьким садом, який дихнув у вікна перегрітої машини холодком шарудливого листя, і, нарешті, спинились біля звичайного паризького будинку з вузькими сходами й молодою консервкою. Вона миттю вшнипилась у нас своїми пронизливими очищами.

Кімнати в невеличкій квартирі були розташовані на різних рівнях. Усі вікна, коли ми ввійшли, стояли навістіж, хоч нікого вдома й не було, крім чорного кота. Виявляється, вікон тут не зачиняють ціле літо.

По кімнатах никав теплий вітер.

Лідія Миколаївна клацнула вимикачем. Спалахнула люстра, і я мимохіть скрикнув: на стінах кімнат висіли чудові полотна, написані сміливо та яскраво, як те й годиться справжньому, хоч і невідомому майстрові.

Поміж полотнами було там кілька портретів Лідії Миколаївни з французьким написом: «Lidia».

— Що це?! — поспитав хтось із нас. — Що це таке?

Лідія Миколаївна мовчки розставляла на столі бокали круг пляшки темного вина. З легкого бряжчання ненароком зачеплених бокалів можна було вчути, що вона схвильована й мовчить, щоб не виказати свого збентеження.

Я підійшов до картин і в правому кутку на кожній побачив недбалий підпис чорною фарбою: «Матісс».

— Річ у тім, — промовила, нарешті, силувано Лідія Миколаївна, — що я була понад два десятки років людиною дуже близькою до Матісса, його секретаркою й помічницею. Він помер у мене на руках. Ці картини він подарував мені. Частина з них я одіслала в дар Ермітажу. Решта після моєї смерті буде національною власністю. Що за людина був Матісс, розповісти я не можу. Не варто й починати. Краще випиймо на прощання вина.

Я не міг одвести очей від картин. Від того, що на стінах висіли картини Матісса й від того, що я опинився поміж ними, мені здавалось, буцім почалося якесь нове свято. Ще не знав ніхто ні святкового розпорядку, ні його традицій, але було це таки свято відкриття нового живописного світу.

В останні свої роки Матісс улаштував у себе в невеличкій віллі на Рів'єрі кімнату з сітчастими стінами

й тримав у тій кімнаті зграйку яскравих, чарівно барвистих тропічних птахів.

Він довго придивлявся до оперення цих птахів, щоб у природи перебрати її хист пречудово щось розмальовувати.

В цьому вчинку старого майстра була та проста мудрість, котра, в поєднанні з досвідом і снагою до впертої праці, надає людині безперечних прикмет генія.

Матісс був мужньою людиною. Він не кидав пензля навіть у найтяжчі передсмертні роки, коли, прикований до ліжка після операцій, задихався від астми.

Мені хотілось розпитати Лідію Миколаївну про Матісса. Але я не зважився на це, як і мої супутники. Ми мовчали.

Шамотіло в тиші галуззя дерев: вікна виглядали в сад. Тінь од високої квітки лягала на обличчя Лідії Миколаївни. В самому нахилі її голови бриніла самотність.

Я роздивлявся. Крім картин, у кімнаті було повно прегарних речей. Зрізані квіти доживали свого віку в теплій хатній воді. Скрізь там лежали чудово надруковані книги.

Знов я подумав про безмежну непоправну самотину цієї жінки. Матісс помер. Батьківщину вона втратила давно.

Ми вийшли. Треба було поспішати на вокзал. На бульварі Порт Рояль було темнувато од вечора й листя платанів.

— Приїздіть до Росії, — сказав я Лідії Миколаївні. — Хоч послухаєте, як шумлять соснові ліси. У Франції таких нема.

— Не знаю, — відмовила вона й болісно всміхнулась. — Уже минуло сорок років, а я Росію пам'ятаю тільки тому, що дуже часто бачу її ві сні. Але сни мої всі якісь невиразні...

Всю дорогу до вокзалу Сен-Лазар Лідія Миколаївна мовчала. Мовчала й на вокзалі. Часом поглядала крадькома на котрогось із нас. І в цьому погляді мені вбачалось незбагненне благання й журба.

Про що вона безмовно благала нас наостанку? Чого вона могла просити? Милосердя, того, щоб ми її вважали за свою, за рідну російську людину, забувши роки її недоброчітного вигнання.

Вокзальна суєта й судорожні стрибки стрілок на перонному годиннику не давали їй змоги зосередитись і сказати щось найважливіше.

Поїзд рушив. Лідія Миколаївна йшла біля самого вагона, простягнувши ліву руку, притискаючи пальці до брудної стінки вагона, наче боялась розлучитися з ним, і не зважала на те, що кондуктор і хтось такий у кепі з золотим галуном гримали на неї, щоб далі відійшла від поїзда.

Потім вона враз спинилась і затулила очі тим, що тримала в руках, — невеличкою лакованою сумочкою.

Цілу ніч поїзд дико гуркотів і шалено поривався до океану, наче він забув там найдорожче.

У Гаврі шамотів дрібний дощ, хлюпаючи з крутих дахів. У розгойданих океанською хвилею гаванях бгалися й розпливались плями машинного мастила.

Ми, пройшовши через приміщення таможні, повне світла, схоже на ангар, ступили на мокрі й порожні палуби теплохода.

Вночі я вийшов на шлюпочну палубу. Мені не спалося. І в тихому гомоні Ла-Маншу я вчув десь там дзвін плавучих бакенів і побачив кілька тьмяних заграв. То на французькому березі мріли невсипущі маяки.

І знову в мене, як перед зустріччю з Парижем, а тепер од розставання з ним важко закалатало серце.

Ялта, квітень 1959

НІКО ПІРОСМАНАШВІЛІ

Про грузинського художника Ніко Піросманашвілі (в Грузії звать його Ніко Піросмані) давним-давно, ще в Тіфлісі року 1924-го почав я писати нарис. Потім безліч усяких подій вдерлося в життя, і нарис залишився незакінченим. Тільки через сорок років я повернувся до нього й дописав його.

Всі ці роки — з 1924-го по 1960-й — я відчував тривогу й легкий сором через те, що не скінчив побіжного життєпису Піросмані, мовби покинув на половині дороги свого товариша, а сам пішов уперед, не дбаючи про нього.

Тепер я друкуюю обидва нариси — і старий і новий, — не боячись розриву в часі поміж ними — 36 літ.

...У Тіфлісі помер бездомний самоук-художник Ніко Піросманашвілі. За життя картин його не цінили, йшли вони за склянку вина. А тепер створилось ціле товариство знавців живопису, котрі розшукують, скуповують і вивчають роботи цього Ван-Донгена Грузії.

...Сьогодні в присмерку все так само каламутно буркоче попід мостами Кура і над Кахетією ледве тліє зоряне рожеве небо, начебто сірником хтось кинув світло на вінця кришталевої чорної чаші. Дуже тихо. Тільки в сонних дворах коло Метеха сопуть і хоркають віслюки, поводячи пухнастими теплими вухами.

Наближалась та дивовижна пора простої й звичної доби, коли на кілька хвилин усе довкола втрачає раптом колір, — і небо, і попелясті гори, а сади в рожевому диму мигдалю стають загадковими й сірими. Над землею, яку припорошив найтонший пил, над землею, що втратила тіні, повільно спливає досвітнє, до дзвону в вухах, мовчання. Така тиша, аж чутно шерехтіння крові в своєму стомленому від безсоння тілі.

В цій тиші я довго думаю про художника, що створив якийсь сивий, сірувато-чорний, карликовий Кавказ. Кавказ без тіней, без сонця, в сьвітлі повільного плину світання. Той Кавказ, котрий може приверзтись п'яницям і безпритульним, що никають до світанку по вологих тротуарах. Я думаю про художника, про нужденного і геніального Піросмані.

Але перша ж помаранчева цята сонця на моєму обличчі й крики захриплих мацонників полохають ці ви-

діння, і знову розгортається, мов гаряча повість, тіфліський день, угорнений у синій килим важкого неба і в жовтий пил.

Інколи вечорами я вдивляюсь у картини Піросмані при світлі високо почепленої газової лампи. Вони будять тривогу. Древні фарби, попіл світанку, зламани спина чорних гір, примітивний, часом лубочний малюнок, брезклі обличчя князів, якийсь примарний світ духаників, брунатних мушів-носіїв, несміливих бідняків із собачими очима, кінто й двірників, селян-у час бенкетування й жалюгідних актрис із приміських театрів поставав на його клейонках (Піросмані здебільшого писав свої речі на чорних та білих клейонках і на блясі). І ще — цілий світ потривожених звірів, котрі боязко слухають ніч і шум нічних річок.

Піросмані — простий грузин і бродяга. Він ночував у порожніх підвалах Нахалівки та Авлабара, малював свої чудові речі за обід у духані, за нічліг, за пляшку вина; за те, щоб не вмерти з голоду.

Людина, котра ледве вміла підписати під картинами своє ім'я, він вкладав у них легко й просто, без ніякого сліду щонайменшої напруги довершеність ліній, чітку насичену композицію, тонкі відблиски перських мініатюр, якусь казкову старовинність, що нагадує бані вірменських церков, усю свою дитячу наївність, не звичний для нас, європейців, колорит раптової тіфліської ночі, втомленого припорошеного дня й снігових вершин у сухому тумані.

...Він писав зразу — викінчено, просто, кидав кілька мазків, ліній, лишаючи замість чорної фарби чисту клейонку, писав так, як ми розмовляємо, п'ємо, як плаче дитина, як регоче червонопикий кінто. Юрби одвідувачів по духанах дивились, як він напрочуд швидко малював свої картини, і хрипкими вигуками й оплесками висловлювали своє захоплення, коли за півгодини на клейонці розквітали портрети й кавказькі пейзажі.

Я бачив його портрет. Високий, спокійний, зі спади-стим лобом, з дитячими очима, він таїв у собі якусь витончену гіркоту, мовчазний смуток од життя. Йому віддав свої візіонерські сни, від нього діставав лише гостре відчуття тривоги.

У прокислих од старих барил копійчаних духанах він

бачив амбалів, німих покинутих дітей, що від втоми по-втрачали голос, неймовірне дрантя, що прикривало їхнє тіло, музикантів з тремтячими руками, жилаві шиї старців — усіх тих, хто полірував каміння на Вірменському базарі й ніколи не ремствував.

Він мовчав, але туга здавлювала горло товстими пальцями. І його любили там, по тих духанах, де хазяї годували одвідувачів гнилим лобі.

...Його «знайшли» тільки через кілька років після смерті. Випадково в духан близько вокзалу зайшли кілька молодих художників, побачили на темній стіні клейонки Піросмані й були вражені надзвичайною живописною силою цього невідомого майстра.

Відтоді Піросмані став їхнім маренням, їхнім божевіллям. У підвалах, у погрібках, у крамничках застав та околиць вони шукали клейонки Піросмані, скуповували їх, і в Тіфлісі вперше заговорили про забутого народного чудового художника.

Вони запопадливо його вивчали, знаходячи все нову глибину в його речах, легкість і простоту прийомів, блиск і мудрість його композиції. Вони, оті ентузіасти Піросмані, розпитуючи кінто й чув'ячників, розмовляючи з продавцями городини та чистильниками чобіт, відновили печальну повість його життя.

Коли ж розпитували про останні дні Піросмані, його приятелі понуро відповідали:

— Де ж ви були досі, кацо? Тепер шукаєш кожду вивіску Ніко, а коли він був іще живий, ти його не шукав, а він гинув з голоду. І закопали його десь на краю кладовища. Могили, кацо, не шукай, не знайдеш.

Така доля майже всіх геніальних людей, — умирати в забутті, щоб потому, через роки й роки, підвестись над каламутним, мов Кура, метушливим життям у всій прозорості й великій простодушності своєї творчості й світлою радістю лягти на серця людей.

...Є в Піросмані хвилини, коли він усміхається. Тоді під індиговим небом розквітають барвисті вбрання дітей, ніби вітер несе по сонячних вулицях тисячі осінніх листочків і синіх одлисків од неба, тоді сазандарі кумедно надимають лиснючі щоки, граючи на прадідівських дудках, тоді стає матовим і чорним холодний ранками виноград, і крейдяною спекою, бронзою й місячним каменем виграють, наче вогні під вітром, його Кавказ,

його барвистий Тіфліс. І тоді можна збагнути, який блиск колориту жив у свідомості цього майстра.

...Піросмані писав багато портретів, багато гулянок, багатьох селян і батоно, віслюків, дітей, багатьох чорних жінок з пронизливими очима, багатьох мовчазних горян і абреків — і тому на його клейонках уся Грузія, весь прекрасний, жовтий, мов бурштинові чотки, Тіфліс — друга батьківщина всіх, хто прожив там бодай трохи. Крізь піросманівську печаль клейонок цвіте засмоктуючий побут Закавказзя — поріг легендарних країн — монотонних, як шум гарячих річок, і барвистих, як убрання курдянки.

Хороші піросманівські звірі. Я пам'ятаю дивне відчуття, котрого я зазнав, коли вперше побачив його «Жирафу». Був уже пізній вечір. У лункому домі спала тиша, і над мертвою горою Давида схилився душний, запорошений місяць. Я поглянув на клейонку, і мені просто в вічі вшпидився дикий, вологий, розумний погляд високого жовтого звіра. Він повагом вигинав свою шию і, здавалося, ждав, що в порожніх безлюдних кімнатах пролунає чийсь крик. Тоді одним ударом ратиць він метнеться в синю задимлену ніч.

На околиці Тіфліса лежали славнозвісні Верійські та Ортачальські сади.

То було місце літніх розваг та відпочинку. Майже кожен невеличкий сад перетворювали на духан або кафешантан.

Надвечір, коли починала спадати спека, тіфлісці поспішали в ті сади. Хто багатший — на візниках, а хто бідніший — пішки.

Назви кафешантанів вирізнялись пишністю й несмаком. Найдорожчий шантан мав назву «Ельдорадо». Потім ішли «Фантазія», «Сан-Сусі», «Шантеклер» і «Джентльмен».

Неподалік од Ортачальських садів були так звані «веселі» вулиці. Багато хто, поспішаючи в шантани, заїздили на ці вулиці й привозили звідти галасливих дівиць.

Що дожидало тіфлісця в тих садах? Прохолода, легкий чад баранини, співи, танці, азартна гра і красиві бруральні жінки.

Найдужче вабила прохолода у затінку чинар і шовковиць. Нелегко було збагнути, як вона збереглась, коли

весь Тіфліс лежав поряд у гарячій западині, в кільці нагрітих гір, і навіть страшно було дивитись на нього з докколишніх висот. Здавалося, Тіфліс димує, аж такий розпечений, що от-от спалахне велетенським багаттям.

Може, цією прохолодою віяло від водограїв або долинали в сади легке дихання снігових вершин. У місті можна було дихати лише перед світанком, коли будинки прохололи трохи за ніч. Але як тільки сонце вставало з Кахетії — виснажлива спека відразу заливала вулиці.

Поміж співачками, котрі виступали у Верейських садах, була одна жінка — лінива, тонка в стані й широка в раменах, з бронзового кольору волоссям, ніжною і дужею шиєю й рожевим тілом. Звали її Маргаритою.

Відвідувачі шантану, де вона співала вечорами, мали її за обрусілу німкеню, але хазяїн саду, вразливий мінгрел, щоразу, почувши ці розмови, знімав справжнісінький скандал.

— Мабуть, мозок тобі зовсім перехнябився в голові! — лементував хазяїн. — Ти чув таку країну — Франція?

— Ну, чув, — похмуро відповідав необачний одвідувач.

— А чув у Франції таку губерню — Ельза? Чув? Ну, то вона з цієї губернії, з Ельза. Француженка найвищого сорту. Що за люди! Таких дрібниць не знають! Битися — знають, здачі не давати — знають, зачіпати на вулиці дівчат — знають, шахраювати в карти — знають, а зміркувати — нічого не знають!

Маргарита нечасто погоджувалась вечеряти з одвідувачами, але байдужно, як належне, приймала від них невеличкі дарунки... Потім вона їх роздавала подругам. Вона була зовсім самотня.

Взагалі трудно було зрозуміти, що вона думає про все, особливо про чоловіків. Багато хто хотів її зробити своєю коханкою.

Розмовляла вона мало, а співала якимось незвичайним, як казали, — подвійним голосом.

Її слухати приїздили артисти опери й музиканти. Од співу Маргарити залишалось відчуття, мовби він завжди супроводжується підголоском, схожим на слабку луну.

Актори казали, що це так званий «вокальний обман», як буває, приміром, «обман зору». А насправді ніякого другого голосу нема.

Вони ось так казали й сперечались, але кожен чув, коли співала Маргарита, подвійний звук її голосу. Начебто головний голос був золотий, а другий — срібний.

Одного разу співаки й музиканти зняли на цілий вечір духан «Варяг», запросили туди Маргариту і влаштували для любителів співу закритий концерт.

Після концерту встав старий диригент і сказав, що людський голос є найскладніший музичний інструмент. Він багатший за рояль і скрипку, а тому одночасне існування в голосі кількох тонів цілком можливе й природне.

Маргарита слухала й пила, похнюпившись, вино. Червоний шовк плаття надавав їй волосся відблиску пожежі. Зрідка вона зводила очі й оглядала ними всіх, хто сидів за столом. Але в туманній глибині її зіниць не було ні вогню, ані усмішки.

Прихилившись до одвірка, стояв високий, дуже худорлявий грузин з тонким обличчям і печальними очима, в старому піджаку і непорушно дивився на Маргариту.

Це був мандрівний художник Ніко Піросманашвілі. Він кохав Маргариту. Вона була для нього єдиною в світі людиною. Кожна п'ядь землі, там, де не ступала нога Маргарити, здавалась йому залишком пустелі. Але там, де зберігався її слід, була земля благословенна. Кожна піщинка на ній вигравала, як крихітний діамант.

Так, очевидно, оспівали б почуття Піросмані іранські поети середнього таланту. Та все одно була б за ними правда, попри всю мовну кучерявість.

Той день, коли Ніко не чув її голосу, був для нього найглухішим днем на землі.

Надмірна любов збуджує бажання, не досяжні для тверезої людини. Кому з людей у їх буденному стані може спасти на думку дика примха поцілувати людський голос і обережно погладити по голові в хвилину співу іволгу чи, нарешті, пореготати разом з горобцями, коли вони зчиняють коло нас несамовитий гамір та бійку.

У Піросмані виникало часом дивне бажання обережно торкнутися до тремтячого горла Маргарити, коли та співала, бажання самим тільки подихом торкнутись до цього таємничого голосу, до цього теплового струменя повітря, яке породжує таке чудовне і зворушливе дзвеніння.

Люди кажуть, що надто велике кохання скоряє людину.

Любов Ніко не покорила Маргарити. Так принаймні думали всі. Та все-таки не можна було зрозуміти: чи й справді все це так? Сам Ніко не міг цього сказати. Маргарита жила, як уві сні. Серце її було для всіх закрите. Її врода була потрібна людям. Та, очевидно, вона зовсім не була потрібна їй самій, хоч вона й дбала про свою зовнішність і добре одягалась. У шарудінні шовку і в пахощах східних парфумів вона здавалась втіленням зрілої жіночності.

Але було в цій вроді щось таке грізне, і, здається, вона сама це розуміла.

Звідки з'явився Піросмані, до пуття ніхто не знав.

Потім, після смерті Піросмані, художник Кирило Зданевич зібрав по крихітці, по клаптиках його біографію і хоч і не сповна, але відновив його життя.

Піросмані народився 1862 року в кахетинському селищі Мірзаках, в родині бідного селянина. Ще хлопчиком батьки зробили його слугою в грузинській заможній сім'ї в Тіфлісі.

Піросмані був слугою до двадцяти років. Потім він став кондуктором на Закавказькій залізниці. Тоді вперше він почав малювати. Першою його роботою був портрет начальника станції та його жінки. Був то, мабуть, вельми ущипливий і карикатурний портрет, бо начальник станції, побачивши малюнок, зразу ж вигнав Піросмані зі служби.

Що ж було діяти? Піросмані не міг тим промишляти, чим на той час жила там більшість у Тіфлісі бідняків, — ганебними темними справами, вдалим чи невдалим обманом. Для цього він був надто щирий і гордий.

Він не був неробою й тифліським кінто — напівжебраком, веселим і нахабним. Він не вмів, як кінто, робити гроші «з повітря», з анекдота, з непристойного жарту, з «вісячого крику».

Якийсь час Піросмані торгував молоком на задвірках майдану і так-сяк перебивався на свій злидарський прибуток. Але й це заняття було йому бридке.

Він розмалював усю свою крамничку, і вона стала схожа на пишну квітку. Перші свої картини він комусь дарував, та й був щасливий, коли їх брали залюбки.

Часом він збував свої картини, чи, як їх називали на

майдані, «картинки» перепродувачам усяких мало кому потрібних речей. Такі речі були, як кажуть, «на аматора» і звалися загадковим чужоземним словом «брік-абрік». На думку перепродувачів, це було красиве й привабливе слово, тим паче, що було воно не зрозуміле ні самим перепродувачам, ні Піросмані, ні покупцям.

Але надії на це слово не здійснились. Покупці вельми дивувались, навіть лякались, але картин не брали. А перепродувачі платили Піросмані за його картини копійки.

І Піросмані голодував. Інколи він сідав під стіною якогось будинку чи біля стовбура старого, як світ, запорошеного курявою дерева й сидів тихо, поки не переставало крутитись йому в голові.

Довелось повернутися на батьківщину, в село, де на Піросмані неминуче мав злягти весь тягар побутових і родинних традицій.

Свою хату у селі Піросмані також розмалював згори донизу, на велику втіху родичам і сусідам.

Потім Піросмані влаштував у цій хаті учту. Після цього він намалював чотири картини, що зображували це сільське свято. Учта була дивовижною тому, що всупереч більшості бенкетів, на ньому не було багатіїв. Гості стояли, сиділи й лежали, високо підносячи роги з вином. Цю мальовничу й ошатну веремію намалював Піросмані дуже сміливо.

Нарешті Піросмані знайшов удалий, як йому здавалось, вихід. Він повернувся в Тіфліс і заходився малювати яскраві вивіски для духанів за кілька обідів з вином та за кілька вечер. Частина заробітку він брав грошима, щоб купувати фарби й платити за нічліг.

Але на матеріали грошей ніколи не вистачало. Духанники охоче знімали старі бляшані вивіски і пропонували малювати на них, перед тим замазавши почорнілу мазанину. Але Піросмані не приставав на це.

Бляшані вивіски іржавіли. А Піросмані знав, що, хоч би яким він був невченим художником, чи, як кажуть росіяни, самоуком, але він міг би, либонь, позмагатися з деякими великими художниками (він бачив хороші репродукції їхніх картин). Може, навіть із самим Делакура, — про цього француза багато розповідав йому один гімназист, котрий теж мріяв стати художником.

Матеріалу не було, і Піросмані почав малювати на

тому єдиному, що було завжди напхвату в кожному, навіть найдешевшому духані, — на звичайній клейонці, знятій зі столика.

Клейонки були чорні й білі. Піросмані малював, залишаючи там, де це було потрібно, незафарбовані шматки клейонки. Згодом до цього прийому вдавався він і в портретах. Враження від деяких речей, зроблених у такій манері, було незвичайне.

Я назавжди запам'ятав його клейонку «Князь», де сполотнілий дід стоїть у чорній черкесці з рогом у руках на вбогій землі. За ним видніє доведений майже до топографічної схеми гірський Кавказ. Князева черкеска саме й була незафарбованим шматком клейонки глибокого чорного кольору, особливо різкого в тьмяному світлі ранку. Я ніяк не міг збагнути, якими фарбами передавалось те освітлення.

За такі портрети, як оцей, Піросмані в найкращу свою пору мав двадцять-тридцять карбованців.

Одвідувачам подобались вивіски Піросмані — прозорий виноград, гарбузи, жовтогаряча хурма, кучеряві мандаринові сади й багаті натюрморти з усякого зела, баклажанів, шашликів, сиру і смаженої риби «локо».

Але без кінця-краю малювати ці натюрморти для вивісок Піросмані не міг. Надмірність, як завжди, будила нудьгу. Тоді Піросмані став на вивісках малювати людні гулянки на траві, на вузьких селянських скатертинах. На вивісках з'явилися люди, краєвид і тварини, здебільшого стражденні віслюки.

Часом Піросмані разом із хазяїном придумував назву для духана. Що химерніша була назва, то більше припадала вона до вподоби.

Піросмані, всміхаючись, малював: «Шашлики по-електричному» або: «На самоті не треба пити».

Особливо полюбляли такі хвацькі назви в грузинській провінції, деє там в Озургетах, Ахалкалахах або в Сагареджо.

Я вже не застав Піросмані: він помер до мого приїзду в Тіфліс. Піросмані залишив величезне живописне багатство. Його картини кілька років збирав Кирило Зданевич, збирав буквально по краплині. Він розшукав майже всього Піросмані, він урятував роботи прекрас-

ного народного художника, звершив справжній подвиг і згодом подарував зібрання картин Піросмані державі, інакше кажучи — народові.

1913 року Кирило Зданевич зустрівся в Петрограді з художниками Гончаровою та Ларіоновим. Вони приїхали в Петроград із Молдавії і привезли кумедні й дуже мальовничі вивіски, знайдені в Тирасполі.

Вивіски дуже сподобались Кирилові Зданевичу. Незабаром у Тіфлісі він побачив ще мальовничішу вивіску в духані «Варяг» і купив її. Написав її невідомий маляр Ніко Піросманашвілі. Кирило водив знайомство з селянами, духанниками, мандрівними музикантами, сільськими вчителями. Він усім їм доручав розшукувати для нього картини й вивіски Піросмані.

Попервах духанники продавали вивіски за копійки. Та незабаром по Грузії пройшла чутка, що якийсь художник із Тіфліса їх скуповує нібито для закордону, і духанники почали набивати ціну.

І старі Зданевичі, і Кирило були тоді дуже бідні. За моєї пам'яті колись був такий випадок, коли, купивши картину Піросмані, вся родина сіла на хліб і на воду. Дружина Кирила Зданевича Марія бігала на Дезертирський базар продавати останні сережки чи останній жакет. Кирило гасав по Тіфлісу, сподіваючись перехопити бодай трохи грошень.

Нарешті похмурий Кирило (що більше він був зворушений, то дужче супився) приніс картину, мовчки розгорнув її, сказав: «Ну, як воно!» — і картина після цього на видному місці кілька днів провисіла у вітальні.

Кирило після цього впадав од хвилювання в сон, а потім починалось паломництво любителів живопису. З моєї кімнати чути було всі розмови у вітальні, і невдовзі я знав докладно історії всіх нових картин.

Моє знайомство з Піросмані почалося з першого ж дня мого життя в Тіфлісі, в квартирі Зданевича. Я наїняв у нього кімнату.

Стіни цієї кімнати були завішані од верхнього карниза до плінтуса клейонками Піросмані.

В день приїзду я лише мигцем глянув на них. До того ж у кімнаті тлів присмерк зимового тифліського дня. Але все-таки облягала мене глуха тривога — мовби мене хутко провели за руку через дивну, зовсім химерну кра-

їну, мовби я вже її бачив або вона мені наснилась, і відтоді ніяк я не діждуся, щоб роздивитись у цій країні, отямитись і пізнати її в усіх подробицях.

Я заснув з тривогою на серці. Тривогою від незнайомих картин. Вони мовчки оточували мене і, як мені здавалось, не зводили з мене очей.

Прокинувся я, мабуть, дуже рано. Прикре й сухе сонце косо лежало на протилежній стіні.

Я зиркнув на ту стіну й схопився. Серце моє почало калатати важко й швидко.

Просто мені в очі зі стіни дивився тривожно, запитливо і явно страждаючи, але не маючи змоги розповісти про це страждання — якийсь дивовижний звір, напружений, мов струна.

Це була жирафа. Звичайнісінька жирафа, яку Піросмані бачив, мабуть, у старому тифліському звіринці.

Я одвернувся. Але я відчував, я знав, що жирафа мене пильнує й знає все, що коїться в моїй душі.

В усьому домі панувала мертва тиша. Всі ще спали. Я одвів погляд од жирафи, і мені в ту ж мить приверзлося, що вона вийшла з простої дерев'яної рами, стоїть поруч і жде, щоб я сказав щось дуже просте й важливе, що має ослобонити її від чарів, оживити й звільнити від багатолітнього прикріплення до цієї сухої, запорошеної клейонки.

Раптом на подвір'ї пролунав розпачливий, нелюдський крик: «Мацоні! Мацоні!» Так одчайдушно, майже ридаючи, горлали всі продавці мацоні — кавказького кислого молока. Вони розвозили свій товар по місту, нав'ючуючи сакви з глеками того мацоні на чорних і таких припалих пилом віслюків, мовби всі перехожі витирали ноги об них, як об підстилки.

Я здригнувся від крику мацонника й застогнав.

Та дроз не минався. Я ще дужче стогнав, намагаючися стриматись. Жирафа відійшла у глиб померхлої клейонки. І я збагнув, що спостиг мене тяжкий випадок малярії.

Невдовзі я вже знав майже всі картини Піросмані. Вони допомогли мені зрозуміти й полюбити Кавказ — складну й мозаїчно чудову країну.

Піросмані став для мене мальовничою і вільною в своєму вираженні енциклопедією Грузії, її людей, історії й природи. Панорами Кавказу, починаючи від магич-

ної місячної ночі над тіфліським арсеналом і кінчаючи випаленою сонцем панорамою гір коло ніг Шаміля, запам'ятались мені на все життя.

Сотні худорлявих піросманівських селян, веселих виноградарів, злидених та полохливих жінок, рибалок, пихатих багатіїв з товстими вусами, тіфліських двірників з такими ж пелехатими бородами, як їхні розкошлані мітли, байдужих музикантів юрмилися в квартирі Зданевичів на трохи припилених клейонках. Часом хтось там згадував то про одну, то про іншу картину й розповідав про неї щось цікаве.

Здебільшого на картинах Піросмані були люди, але осібне місце на них займали всякі звірі — леви, газелі, буйволи, жирафи, верблюди і покірні друзі художника — віслюки.

Мистецтво завжди бентежить людину й хапає за серце. І людина ніколи не забуде цього явного доторку прекрасного.

Людина не забуде того стану душевної повноти й крилатості, що його дає їй часом один — лише один — рядок чудових віршів або картина, що пережила кілька століть для того, щоб донести до нас свою красу.

Коли б я не знав Піросмані, я бачив би Кавказ недопроявленим, як невиразний знімок, без барв і тіней, без деталей і контурів і без синюватої імлі його напіворієнтальних і напівєвропейських просторів.

Піросмані сповнив для мене Кавказ соком плодів та різкістю сухих фарб. Він прилучив мене до цієї країни, де разом із радістю відчуваєш легкий і незбагнений смуток. Так сяють радістю й стриманим смутком очі грузинських красунь. Вони завжди хутко й легко щезають у юрбі, ці красуні, хоч до них і звернено ніжне прохання поета:

Ти на мене поглянь, генацвале!
Генацвале, на мене поглянь!

Цей літній ранок попервах нічим не різнився од інших.

Так само ж невблаганно, освяючи все довкола, вставало з Кахетії сонце, так само ж ридали віслюки, прив'язані до телеграфних стовпів, такі ж люті на вигляд чорновусі люди йшли по вулицях з бідонами й гукали: «Нафт! Нафт!» — пропонуючи господиням гас.

Все було як завжди: Кура шуміла коло млинів не-

далеко від Ішачого мосту і стиха подзвонювали майже порожні трамваї. Ранок ще дрімав у одному з провулків у Сололаках. Тінь лежала на сірих від часу дерев'яних невисоких будинках.

В одному з таких будинків були навстіж розчинені на другому поверсі віконця, і за ними спала Маргарита, притінивши очі рудуватими віями.

Мов у розтопленому склі, мріли над Сололаками Давидова гора і фунікулер коло могили Грибоедова. Її оповив плющ. Я часто ходив на Давидову гору, на священну Мтацмінду, бачив там могили великих грузинських поетів — Іллі Чавчавадзе і Акакія Церетелі. Їхній ліризм і разом схильність до сарказму надали особливої глибини грузинській літературі й оточили її різким і тонким повітрям класичної ясності. Згодом гора Мтацмінда стала грузинським Некрополем. Там поховали славного своєю ніжністю й широтою ума нашого сучасника Тіціана Табідзе.

Так, але я трохи відхилився.

Загалом ранок був би й справді звичайнісіньким, коли б ти не знав, що це був ранок дня народження Ніко Піросмані і коли б цього ранку в тісному провулку в Сололаках не з'явилися гарби з дивним і легким вантажем.

Вантаж той був, мабуть, такий легкий, що гарби навіть не рипіли під ним, а тільки ледве чутно торохтіли, підскакуючи на великому камінні бруку.

Гарби вщерть були повні зрізаних і скроплених водою квітів. А від цього ввижалось, буцімто квіти поймають сотні дрібних райдуг досвітньої роси.

Гарби спинились біля дому Маргарити. Возії, стиха балакаючи, заходились носити оберемки квітів і скидати їх на тротуар та на брук біля порога.

Коли перші гарби від'їхали і весь брук був уже всипаний квітами, на зміну першим гарбам з'явилися другі. Здавалось, гарби звозили сюди квіти не тільки з усього Тіфліса, а й з усієї Грузії.

Пахощі квітів сповнили сололакську вулицю. У вікнах з'явилися перші господині. Вони хапливо розчісували чорне, як смола, волосся і жадібно дивились на чудне видовисько: возії, звичайнісінькі возії, а не легендарні погоничі з «Тисячі й одної ночі», закидали квіта-

ми всю вулицю, мовби хотіли поховати під ними будинки до другого поверху.

Дитячий сміх і вигуки хазяйок розбудили Маргариту. Вона сіла на постелі й зітхнула. Повні озера пахощів — свіжих, ласкавих, яскравих і ніжних, радісних і печальних — сповнювали повітря. То був, можливо, запах небесних просторів, що лишився після повільного льоту нічної зоряної сфери над нашою землею, чи запах зародка, замкненого протягом довгого часу під оболонкою звичайної квіткової насінини, а тепер звільненої водою, теплом та міцними солями землі.

Обабіч входу в провулок уже зібрались і гомоніли люди. Вони витріщались на небачене й незрозуміле видовище. Незрозумілість того, що діялось, бентежило людей, і тому ніхто не зважився першим ступити на той квітучий килим, що сягав дітям до самих колін.

Що ж до маленьких дітей, то вони могли навіть заблукатися між цими купами квітів. Тому жінки, захоплені й горді усвідомленням таємниці, котра наблизилась упритул до їхніх стертих, знайомих до найменшої шпарини порогів (а вони знали всі шпари, бо доводилось їм часто мити ті пороги), міцно тримали за руки дітей і не відпускали їх від себе.

Яких там квітів не було! Безглуздо перелічувати їх!

Пізній іранський бузок. Там у кожній чашечці чаїлась невеличка, мов піщинка, крапля холодної вологи, пряної на смак. Густа акація з пелюстками, що вигравали сріблом. Дикий глід — його пахощі були тим міцніші, чим твердіший був ґрунт, де він зростав. Ніжна синя вероніка, бегонія й безліч анемон різних кольорів. Зграбна красуня жимолость у рожевому серпанку, пурпурові лічки кручених паничів, лілеї, мак, котрий завжди росте на скелях саме там, де впала бодай найменша крапля птичої крові, красоля, півонії й троянди. Троянди, троянди всіх розмірів, усіх запахів, усіх кольорів, від чорної до білої і від золотої до блідо-рожевої, як ранішня зоря. І тисячі інших квітів.

Схвильована Маргарита, ще нічого не розуміючи, хутко одяглася. Вона вбралася в свою найкращу найбагатшу сукню, наділа ваговиті браслети, причесала своє бронзове волосся і, одягаючись, усміхалась сама не знаючи чому. Потім вона засміялась, потім сльози заблибли в очах, але вона не витирала їх, а тільки струшу-

вала швидким рухом голови. Сльозинки розліталися від цього на всі боки і довго ще яскрили на її вбранні.

Вона здогадувалась, що це свято влаштували для неї. Але хто це зробив? І з якого приводу? І тут вона згадала, що сьогодні, здається, день народження Піросмані. Може, всі ці купи квітів він прислав заради пам'яті про цей напівзабутий день?

Але чому прислав у день свого народження, а не її?

У цю хвилину єдиний чоловік, худий та блідий, зважився переступити границю квітів і повагом пішов по квітах до Маргаритиноного будинку.

Юрба впізнала його і принишкла. То був нужденний художник — Ніко Піросманашвілі. Де він тільки взяв таку силу грошей, щоб купити ці кучугури квітів? Таку силу грошей!

Він ішов до Маргаритиноного будиночка, доторкаючись до стін рукою. Усі бачили, як йому назустріч вибігла з дому Маргарита, — ще ніхто ніколи не бачив її в такому блиску вроди, — обняла Піросмані за худі великі плечі й припала до його старого чекменя.

— Чому, — спитала Маргарита, задихаючись, — чому ти подарував мені ці купи квітів у день свого народження? Я нічого не розумію, Ніко.

Піросмані не відповів. Та Маргарита всім єством, усіма нервами, всією кров'ю, що струміла в її тілі, збагнула і без його відповіді силу його кохання й уперше міцно поцілувала Ніко в губи. Поцілувала перед лицем сонця, неба й простих свідків — жителів тіфліського кварталу Сололакі.

Дехто відвертався, щоб сховати сльози. Думали люди, що велике кохання завжди знайде дорогу до коханого, хоч і холодного, серця. Бо всі знали, що Піросмані кохав Маргариту, а вона зовсім не любила його, а тільки жаліла за гірке його й невдале життя.

Історію кохання Піросмані розповідають по-всякому. Я повторив одне з тих оповідань. Я коротко записав його, нехтуючи тим — чи це правда, чи ні. Хай про це дбають причепливі й нудні люди.

Та про одне я не можу мовчати, бо це, мабуть, одна з найгіркіших правд у світі: Маргарита невдовзі знайшла собі багатого коханця і втекла з ним із Тіфліса.

СОЛОВ'ІНЕ ЦАРСТВО

В будинку Чехова в Ялті, на стіні над каміном, Левітан написав дуже простий пейзаж — стіжок сіна в пізньому осінньому присмерку, в тому присмерку, коли на траву вже спадає холодна роса.

Левітан залишив Чехову цей пейзаж як подарунок від далекої й милої Росії.

Він дуже простий, цей пейзаж. Простий, як усі картини Левітана. Перед ними можна стояти й годину й дві і все-таки цілком не осягти, в чому сила цих елегічних барв, у чому таємниця цього мовчазного художника, що причарував наші серця.

Таємниця (якщо це можна назвати таємницею) в тому, що Левітан показав нам самим усю міць нашої любові до рідного краю. Він показав нам любов нашу, несміливу й раніш не висловлену до кінця.

Опріч того, він явив нам зримо дивне явище відкриття людиною другої своєї батьківщини. Ніхто, либонь, так глибоко і з таким скимінням серця не любив природи Росії, як цей виходець з ортодоксального єврейського містечка, де все: і побут, і люди, і природа — були такі далекі від тієї країни, яку він побачив, пізнав, полюбив єдиною любов'ю і так чудово — спокійно й трошечки сумно — оспівав.

Середня смуга Росії — край незвичайний. Досить побачити, як вітер жене в далину осінньої блакиті листяні шати лісів, або побачити, яким соромливим щастям іскряться очі білявого хлопчика зі свищиком у руках, — того хлопчика, що сидить на піщаному косогорі й тихенько посвистує, — досить побачити хоч би це, щоб серце зразу, назавжди, навіки скорилося цьому краєві з його ясною й чистою, як джерельна вода, красою.

З найглибшою владою Росії над людиною — боротись не можна. Мільйони людей пізнали Росію як свою другу батьківщину.

Життя Левітана напевне це потверджує. Для мене від пізньої молодості кращою в світі країною стала Середня Росія. Це зразу дивувало мене самого: я виріс на півдні.

Уперше я побачив Середню Росію, коли мені минуло двадцять років. Це було восени, я їхав з Києва до Москви. Недалечко від Москви я побачив з вікна вагона

напрочуд синю, широко індигову невелику річечку, вкриту жовтим листям. Я висунувся з вікна, і враз мені перехопило подих. Від чого задихнувся, я ще тоді не розумів.

Тепер я добре знаю, що задихнувся тоді з радості, з раптової причетності до краси цього краю, що пливла за вікнами в студеному повітрі.

В обличчя світило непекуче вересневе сонце. Я дивився до запаморочення на шумливі гаї, тріпотіння осик та беріз, на блищання прозорих річок, на збляклі луки, на далекі ямщицькі вибої та на закрайки строгих, наче кремлівські стіни, соснових борів на видноколі.

Так, промайнувши, вперше з'явилась і полонила все моє серце нова батьківщина.

Другого дня в Москві, куди я потрапив уперше, я пішов у Третьяковську галерею. Вступив до бічного залу нагорі й раптом знову задихнувся. Мимоволі сльози обпекли мені очі (я тоді дуже соромився сліз),— я стояв перед «Золотою осінню» Левітана. Ця картина ввійшла в мою свідомість як поява такої величавої й облагороджуючої краси, що доти я навіть не міг повірити, що є краса така на світі.

Усі ті сім днів, що я пробув у Москві, я простояв у галереї проти полотен Левітана,— зачудований, збен-тежений, принишклий.

Усе тремтіло в моїй душі. Я відчував, що коїться зі мною щось незбагненне. Я тоді ще не міг досягнути, що в мені відбувається.

А відбувалась найбільша подія в моєму житті — я знайшов свій рідний край. Я вже любив його до останньої жилки на кожному непримітному дубовому листку. Я ладен був віддати цьому краю всі сили душі й ще молодого тоді серця.

Тоді вперше збагнув я справжній зміст таких слів, як «священна земля», «батьківщина», «вітчизна».

Відтоді Серединна Росія стала для мене справді священною землею і я часто бачив її, як у перший раз,— засновану дорогоцінним покровом срібного осіннього павутиння і залляту сяянням негарячого сонця.

Найкраще Левітана можна зрозуміти й найдужче полюбити в глибинах країни, віч-на-віч зіткнувшись з тим усім, що було його поезією.

Перша «зустріч» з Левітаном була в мене в Третьяковській галереї. Але добре я затамив ще одну з чис-

ленних, якщо можна сказати, «внутрішніх» зустрічей з давно померлим художником. Цих зустрічей насправді не було, але часто виникало відчуття, що Левітан був тільки-но тут, що, звичайно, лише він міг показати нам ті чудові куточки країни, котрі сяють у блідій просині неба, німують разом з принишклими без вітру водами рік та озер і луною озиваються на щебетання перелітних птахів.

Ця зустріч сталась у лісовому і безлюдному краю неподалік від Москви. Місця були глухі, бо доріг там майже не було. Мені довелося їхати на возі й переправлятися через лісові річки на поромах.

Кінчалась весна. Зеленкувате небо вночі ледве світилось над вологими лісами. Повітря було напоєне прохолодними пахощами доцвітання мокрих трав.

Я заснув на возі. Прокинувся від того, що віз, заскрипівши, спинився на піщаному спуску до річки, а візник ліниво загукав:

— Гей, Семене, давай перевозу!

— Зажди, зажди! — відказав з туману хрипкий голос. — Який моторний! Усіх птиць мені розполохавш. Невіглас і є невіглас!

— От біда! — пожартував візник. — Хоч не переправляйся оцим чортовим пороком через Птичий Куток. Тут справді — солов'їне царство!

Ми замовкли. За річкою в чорному нічному верхівті дерев починало світати.

Слабке і ясне світло зорі замріло в небі. Низько, над самим пругом землі, висів прозорий блідий місяць.

«Ось — Левітан!» — чомусь подумав я, і в мене, як замолodu, закалатало серце.

Довкола панувала тиша. Очевидно, перевізник ще й не думав перевозити нас. Тільки один раз він позіхнув.

Несподівано в бережнюку щось тихо брязнуло, мовби хтось зачепив дзвіночок. І в ту ж мить висока трель ударила по чорній воді і розсипалась у заростях латаття й сусака.

Соловей замовк, прислухався, потім пустив по річці дивні й смішні звуки, наче він полоскав собі горло нічною росу.

— О, чули? — спитав візник. — Це він поки що розгін бере. А потім як розщебечеться — сама краса!

— Невіглас! — несподівано пролунав з туману

хрипкий голос.— Тільки й чекали тебе, тлумача. Дай послухати. Він ушкварить зараз «бісову дудку», то ти свою конячину держи — щоб не понесла.

Візник не образився. Він лише пошепки сказав мені:

— Зараз, мабуть, почне.

І справді, за якусь мить по всіх берегах у верболозах ударили, мов по команді, солов'ї.

І ранок, здавалось, почав від цього розгорятися хутчіш. І вже видніло найніжніше пасмо невеличких хмар, що висіло з ночі над усім цим лісовим краєм.

Солов'їний шквал наростав. Світання відкрило свої невиразні далі. Тоді виявилось, що на сході, за частоколом лісових верховіть, лежить тихий і променистий край, який не має назви.

І я знову, сам не розумію чому, подумав:

«Левітанівське світання...»

Потім ми переїхали через річку й трохи посиділи біля куреня перевізника.

Він не без пики показав мені свій останній винахід — округлу вузьку яму, встелену гілками лози.

— Ось! — сказав перевізник.— Остання моя модель. У вас у Москві холодильники, — і в мене холодильник. Ти засунь руку, спробуй. Мороз! Дочка мені молоко носить. Воно тут не кисне анітрохи. Ось вона, дочка, теля дурненьке.

Я озирнувся й побачив маленьку дівчинку, що спала на дощаній лежанці.

Вона всміхалась уві сні. Перший промінь сонця, густий, як мазок жовтогарячого золота, впав на сухе віття куреня.

Дівчинка вві сні зітхнула. І я подумав, що вся країна схожа на цю дівчинку — така ж ляна, сіроока, сором'язлива, жаліслива і весела. І знову я згадав про Левітана вдячно й сумовито.

Ген за рікою лежав сосновий ліс. Все в ньому було дуже привітливим, навіть найскромніші, звичайнісінькі недоростки — липкі сироїжки та біленькі квіти суниць.

Я знову подумав про Левітана, про те, що в рідній землі все тут гарно, аж до цієї кволої лісової квітки. Коли б нам сказали, що ми більш ніколи її не побачимо, в багатьох людей заскимвіло б від болю серце.

Люди завжди за чимось ревно жалкують — за великим і малим, серйозним і кумедним. Щодо мене, то я частенько жалкую, що не став ботаніком і не знаю всіх рослин Середньої Росії. Правда, цих рослин, за приблизними підрахунками, сила-силенна — понад тисячу. Але тим цікавіше було б знати всі ці дерева, кущі й трави з усіма їх властивостями.

Найбільше жалкування викликає в нас надмірна й нічим не виправдана квапливість часу. Справді, не встигнеш оглянутись, як уже в'яне літо — те «безповоротне» літо, котре в усіх людей пов'язане зі споминами дитячих літ.

Не встигнеш отямитись, як уже блякне молодість і мерхнуть очі. А тим часом ти ще не побачив і сотої частини того очарування, яке життя порозкидало довкола.

Свої жалі є в кожній днини, а то й у кожній години. Жалкування прокидаються вранці, але не завжди засинають уночі. Навпаки, ночами вони розгоряються. І нема такого снотворного, щоб їх заколисати. Поряд із найдужчим уболіванням від хуткоплинності часу є ще одне, липуче, як соснова смола. Це — жалкування за тим, що не пощастило — та, мабуть, і не пощастить — побачити цілий світ у його приголомшливій і таємничій розмаїтості.

Та де вже там — цілий світ! На знайомство навіть з власною країною бракує і часу, й здоров'я.

Я, наприклад, не бачив Байкалу, острова Валаама, садиби Лермонтова в Тарханах, широкого монотонного розлиття Обі в її гирлі, коло містечка Салехарда — колишнього Обдорська.

Я перебираю в пам'яті місця, які бачив, і переконуюсь, що бачив мало. Але це не так уже й страшно, якщо пригадувати бачені місця не за їх кількістю, а за їхніми властивостями, за їхньою якістю. Можна, навіть сидючи все життя на одному клаптику землі, побачити надзвичайно багато. Все залежить від допитливості й від гостроти погляду. Адже всім відомо, що в найменшій краплі одбивається калейдоскоп світла і барв, — аж до безлічі відтінків зовсім різного зеленого кольору в листі бузини

або в листі черемшини, липи та вільхи. До речі, листочки вільхи схожі на дитячі долоні — з їх ніжною припухлістю поміж тонесенькими жилками.

Одна з невідомих, але справді великих місцин у нашій природі розляглась за якихось десять кілометрів від рубленої хати, де я живу щоліта.

Я гадаю, що слово «великий» можна прикладати не тільки до подій і людей, але й до деяких місцевостей нашої країни, Росії.

Ми не полюбаємо пафосу, очевидно, тому, що не вміємо його висловлювати. Що ж до протокольної сухості, то в цьому ми переживаємо, боячись, щоб нас не звинуватили в сентиментальності. А тим часом багатом, а серед них і мені, хочеться сказати не просто «поля Бородіна», а «великі поля Бородіна», як у давнину, не соромлячись, казали: «Велике сонце Аустерліца».

Велич подій накладає, звичайно, свій одблиск на пейзаж. На полях Бородіна ми відчуваємо особливу вродистість природи і чуємо її дзвінку тишу. Вона повернулась сюди після кривавих боїв останньої війни, і відтоді ніхто її не порушував.

Те місце, що про нього я хочу розповісти, зветься скромно, як і багато чудових місцевостей Росії: Іллінський вир.

Для мене ця назва звучить не гірше, як Бежин луг або Золоте плесо коло Кінешми.

Ця назва не зв'язана ні з якими історичними подіями чи славнозвісними людьми, а просто виражає сутність російської природи. В цьому розумінні вона, як часом кажуть, «типова» і навіть «класична».

Такі краєвиди діють на серце з незвичайною силою. Коли б не побоювання, що мене лаятимуть за солодкавість, я сказав би про ці місця, що вони благосні, заспокійливі і що в них є щось священне.

Мав же Пушкін право говорити про «священний присмерк» царськосельських садів. Не тому, звичайно, що вони освячені якимись там подіями з «священної історії», а тому, що він ставився до них, як до святині.

Такі місця сповнюють нас душевною легкістю і благоговінням перед красою своєї землі, перед російською красою.

До Іллінського виру треба спускатися по спадистому косогору. І хоч би як ви поспішали мерщій дістатись до води, однаково на спуску ви кілька разів зупинитесь, щоб поглянути на далечинь по той бік річки.

Повірте мені, — я багато бачив просторів під різними широтами, але такої розкішної далечини, як на Іллінському вирі, більше не бачив і ніколи, мабуть, не побачу.

Ця місцина своїм чаром і сянням простих польових квітів будить у душі стан глибокого спокою й zarazом дивне бажання: якщо вже й судилося померти, то тільки тут, на легенькому цьому осонні, серед цієї високої трави.

Здається, що квіти й трави — петрові батоги, кашка, незабудки й таволга — привітно всміхаються вам, переходячи людям, погойдуючись від того, що на них увесь час сідають важкі джмелі та бджоли.

Але не в цих травах і квітах, не в розлогих берестах і шамотливих вербичках був найдужчий чар тих місць.

Він був у відкритому для ока обширі величних далей. Вони здіймались порогами та сходами одна за одною.

І кожна далечинь — я налічив їх шість — була витримана, як кажуть художники, в своєму кольорі, в своєму освітленні й повітрі.

Мовби якийсь чарівник зібрав тут красоти Середньої Росії й розгорнув у широку, хистку від нагрітого повітря панораму.

На першому плані зеленів і яскрів квітами сухий луг — суходіл. Серед густої трави вставали то тут, то там високі й вузькі, мов смолоскипи, квіти кінського щавлю. Вони мали колір густого червоного вина.

Унизу за суходолом видніла заплава річки, вся в заростях блідо-рожевої таволги. Вона вже одцвітала, і над глухими темними чорторіями кружляли хмари її сухих пелюсток.

На другому плані, за річкою, стояли, наче купи сіро-зеленого диму, столітні верби і рокити. Їх обливала спека. Листя звисало, як у летаргії, поки не налітав, невідомо звідки взявшись, вітер і не перекидав його спіднім боком догори. Тоді все надбережне царство верб і рокит перетворювалось на бурхливий падолистий водоспад.

На річці було багато дрібних перекатів. Вода струмила по кам'янистому дну живим жебонливим блиском. Від неї поволі розпливались концентричними колами хвилі річкової прохолоди.

Далі, на третьому плані, здіймались до високого обр'ю ліси. Вони здавалися звідси зовсім непроходимими, схожими на купи свіжої трави, що їх там понакидали велетні. Придивившись, можна було з тіней та з різних відтінків кольору здогадатися, де крізь ліси проходять просіки та ґрунтові дороги, а де криється бездонний провал. У провалі тому, звичайно, ховалося зачароване озеро з темно-оливковою хвойною водою.

Над лісами весь час наполегливо ширяли шуліки. І день парив, віщуючи грозу.

Ліси де-не-де розступались. У цих розривах відкривались лани зрілого жита, гречки й пшениці. Вони лежали різнобарвними полотнищами, плавно підіймаючись до останнього обширу землі, гублячися в імлі — постійній супутниці далеких просторів.

У цій імлі вилискували тьмяною міддю ниви. Хліб дозрів, налився, і сухе його шарудіння, безмежний шерех колосся безугавно перебігав з однієї даліни в сусідню даліну, як величава музика врожаю.

А там, за хлібами, лежали, припавши до землі, сотні сіл. Вони були розкидані до самого нашого західного кордону. Від них долітали — так принаймні здавалось — пахощі щойно спеченого хліба, одвічний і приязний запах російського села. Над останнім планом висів сизуватий серпанок. Він простягся до обр'ю над самісінькою землею. В ньому щось ледь помітно спалахувало, немов загорялися й гасли дрібні скалки слюди. Од цих скалок серпанок мерехтів і ворушився. А над ним у небі, зблідлому від спеки, світилися, пропливаючи, лебедині, урочисті хмари.

Якось улітку жив я в степах за Воронежем. Цілими днями я бував або в здичавілому липовому парку, або у вітряку, що стояв на сухому кургані.

Круг вітряка росло багато шорсткого лісового безсмертника. Тесова покрівля вітряка була наполовину зірвана повітряною хвилею в ті дні, коли до Воронежа підступали німці.

В отвір даху видніло небо. Я лягав на теплу долівку

млина й читав романи Ертеля чи просто дивився на небо в отвір над моєю головою.

В ньому безупинно виникали все нові дуже білі й опуклі хмари й неквапливою черідкою пливли на північ.

Тихе сяйво цих хмар досягало землі, проходило по моєму обличчю, і я заплющував очі, щоб захистити їх від різкого світла. Я розтирав на долоні вінчик чебрецю і з насолодою вдихав його пахощі — сухі, цілющі та південні. І мені ввижалося, буцім поряд, за вітряком, уже відкрилось море і що пахнуть чебрецем не степи, а його нагладжені приборями піски.

Інколи я куняв собі коло жорен. Витесані з рожевого піщаника жорна переносили мою думку до часів Еллади.

Кілька років потім я побачив статую єгипетської цариці Нефертіті, витесану з такого ж каменю, як і жорна. Мене вразила жіночність та ніжність, яка таїлася в цьому грубому піщанику. Геніальний скульптор видобув із каменю чудову голову трепетної й ласкавої молоді жінки й подарував її вікам, подарував її нам, своїм далеким нащадкам, котрі так само, як і він, прагнуть нетлінної краси.

А через два роки я побачив у Франції, в Провансі, славнозвісний вітряк письменника Альфонса Доде. Колись він опорядив у ньому своє житло.

Очевидно, життя в млині, що пропахтів борошном і старими травами, було напрочуд гарне. Особливо в нашому воронезькому вітряку, а не у вітряку Альфонса Доде. Бо Доде жив у мурованому млині, а не в дерев'яному, сповненому милих запахів смоли, хліба й березки, повному степового вітровіння, світла хмар, переливів жайворона і цвірінчання якихось дрібних пташат — чи то вівсянок, чи то корольків.

Але на Іллінському вирі не було, на жаль, ні вітряка, ні млина водяного. І це вельми прикро, бо ніщо так не пасує до російського пейзажу, як ці млини. Так само, як російській сільській дівчині дуже личить квітчаста шовкова шаль. Від неї очі стають темніші, губи — яскравіші і навіть голос звучить украдливіше та ніжніше.

На найдальшому плані, на границі поміж тьмяними хвилями вівса й жита, стояв на межі вузлуватий берест. Він шарудів під поривами вітру темним листом.

Мені все здавалося, що берест не так собі стоїть серед цих гарячих ланів. Може, він охороняє якусь таємницю — таку ж древню, як людський череп, вимитий недавно дощем із сусіднього яру. Череп був темно-брунатний. Від лоба до тім'я розсічений мечем. Мабуть, він лежав у землі аж від татарського нашествия. І чув, можливо, як див голосив, як брехали на криваве призахідне сонце лисиці і як порипували спроквола степовими шляхами колеса скіфських возів-колісниць.

Я часто ходив не тільки до вітряка, а й до цього береста й довго просиджував у його затінку.

Скромна приземкувата кашка росла на межі. Старий сердитий джміль грізно налітав на мене, намагаючись прогнати людину з пустельних своїх володінь.

Я сидів під берестом, ліниво збирав квіти й трави, і в серці здійснювалась якась родинна любов до кожного колоска.

Я думав, що всі ці довірливі стебла й трави, звичайно ж, мої мовчазні друзі, що мені спокійно й радісно бачити їх щодень і жити з ними в цьому тихому степу під вільним небом.

...За Іллінським виром видніла в далині зелена стіна. То був ліс на правому боці Оки. Далеко за тим лісом ховалась садиба Богімово, чорнів старий парк і стояв панський будинок з терасою і венеціанськими вікнами.

В тому будинку одне літо жив Чехов. Він написав там «Острів Сахалін» і «Будинок з мезоніном» — безмежно сумовите оповідання про любов і про милу дівчину Місіюсь.

Місіюсь поїхала з цих місць назавжди, але чеховська сумовитість зосталась. Вона живе в глибині вогкуватих ялин, у порожніх кімнатах великого дому, де нічні метелики сплять на брудних шибках. Якщо ви торкнетесь цього метелика, то побачите, що він мертвий.

Ставок застелений величезним зеленим килимом ряски. Нащадки тих карасів, що їх вудив тут Чехов, тихесенько чвакають, жеручи водорості й підставляючи сонцеві то один, то другий бік із литого темного золота.

Але Чехова нема. В рік його смерті мені було дванадцять літ. Я пам'ятаю, як у мого батька зразу похилились плечі й затрусилась голова, коли йому сказали, що вмер Чехов. І як він швидко одвернувся й вийшов, щоб

на самоті пережити своє непоправне, безнадійне горе.

Нікого з російських письменників, крім Пушкіна й Толстого, не оплакували з такою тугою та болем, як Чехова. Тому що він був не тільки геніальним письменником, а й зовсім рідною людиною.

Він знав, де пролягає шлях до людського благородства, гідності й щастя, і залишив нам усі прикмети цього шляху.

Нелегко пояснити, звідки беруться звички, й до того ж несподівані.

Щоразу, збираючись в далекі мандри, я неодмінно приходив на Іллінський вир. Я просто не міг нікуди їхати, не попрощавшись з ним, зі знайомими вербами, із всеросійськими цими полями. Я казав собі: «Оцей чортополох ти згадаєш коли-небудь, коли будеш пролітати над Середземним морем. Якщо, звісно, туди потрапиш. А цей останній, розсіяний у небесному просторі рожевий промінь сонця ти згадаєш десь коло Парижа. Але, звичайно, якщо й туди ти попадеш».

І все збулося. Справді, літак ішов над Тірренським морем. Я поглянув у округлий ілюмінатор. У бездонній синяві й глибині з'явилися жовті обриси острова, схожого на цвіт чортополоху. Це була Корсіка.

Потім я переконався, що острови з повітря набирають чудернацьких форм, так само як і купчасті хмари. Форм отих їм надає наша людська уява.

Пошматовані багатьма тисячоліттями, вкриті окалиною спеки береги Корсіки, її замки, котрі захищали острів, наче колючки, ясно-червоний колір якихось чагарів, проливень синього середземноморського світла, яке прорвало невидиму небесну греблю й упало всім своїм тягарем на острів,— все це не могло одірвати моїх думок од невеличкої вогкуватої улоговинки на Іллінському вирі, де пахло болиголовом і стояв самотній чортополох заввишки з людину — неприступний, најжачений своїми колючками, своїми гострими налокітниками та забралами.

На західному березі острова, мовби пригорщ кинутих недбалою рукою гральних костей, було розсипане маленьке місто. Воно виходило з-під крила літака, як бджолиний стільник. Це було Аяччо — батьківщина Наполеона.

— Всі завойовники — клінічні божевільні, — мовив, поглянувши на Аячко, мій сусід — товстий і жартівливий італієць у чорних окулярах. — Як це людина, котра народилася й виросла серед ось такої краси, стала світовим убивцею! Неможливо збагнути!

Він шарудливо розгорнув газету, проглянув одну сторінку, відклав газету й сказав, ні до кого не звертаючись:

— О-хо-хо! А де Голль, здається, непоганий католик.

Рим удалині виблискував несамовитими відбиттями сонця в скляних стінах багатопверхових нових будинків. Радіо часто й нервово повторювало, що на синьйора Пареллі чекає біля головного виходу аеровокзалу його власна машина.

І мені нестерпуче захотілось додому, в рублену просту хату, на Оку, на Іллінський вир, де мене дожидаються друзі, верби, захід сонця над туманною російською рівниною.

Щодо рожевого променя сонця, то я також побачив його через кілька днів десь поблизу Парижа в містечку Ерменонвілі, де в старовинному маєтку прожив свої останні роки й помер Жан-Жак Руссо.

Консьєржка відчинила нам залізну хвіртку, мовчки взяла плату за вхід і сердито змахнула рукою — показала, звідки треба починати огляд парку. Потім вона так само сердито сказала, що будинок замкнено і ми можемо тільки погуляти по парку.

В парку нікого не було. Ми там не зустріли жодної людини. Ніхто б не перешкодив нам поговорити з тінню Руссо, якби вона існувала в цих місцях.

Під ногами тріщало жовте листя платанів. Воно вкривало не тільки всю землю довкола, а й плеса туманних ставків.

Ніколи в житті я не бачив таких величезних платанів. Вони швидко обсипались, оголюючи свої велетенські крони. Здавалося, вони були відлиті зі світлої бронзи великим майстром. Їхнє верхів'ття огортав туман, і це надавало деревам примарного вигляду.

Сіра тиша панувала довкола. Парк потопав у імлі. З гілок часом падали нам на руки прозорі крижані краплини. І все спадало й спадало жовте лапате листя. Легке його тріскотіння йшло слідом за нами.

Свинцеве небо простягалось над головою, але колір цього свинцю був усе-таки паризький — легкий і дуже світлий.

На острові посеред ставу біліла гробниця Руссо. До неї можна було під'їхати лише човном. Але човнів на ставку не було. І праху Руссо також на острові вже не було. Його давно перевезли до Пантеону.

Потім крізь тюлеву імлу хмар почало просочуватись рожеве світло сонця, і платани раптом начебто ожили й переменялись на виду — покрились мідним блиском.

Я пригадав такий же рожевіючий вечір на Іллінському вирі, і знайома туга зненацька стисла мені серце — туга за нашою просторою землею, за своїми надвечір'ями, за своїм подорожником і скромним шарудінням опалого листя.

Прекрасна Франція, звичайно, лишалась чудовою, але байдужою до нас. Туга за Росією лягла на серце. З того дня я став поспішати додому, на Оку, де все було таке знайоме, таке миле й простодушне. У мене замлівало серце від самої тільки думки, що повернення на батьківщину може з будь-якої причини затриматись хоч на кілька днів.

Я полюбив Францію давним-давно. Спочатку умоглядно, а потім зблизька, всерйоз. Але я не міг би заради неї відмовитись навіть від такої дрібки, як ранішній шафранний промінь сонця на рубленій стіні старої хати. Можна було стежити за рухом променя по стіні, слухати нахабний лемент сільських півнів і мимоволі повторювати знайомі з дитинства слова:

На святій Русі піють когути —
Буде скоро день на святій Русі...

З платанів зрідка спадало листя. Сади Ерменонвіля, священні сади, овіяні пам'яттю Руссо, поринали в темний осінній день, такий же короткий, як і в нас у Росії. Він був такий же печальний, як і в нас. Щось рідне мерехтіло в цьому беззвучному тумані над ставом і в мовчанні близької ночі.

Ні! Людині аж ніяк не можна жити без вітчизни, як не можна жити без серця.

Липень 1964 року

ВІЛЛА БОРГЕЗЕ

Я ходив на віллу Боргезе дуже часто й міг би туди ходити щодня, бодай для того, щоб поглянути з повороту дороги на широке мерехтіння Рима.

Це не пусті слова. Рим і справді-таки мерехтів удалині, як виблискує під ударами сонячного променя по-жовклий мармур. Осіннє надвечірнє сонце засвічувало в безмежному студеному повітрі спалахи бронзового вогню на куполі святого Петра й на вершинах інших старовинних споруд.

Уже настав жовтень, але не було чути звичайного в нас у Росії шарудіння опалого листя. Один звук панував у печальних і безлюдних садах вілли Боргезе — високе дзюрчання фонтана. Цівка води, зеленкуватої, схожої на морську, текла в мармурову чашу. В цю чашу, либонь, за звичкою, туристи часом кидали, як у фонтан Треві, дрібні срібні монети. Монети ворушились під струменями води. Викарбувані на монетах обличчя алегоричних богинь — втілення чудових країн: Франції, Італії, Греції — здавались сумними тому, що були вони приречені цілу ніч лежати на дні чаші в холодній воді.

Я сів біля водограя на камінну лаву. І жодного разу ніхто не підсів до мене. Тільки промітний хлопчисько в картатих шортах коли-не-коли шпарко пролітав на роликах повз мене й зникав за віллою Боргезе.

Дивно, але водограй видавався мені самотнім, і мені було навіть шкода його, як безрідного старого. Його доля була одноманітна: тільки литися й жебоніти ніч у ніч, поки не засиніє над Римом туманний світанок. Ми знаємо, які тяжкі безсонні ночі для старих. Зрідка невідома зірка поблимає в далекому небі. Її кволий проміничик затремтить у чаші холодної води з фонтана. І це буде єдина нічна зустріч водограя з живою істотою.

У Римі ночі здавались мені куди довшими від зимових ночей у Москві. По кілька разів за ніч прокидаєшся від розміреного бамкання дзвонів, сідаєш на постелі, дослухаєшся й ніяк не зважуєшся встати, одягтися й вийти з готелю «Націонале» в нічний Рим. Вийти й тинятись по безлюдних таємничих вулицях без ніякої мети, зустрічаючись лише з карабінерами. Вночі вони завжди ходять по двоє, і чути, як дзенькають їхні шаблі.

Йти по нічному Римі й вийти за Тібр, у Треставере,

в похмурі квартали, туди, де ти місяцями не почувеш жодного російського слова. Від цього зростає туга і здається, що ти потрапив у пастку й безнадійно заблудив між оцими темними брунатними будинками. Посидівши біля старого фонтана в парку вілли Боргезе й попрощавшись з ним, я підіймався широкими парадними сходами в галерею Боргезе, вступав у перший зал і зразу ж сідав там на лаву — треба, щоб очі призвичаїлись до рожевого світла, що лилося з плафона, до світла, пойнятого золотим сяйвом. Немовби в цьому величезному й високому залі тільки-но зайшло сонце. Світло те променилося від малювання художників Джованні Маргеті й Доменіка Анчеліса, яке вкривало всю стелю.

Кожного, хто вступав у зал, осявало рожеве світіння їхніх фарб. Обличчя людей ставали ніжними й гарними від цього світла. Особливо лиця молодих жінок та дітей. І непроникливе фарфорове обличчя молодої японки. Я її зустрічав на віллі Боргезе вже кілька разів.

Вона ходила по залах галереї дуже сторожко, і голова її трохи схилялась, мов на стеблині квітка. Темними очима вона дивилась на скульптури Берніні — чудового майстра, що під його рукою камінь ставав піддатливим і теплим, мов людське тіло. Особливо це було помітно на скульптурі «Викрадення Прозерпіни», в стегно Прозерпіни навіки вгрузли пальці викрадача Плутона.

Одного разу на віллі Боргезе я помітив, як молоденька японка довго дивилась на Прозерпіну, потім озирнулась і стисла тонкими та гострими пальцями свою руку, оголену майже до плеча. І на її передрам'ї zostалися такі ж заглибини, як на стегні в Прозерпіні.

Я всміхнувся. Японка зауважила мій погляд і спалахнула смагливим рум'янцем. Разок рівних зубів сяйнув з-поза розтулених губ. Майже гнівна, ця усмішка змусила мене одвести очі й податися в сусідній зал.

Там лежала на софі випещена мармурова Пауліна Бонапарт, створена Кановою. Кожну брижку софи, кожен її помітність скульптор викінчив з цілковитою досконалістю. З цієї недбалої пожмаканості підіймався тонкий дівочий стан Пауліни, її струнка спина й цнотливі перса. Я помітив, як ченці, котрі часом заглядали на віллу Боргезе, намагались пройти повз Пауліну, не підводячи очей. Але з сусіднього залу вони завжди озирались на неї й розгублено всміхались.

Довге перебування в залах музею Боргезе починало стомлювати. Задумливі мадонни й зосереджені святі на картинах були вбрані в надто важкі та пишні тканини. Вони сиділи в кріслах, вирізьблених з каменю, а невисокі пагорби за вікнами позаростали чахлою травою, придатною тільки на те, щоб її скубли ягнята.

В цій Іудеї, в цих Віфліємах і Назаретах явно бракувало повітря, воно, видно, за багато віків нагрілось до прикрої густоти отим сонцем, що на картинах так повільно котилось на захід. Мимохіть я переводив подих, і мені хотілося, щоб на цю спраглу біблійську країну сипонула злива. Але цього не було, і щоразу, коли я йшов з вілли Боргезе, над Римом панувало задушне надвечір'я, обіцяючи ще одну задушну і безсонну ніч.

У готельному ресторані, темному й похмурому, сусід мій — хорват із Загреба — попереджав мене, винувато всміхаючись, що вночі знову буде «великий захух» для астматиків, бо задимає сироко.

Не тільки хорват і я були там хворі на астму. Майже щоночі молоденька японка спускалася в порожній, з пригашеним світлом хол готелю. В ньому все-таки було видніше, ніж у кімнатах.

Портъє виносив з холу просто на вулицю, на повітря, невеличке крісло, ставив його на тротуар біля скляного вертуна дверей готелю, і японка просиджувала в цьому кріслі дуже довго, майже цілу ніч, поки на вулицях Рима ще панувала тиша й прохолода.

Портъє розповів мені, що ця самотня леді лише здається юною, а насправді їй уже під сорок. Вона постраждала од вибуху атомної бомби в Нагасакі, вижила, але в неї відтоді з'явився шок — вона боїться лишатись на самоті, без людей. А тому вдень вона безустанку никає по Римі, а ночі перебуває в холі або, коли нема дощу, просиджує на тротуарі, в кріслі, біля дверей готелю. У холі за її спиною чергує портъє.

— Їй треба, — додав портъє, — багато повітря і, крім того, щоб чути було людські голоси. Тоді вона спокійна. Ми вже до неї звикли. Карабінери також звикли й ні про що не питають. Вони тільки з нею вітаються й стежать, щоб ніхто до неї не чіплявся.

— Дуже печальна жінка, — сказав я. — І дуже вродлива.

— Сі! — погодився портъє, перегорнув книгу, де записано пожителів, і сказав: — Вона прибула з Сінгапура.

— Хто вона така?

Портъє знову зазирнув до книги:

— У нас записана як журналістка. Кожен може записати себе людиною будь-якої законної професії.

Коли часто зустрічаєш людину, то помалу зникають риси незвичайності, які ти в ній помічав спершу. Японка порушила цей закон людського співжиття. Що далі, то більше вона виглядала незбагненною і загадковою, і ця загадка видавалась такою ж бездонною, як морок океанських глибин.

Вечорами я кілька разів підходив до вікна своєї кімнати, висувався й зазиравав униз, на тротуар. Там, у кріслі, видніли її матові коси й носок маленької туфлі. Вона не спала. Вона зразу ж відчувала, що на неї дивляться, і починала непокоїтись.

Цю молоду жінку, цю піщинку світового океану, пронесло вибуховою космічною хвилею через усю земну кулю сюди, в старий Рим, і кинуло на поріг готелю «Націонале». І га ж сама хвиля її змиє при нагоді за одну мить, хоч би як ви хотіли продовжити її перебування тут, бодай на найкоротший змиг. Цього не станеться. Вона щезне, така ж витончена, маленька, вся немовби в прагненні злетіти ввись, — щезне в хаосі мільйонних і перенаселених столиць, таких, як оцей Рим, як її рідний Токіо. В цих прикрих містах самотність можна відчути лише глибокої ночі, і то в наймерзеннішій її прикметі — в страсі, що за тобою скрадається вбивця і ти навіть не знаєш, як у цій країні треба кричати пробі.

Нині пізно ввечері я пройшов повз японку. Вона кинула на мене оком так розгублено, що цей погляд мене збентежив. Мені стало ясно, що вона спитується зрозуміти і ніяк не збагне, що це за чуже місто з тисячолітньою, незрозумілою й нецікавою для неї історією, чому вона тут і що їй робити в цьому байдужному житті. В цьому житті, де кожен шофер знає, куди веде свою машину, а кожна квітка бугенвілії, котра зачепилася за виступ муру, знає, що вона покликана виконувати своє призначення і що вона не сама. Квітка бугенвілії була все-таки більше своя, ніж вона, на цих кам'яних вулицях Рима, вкритих товстою іржею, яку ми називаємо «поезією віків». Квітка бугенвілії, проста й ніжна, мов язичок полум'я! Навіщо розквітла вона тут, біля готелю?

При вході в хол рішуче спинився чоловік з таким

матовим обличчям і злостивими примруженими очима, ніби його змалювали з усіх кінореклам про всіх кінозлочинців земної кулі. Він простяг руки до японки, пропонуючи їй підвестись, але вона не ворухнулась.

— Ти! — сказав він крізь зуби. — Я зламаю тобі шийку, стукнувши один-єдиний раз.

Японка не розуміла. Вона усміхалась спокійно й трохи здивовано, як усміхалась перед рожевим і золотим сяянням казкових плафонів вілли Боргезе. Порт'є повагом підвів над книгами добре повне обличчя в темних окулярах. Потім зняв окуляри й спокійно вийшов на тротуар, назустріч чоловікові з примруженими очима.

— Облиш її! — сказав цьому чоловікові порт'є, але сказав тихо. — Або я відпроваджу тебе до квестури, а можливо, й набагато далі.

Порт'є спокійно витяг з нагрудної внутрішньої кишені піджака загострену велосипедну спицю — невловиму й страшну зброю пізніх міських ночей. До кінця спиці був прироблений невеличкий дерев'яний держачок. Спиця лиховісно блиснула в руці порт'є, наче бистра й тонка зміючка. Чоловік з примруженими очима відскочив на брук і швидко подався геть. Порт'є пішов слідом за ним, намагаючись його наздогнати.

— Но! — зненацька дико залентував чоловік з примруженими очима, стрибнув убік і кинувся навтьок. — Но!

— Пронто! Готово! — сказав порт'є, сховав спицю в кишеню піджака й повернувся в хол. Він стомлено витер піт на лобі, і я подумав, що професія порт'є зовсім не така спокійна і безпечна, як нам здається.

Японка встала зі свого місця на тротуарі, сіла в одчиненій телефонній будці й розплакалась. Вона плакала, дивлячись просто перед собою. Сльози в неї були крупні, мовби штучні. Камер'єре приніс їй склянку мінеральної води.

Я пішов у свій незатишний номер, але довго не міг заснути й кілька разів безтямно повторював сам собі: «Який чудний і прикрий світ!» Доти в мене ще ніколи не було такого незатишного відчуття довколишнього світу. «Який чудний і прикрий світ!» Ні, не чудний, страшний, — порт'є одним ударом міг загнати велосипедну спицю в серце того чоловіка. Та й був би правий.

Серед ночі по дахах затарабанив дощ, і, відпльовуючись, захарчали, заспівали ринви. Тягар, який лежав на грудях, щез, мовби зразу відпустив хтось довго затискуване в кулаці безсиле серце. Тоді я зрозумів, що, очевидно, перестав задимати сироко, — від нього, звісно, й виникали всі оті непевні хвилювання в крові й спадав на все похмурий одлиск струджених нервів.

Уранці я знову подався на віллу Боргезе. Калюжі після нічного дощу були зовсім прозорі. Над ними здіймалась легенька пара. Японка сиділа біля статуї Дафнії і, побачивши мене, всміхнулась усім обличчям — напіврозтуленим ротом, навіть віями та сірими, як у європейки, ласкавими очима. При вході до вілли продавали квіти. Я купив маленьку троянду, кольору найгустішої крові, підійшов до японки й поклав холодну й вологу квітку їй на коліна.

Жінка засміялась так голосно й гортанно, ніби по мармуру середньовічної підлоги сипнув хтось пригорщ кришталевих кульок і вони зачочуються за старовинні дивани й крісла, посміюючись і кепкуючи з мене.

Японка підвелася, торкнулась моєї кисті вище зап'ястка, вклонилась мені низько, по-японському, й пішла. І потім ще довго мені здавалося, що від цього доторку лишилися ледве помітні сліди, як на скульптурах Берніні. Вона пішла собі. Слідом за нею рвонувся по залах гарячий вітер, і запала тиша. Йшла вона туди, де в мідном повітрі куняв Рим.

Я дивився на її спину, схожу на деку дорогоцінної скрипки, на швидкий рух її стегон під облягаючою сукнею, поки вона нарешті не озирнулась на мене і ніжне сонце далекої заокеанської країни сяйнуло в її довгих зеленкуватих очах. «Ні, — подумав я, — світ не страшний, а тільки, можливо, чудний, і я вдячний йому за тисячі дрібниць, які дають відчуття ясності й щастя».

— Оце вона і є, — сказав старий чистильник чобіт своєму сусідові — хлопчиськові, обидва вони сиділи при вході до вілли, — оце і є та сама дівчинка з-під атомної бомби.

І обидва ласкаво всміхнулись їй услід, мовби жадаючи оберегти цією усмішкою даліше її життя.

З М І С Т

У світі прекрасної реальності.

<i>Світлана Щолокова</i>	5
Музика Верді	23
Михайловські гаї	29
Орест Кіпренський	38
Мещорська сторона	71
Жовте світло	103
Струмки, де хлюпочеться форе- ль	108
Струна	113
Бриз	116
Дощовий світанок	122
Пізня весна	135
Телеграма	142
Приморозок	154
У глибині Росії	166
Маша	179
Шипшина	187
Розливи річок	198
Приворотне зілля	223
Сімферопольський швидкий	226
Як народилось оповідання	233
По той бік райдуги	242
Кошик з ялиновими шишками	249
Казкар (<i>Крістіан Андерсен</i>)	257
Старий у потертій шинелі	272
Юрба на набережній	285
Скороминущий Париж	293
Ніко Піросманашвілі	325
Солов'їне царство	340
Іллінський вир	344
Вілла Боргезе	353

КОНСТАНТИН ГЕОРГИЕВИЧ ПАУСТОВСКИЙ

Приточная трава

Рассказы и повести

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. І. Василенко*
Художник *В. В. Руденко*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Й. А. Пікайзен*
Коректори *О. З. Пустовійт, С. І. Шевцова*

Виготовлено на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР. Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 8/VII 1969 р. Підпи-
сано до друку 26/I 1969 р. Папір № 3.
Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк.
11,25. Умовн. друк. арк. 18,9. Обліково-ви-
давн. арк. 18,782. Ціна 70 коп. Замовл. 9-323.
Тираж 30 000.